

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ

**Wisdom (Panna) from Dhammacakkavattana Sutra in Dheghanikaya :
Its Explaining and Development**

โดย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

ภาควิชา ภาษาตะวันออก (สาขาวิชา ภาษาบาลีสันสกฤต)

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๔๘

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ISBN 974-364-585-3

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ

**Wisdom (Panna) from Dhammacakkappavattana Sutra in Dheghanikaya :
Its Explaining and Development**

โดย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

ภาควิชา ภาษาตะวันออก (สาขาวิชา ภาษาบาลีสันสกฤต)

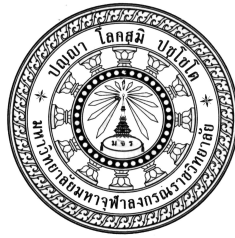
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๘

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ISBN 974-364-585-3

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Wisdom (Panna) from Dhammacakkappavattana Sutra in Dheghanikaya : Its Explaining and Development

by

Assist. Prof. Lieutenant Dr. Banjob Bannarужи

The Department fo Eastern Languages
The Faculty of Arts, Chulalongkorn University

B.E. 2548

Research Project Supported by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ISBN 974-364-585-3

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย :	ปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ
ผู้วิจัย :	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร.บรรจบ บรรณรุจิ
ส่วนงาน :	ภาควิชาภาษาตะวันออก (สาขาวิชาภาษาบาลีสันสกฤต) คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีงบประมาณ :	๒๕๔๘
ทุนอุดหนุนการวิจัย :	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมาย เพื่อศึกษาชื่อปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่มีชื่ออยู่ในที่ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก ความหมายและการก่อกำเนิดพัฒนาการต่าง ๆ

ผลจากการวิจัย ทำให้ทราบว่า ชื่อปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร ต่อมาเมื่อนำไปใช้ในสูตรต่าง ๆ มีความหมายอย่างเดิมบ้าง มีความหมายขยายกว้างออกไปบ้าง และยังก่อกำเนิดพัฒนาการด้านการอธิบายขยายความ พัฒนาการเนื้อหา พัฒนาการเกิดกลุ่มวิปัสสนาญาณ และพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญา พัฒนาการคัมภีร์สายปัญญาที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งส่วนที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา นั้นแสดงให้เห็นถึงว่า ปรัชญา และ ปฏิบัติ ก้าวหน้าควบคู่กันมาเป็นลำดับ ทำให้พระพุทธศาสนาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

Research Title : A Study a form of Wisdom (Panna) from the Dhamma cakkappavattana Sutta, Dheghanikaya in Tipitaka

Researchers : Assist. Prof. Lieutenant Dr. Banjob Bannaraji and Team Work

Department : The Department of Eastern Languages, the Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Fiscal Year : 2548 / 2005

Research Scholarship Sponsor : Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

The purpose of this research was to study the form of wisdom (Panna) from the Dhammacakkappavattana Sutta in Dheghanikaya. We can find it that some Sutta such as Dhammacakkappavattana Sutta explain the meaning of Panna is remain or unchanging while they develop broadly. Moreover it gives a birth for the developments: a explanatory development, a contents development, a development for a group of Vipassanapanna (insight) and a development for a group of the based on Panna in pali scriptures. The last of the developments, continuing in the form of the Tripitaka, commentary and sub commentary show the co-work for Pariyatti (study) and Patipatti (practice) mention in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้มอบหมายให้ข้าพเจ้าทำการวิจัย เรื่อง *ปัญญาในชั้นมัจฉกัปป์วัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ* ก็เพื่อต้องการเสนอความรู้จากคัมภีร์พระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏแพร่หลายในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และวงวิชาการทั่วไป ตามวัตถุประสงค์

งานวิจัยนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือของบุคคลหลายฝ่าย นับตั้งแต่ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ (พระครูปลัดสุวัฒนวิจิตรคุณ) และบุคลากรในสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

พระมหาสุจิต แสวงวงศ์ (ญาณภูสิต) วัดหัวลำโพง อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (บาลี-สันสกฤต) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และอาจารย์सानนท์ วิบูลย์ศิลป์ อาจารย์ประจำโรงเรียนบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้กรุณาอนุเคราะห์ด้านการพิมพ์ ตลอดจนผู้ทรงความรู้จากสาขาวิชาการต่าง ๆ ที่ได้กรุณาอ่านและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่องานวิจัย

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

๖ ธันวาคม ๒๕๔๕

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์	๓
๑.๓ คำสำคัญ	๓
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ ข้อตกลงเบื้องต้น	๔
๑.๖ ผลที่คาดว่าจะได้รับ	๔
บทที่ ๒ ปัญญาในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร	๕
๒.๑ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร : เนื้อหาโดยสรุปและที่มา	๕
๒.๑.๑ เนื้อหา	๕
๒.๑.๒ ที่มา	๖
๒.๒ ปัญญาในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร : ความหมาย, ๓ วาระ กับ ๑๒ อากา	๑๒
๒.๒.๑ ความหมาย	๑๒
๒.๒.๑.๑ ส่วนที่เกิดแก่พระพุทธรเจ้า	๑๒
๒.๒.๑.๒ ส่วนที่เกิดแก่พระโกณฑัญญะ	๑๔
๒.๒.๒ ปัญญา ๓ วาระ (หรือปัญญา ๓ รอบ) ๑๒ อากา	
กับการสรุป	
ของพระพุทธรเจ้า	๑๕
๒.๒.๒.๑ วาระหรือรอบที่รู้จักอริยสัจ ๔	๑๕
๒.๒.๒.๒ วาระหรือรอบที่รู้ว่าจะต้องทำอะไรกับอริยสัจ ๔ แต่ละข้อ	๒๐
๒.๒.๒.๓ วาระหรือรอบที่รู้ว่าได้ทำอะไรกับอริยสัจ ๔ แต่ละข้อแล้ว	๒๑
ตารางแสดงญาณทัสสนะ ๓ วาระ ๑๒ อากา	๒๒

บทที่ ๓ การใช้ในสูตรอื่น ๆ : พัฒนาการการใช้และความหมายเพิ่มเติม	๒๓
๓.๑ สามัญญผลสูตร	๒๔
๓.๒ จุฬโคสิงคสูตร	๒๗
๓.๓ ภยเกรวสูตร	๓๒
๓.๔ อุปาติวาทสูตร	๓๕
๓.๕ ทีฆนขสูตร	๓๖
๓.๖ พรหมายุสูตร	๓๗
๓.๗ จุฬราหูโลวาทสูตร	๓๘
๓.๘ วิปัสสีสูตร	๓๙
๓.๙ โภคตมสูตร	๔๕
๓.๑๐ สรทสูตร	๕๑
๓.๑๑ คยาสีตสูตร	๕๒
๓.๑๒ สีสสูตร	๕๕
๓.๑๓ กิมัตถิยสูตร	๕๖
๓.๑๔ รถวินิตสูตร	๕๘
๓.๑๕ อาพารกาลามกาลกิริยา	๖๑
ตารางแสดงชื่อปัญหาในระดับต่าง ๆ	๖๒
อธิบายคำย่อและอธิบายตาราง	๖๓
บทที่ ๔ ปฏิสัมภิทามรรค กับ คัมภีร์ชั้นอรธกถาและฎีกา : พัฒนาการการอธิบาย	
ขยายความ พัฒนาการเนื้อหา และพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญา	
แห่งฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร	๖๗
๔.๑ ประวัติคัมภีร์	๖๘
๔.๑.๑ ปฏิสัมภิทามรรค	๖๘
๔.๑.๒ วิสุทธีมรรค	๗๖
๔.๑.๓ สัทฉัมมปกาสินี	๗๙
๔.๑.๔ อภิธรรมัตถสังคหฎีกา	๘๐
๔.๑.๕ อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา	๘๐
๔.๒ ความสัมพันธ์กับฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร : เฉพาะปฏิสัมภิทามรรค	๘๒
ปฏิสัมภิทามรรค : ความสัมพันธ์ ลักษณะคัมภีร์ และพัฒนาการต่อเนื่อง	๘๒

๔.๒.๑ ความสัมพันธ์	๘๒
๔.๒.๑.๑ ความสัมพันธ์ด้านเนื้อหา	๘๒
๔.๒.๑.๒ ความสัมพันธ์ในฐานะอธิบายขยายความ	๘๒
๔.๒.๒ ลักษณะคัมภีร์และพัฒนาการต่อเนื่อง	๘๕
๔.๒.๒.๑ ลักษณะคัมภีร์ : การอธิบายความธรรมชาติของพระสารีบุตร	๘๕
๔.๒.๒.๒ พัฒนาการต่อเนื่อง	๘๘
๑) พัฒนาการอธิบายขยายความ	๘๘
๒) พัฒนาการด้านเนื้อหา	๙๓
ญาณ ๓๓ ประเภท	๑๐๒
๓) พัฒนาการเกิดกลุ่มวิปัสสนาญาณ	๑๔๔
๔) พัฒนาการทางคัมภีร์	๑๔๕
๔.๓ สรุปพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญา	๑๖๖
บทที่ ๕ สรุป อภิปราย เสนอแนะ	๑๖๘
๕.๑ สรุป	๑๖๘
๕.๒ อภิปราย	๑๘๑
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๕๓
บรรณานุกรม	๑๕๔
ประวัติผู้วิจัย	๑๕๗

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความสำคัญของปัญหา

ฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร คือ พระสูตรว่าด้วยการหมุนจักรคือพระธรรม เป็นพระธรรมเทศนาถ้อยแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง หลังจากได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ผลจากการแสดงพระธรรมเทศนาถ้อยนี้ ทำให้พระพุทธเจ้าได้พยานในการตรัสรู้ของพระองค์ กล่าวคือ ฤทธิโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมสำเร็จเป็นพระโสดาบัน แล้วทูลขอบวชเป็นสาวกรูปแรก

กล่าวโดยทั่วไป พระธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยความงาม ๓ อย่าง คือ งามในเบื้องต้น (อาทิกุลยาม) งามในท่ามกลาง (มชฌกุลยาม) และงามในที่สุด (ปริโยสานกุลยาม) ฉัมมจักกัปปวัตตนสูตรก็เช่นกัน คือ งามในเบื้องต้นด้วยการทักท้วงและเสนอทางเลือก งามในท่ามกลางด้วยการอธิบายขยายความเสริม และงามในที่สุดด้วยการสรุปจบ

งามในเบื้องต้นด้วยการทักท้วงและเสนอทางเลือกนั้น เห็นได้จากการที่ พระพุทธเจ้าทรงดำหนิการทรมานตนเองให้ลำบาก (อตุตถกิลมณานุโยค) และการหมกมุ่นอยู่ในกาม (กามสุขลุลิกานุโยค) ว่า เป็นการกระทำที่สุดโง่งที่นักบวชไม่ควรปฏิบัติ เนื่องจากไม่มีประโยชน์เพราะไม่ทำให้ละกิเลสได้ จากนั้นทรงเสนอทางเลือก คือ มัชฌิมา ปฏิปทา หรือ ทางสายกลาง อันเป็นทางสายกลางที่อยู่ระหว่างที่สุดโง่งทั้ง ๒ นั้น เป็นทางอันประเสริฐทำให้เกิดปัญญาละกิเลสได้ โดยพระพุทธเจ้าตรัสเรียกทางสายกลางนี้ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งแปลว่า มรรคมีองค์ ๘ ที่ทำให้ห่างไกลจากกิเลส อันประกอบด้วย ความเห็นชอบ (สมฺมาทิฏฐิ) ความคิดชอบ (สมฺมาสังกปฺป) วาจาชอบ (สมฺมาวาจา) การกระทำชอบ (สมฺมากมฺมฺนฺต) การเลี้ยงชีพชอบ (สมฺมาอาชีวะ) สติชอบ (สมฺมาสติ) สมาธิชอบ (สมฺมาสมาธิ)

งามในท่ามกลางด้วยการอธิบายขยายความเสริมนั้นเห็นได้จากการที่ตรัสถึงอริยสัจ ๔ คือทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ° ได้ แต่ก่อนที่จะทรงอธิบายขยาย

° อริยสัจ นิยมแปลกันว่า ความจริงอันประเสริฐ คือ จริงแท้ ไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่น แต่ผู้วิจัยขอแปลอีกว่า ความจริงที่รู้แล้วทำให้ละกิเลส

ความ เรืองมั่งคั่งมาปฏิบัติ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจไปตามลำดับ คือโดยทรงยกทุกข์ขึ้น แสดงเป็นตัวตั้งในฐานะที่เป็นผล ซึ่งเกิดมาจากเหตุคือทุกข์สมุทัยอันได้แก่ต้นเหตุ คือความอยาก ต่าง ๆ จากนั้นก็ทรงยกทุกข์นิโรธคือความดับทุกข์ขึ้นแสดงเป็นตัวตั้งในฐานะเป็นผลอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเกิดมาจากเหตุคือทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติ อันได้แก่มัชฌิมาปฏิบัติคืออริยมรรคมีองค์ ๘

ส่วนงานในที่สุดด้วยการสรุปจบ เห็นได้จากการที่ตรัสว่าพระองค์ทรงรู้เห็นอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ตามความเป็นจริงครบ ๓ รอบและครบอาการ ๑๒ จึงได้ปฏิญาณว่า พระองค์ได้ตรัสรู้ พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า พระองค์ไม่เคยรู้มาก่อนเลยว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ (รู้ให้ตลอด) ทุกข์สมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ ทุกข์นิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง และทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติเป็นสิ่งที่ต้องเจริญ (ทำให้เกิดมี) แต่มาบัดนี้พระองค์ทรงรู้แล้ว และพระพุทธเจ้าตรัสเรียก การเกิดความรู้ของพระองค์ว่า เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา และเกิดอาโลกะ ในธรรมที่ไม่เคยได้ฟัง (ศึกษา) มาก่อน และต่อจากนั้นพระองค์ก็ทรงเกิดญาณทัสสนะว่า พระองค์ทรงทำกิจที่ต้องทำในอริยสัจ ๔ เสร็จสิ้นแล้ว ความหลุดพ้น (จากกิเลส) ที่เกิดจากการได้รู้เช่นนั้นไม่มีใครหรืออะไรมาทำให้เสียได้ การเกิดครั้งนี้เป็นการเกิดครั้งสุดท้าย บัดนี้จะไม่มีการเกิดใหม่อีก และหลังจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรจบลง พระโกณฑัญญะก็เกิดธัมมจักขุ คือได้เห็นธรรม ตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ ทำให้เข้าใจได้ว่า ปัญญามีชื่อเรียกหลายอย่าง กล่าวคือนอกจากเรียกว่า ปัญญา แล้ว ก็ยังเรียกได้อีกว่า จักขุ ญาณ วิชา อาโลกะ ญาณทัสสนะ และธัมมจักขุ

ในพระไตรปิฎก นอกจากในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้ว ปัญญาชื่อต่าง ๆ เหล่านี้ก็ยังปรากฏในที่อื่น ๆ ทั้งในสุตตันตปิฎกและวินัยปิฎก มีทั้งปรากฏเป็นกลุ่มคำและปรากฏเฉพาะบางคำ แต่ยังคงความหมายว่า คือ การรู้ธรรม ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าแม้ว่าจะคงความหมายว่า คือ การรู้ธรรม ไว้ แต่ระดับความรู้ธรรมก็แตกต่างกัน เช่น ญาณทัสสนะ บางแห่งหมายถึง บรรลุอรหัตผล แต่บางแห่ง หมายถึง บรรลุอนุคามิผล และบางแห่ง หมายถึง บรรลุโสดาปัตติผล จึงทำให้น่าศึกษาว่า ปัญญาเหล่านี้มีใช้ในที่ใดบ้าง และใช้ในการรู้ธรรมระดับใดบ้าง อีกทั้งก่อให้เกิดพัฒนาการต่าง ๆ คือ การอธิบายขยายความ พัฒนาการเนื้อหา และพัฒนาการทางคัมภีร์สายปัญญา คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา ส่วนใด และอย่างไร

๑.๒ วัตถุประสงค์

๑. เพื่อทราบว่ ปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมีใช้ในท่ใดบ้างในพระไตรปิฎก และหมายถึงการรู้ธรรมระดับใดบ้าง

๒. เพื่อทราบว่ ปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรก่อให้เกิดพัฒนาการต่าง ๆ คือ การอธิบายขยายความ พัฒนาการเนื้อหา และพัฒนาการคัมภีร์สายปัญหา อย่างไร

๑.๓ คำสำคัญ

๑. ปัญหา หมายถึง ปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งมีชื่อเรียกเป็นกลุ่มว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ และแยกเรียกว่า ธัมมจักขุ และญาณทัสสนะ

๒. พัฒนาการ หมายถึง การอธิบายขยายความปัญหาในคัมภีร์ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรให้กว้างขวางออกไป ในลักษณะให้เกิดคัมภีร์สายปัญหา

๓. คัมภีร์สายปัญหา หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ที่มีฐานมาจากปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

๔. ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หมายถึง ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นเทศนาถันท์แรกท่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระปัญจวัคคีย์

๕. พระไตรปิฎก หมายถึง พระไตรปิฎกบาลีที่ฝ่ายเถรวาทถือว่าเป็นคัมภีร์สำคัญสูงสุด ในที่นี้คือ ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์ ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ของขุททกนิกาย แต่งโดยพระสารีบุตร อธิบายเรื่องญาณ หรือปัญหา อย่างละเอียด

๖. อรรถกถา หมายถึง คัมภีร์อธิบายความพระไตรปิฎก ประเภท อนุพุทธสังวัณณิต อัญญกถา ท่พระพุทธโฆสะ และพระอรรถกถาจารย์รุ่นต่อมาแต่ง ในที่นี้หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรค และสัทธัมม-ปกาสินี

๗. ฎีกา หมายถึง คัมภีร์อธิบายความพระไตรปิฎกชั้นต่อจากอรรถกถา ในที่นี้หมายถึง อภิธัม-มัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

๑. รวบรวมข้อมูล
๒. ศึกษา แปลและวิเคราะห์ข้อมูล
๓. นำเสนอข้อมูล

๑.๕ ข้อตกลงเบื้องต้น

ในการทำวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอใช้คัมภีร์ภาษาบาลี คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก หากในกรณีที่มีความจำเป็นต้องใช้ฉบับอื่นเพื่อตรวจสอบก็จะใช้ (๑) พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับสยามรัฐ (๒) พระไตรปิฎกและอรรถกถาอักษรเทวนาครี ฉบับ ชัมมคิริ - ปาลี - คันทมาลา

๑.๖ ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๑. จะได้ทราบว่า ปัญหาในชัมมจักกัปปวัตตนสูตรมีใช้ในที่ใดบ้างในพระไตรปิฎก และหมายถึงการรู้ธรรมระดับใดบ้าง

๒. จะได้ทราบว่า ปัญหาในชัมมจักกัปปวัตตนสูตรก่อให้เกิดพัฒนาการต่าง ๆ คือ การอธิบายขยายความ พัฒนาการเนื้อหา และพัฒนาการทางคัมภีร์สายปัญญายังไร

บทที่ ๒

ปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ในบทนี้ ต้องการเสนอความรู้เกี่ยวกับฉัมมจักกัปปวัตตนสูตรในด้าน เนื้อหา ที่มา ชื่อปัญญาความหมายของชื่อปัญญา วาระ และอาการที่เกิด ดังนี้

๒.๑ ฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร : เนื้อหาโดยสรุปและที่มา

๒.๑.๑. เนื้อหา ในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตรมีเนื้อหาสำคัญสรุปได้ว่า

๒.๑.๑.๑ พระพุทธเจ้าทรงสอนพระปัญจวัคคีย์ว่า “**บรรพชิต (นักบวช) ต้องไม่ประพฤติ (การประพฤติ) ที่สุดโต่ง ๒ ส่วน คือ กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่กับกามสุข) กับ อตตกิลมณานุโยค (การหมกมุ่นอยู่กับการทำตนเองให้ลำบากด้วยตบะและศีลพรต) เพราะเหตุว่า กามสุขัลลิกานุโยคเป็นการประพฤติที่ต่ำช้า เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ทำให้ห่างไกลจากกิเลส ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ส่วนอตตกิลมณานุโยคก็เป็นทุกข์ (ทำให้ลำบาก) ไม่ทำให้ห่างไกลจากกิเลส ไม่ประกอบด้วยประโยชน์**”

๒.๑.๑.๒ จากนั้น พระพุทธเจ้าทรงเสนอทางสายกลาง (มัชฌิมา ปฏิปทา) ซึ่งอยู่ระหว่างที่สุดโต่งทั้ง ๒ ส่วนนั้นว่า “**ทางสายกลางตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว เป็นปฏิปทาทำให้เกิดจักขุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบอย่างยิ่ง เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน ทางสายกลางนั้นคือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ**”

๒.๑.๑.๓ จากนั้น ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ความว่า “**ทุกข์ที่เป็นอริยสัจ คือ ชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) พยาธิ (ความเจ็บไข้) มรณะ (ความตาย) และการประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก การไม่ได้สมปรารถนา ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) ที่เป็นอริยสัจ คือ ตัณหา ที่ปรุงแต่งให้มีภพใหม่ มีนันทิราคะเกิดร่วม ทำให้ยินดีในภพนั้น ๆ ประกอบด้วย กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ทุกขนิโรธ (การดับทุกข์) ที่เป็นอริยสัจ คือ การดับด้วยมรรคเครื่องสාරอรรถตณานันนันแต่ไม่ให้เกิด การละ การสลัดทิ้ง (ตัณหานั้น) ความพ้น (จากตัณหานั้น) ความ**

ไม่อาลัย (ตัณหานัน) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางให้ถึงการดับทุกข์) ที่เป็นอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังกล่าวมาแล้ว”

๒.๑.๑.๔ พระองค์ทรงยืนยันว่า “พระองค์ทรงเกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมที่ไม่เคยได้ดับมาก่อนเลยว่า นี่คือทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจนี้ต้องกำหนดรู้ ทุกขอริยสัจนี้รู้ได้แล้ว...นี่คือทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ต้องละ ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ละได้แล้ว...นี่คือทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ต้องทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ทำให้แจ้งได้แล้ว...นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ต้องทำให้เกิดมี ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ทำให้เกิดมีได้แล้ว”

๒.๑.๑.๕ สุกตทัายพระองค์ทรงสรุปว่า “ตราบใดที่ญาณทัสสนะตามเป็นจริง ซึ่งมี ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ของตถาคต ยังไม่บริสุทธิดี ตราบนั้น ตถาคตก็ยังไม่ปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า ในโลกกับทั้งเทวโลก มารโลกและพรหมโลก ในหมู่สัตว์ซึ่งมีทั้งเทวดาและมนุษย์ แต่เมื่อใดที่ญาณทัสสนะตามเป็นจริง ซึ่งมี ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ของตถาคต บริสุทธิดีแล้ว เมื่อนั้น ตถาคตจึงปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า ในโลกกับทั้งเทวโลกมารโลก และพรหมโลก ในหมู่สัตว์ซึ่งมีทั้งเทวดาและมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่ตถาคตว่า วิมุตติ (ความหลุดพ้น) ของตถาคตไม่กำริบ ชาติ (การเกิด) นี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ การเกิดใหม่ไม่มี”

๒.๑.๒. ที่มา ที่มาของธัมมจักกัปปวัตตนสูตรปรากฏว่ามี ๒ แห่ง คือ ในวินัยปิฎกกับในสุตตันตปิฎก เนื้อหาของพระสูตรนี้ในที่มาทั้ง ๒ แห่งมิได้แตกต่างกัน สำนวนภาษาลีลาที่ใช้แสดงก็มิได้แตกต่างกัน แม้ข้อความปริบทที่เป็นของพระสังคีติกาจารย์ก็มิได้แตกต่างกัน จึงทำให้สรุปได้ว่าเป็นสูตรเดียวกันที่นำไปเรียงไว้ในที่ ๒ แห่งด้วยเหตุผลที่ต่างกัน คือ

๒.๑.๒.๑ ในวินัยปิฎก (เล่ม ๔ มหาวรรค)^๑ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรอยู่ในฐานะเป็นเรื่องประกอบลำดับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเนื้อหาตอนปัจจุวัคคิยถา คือ เป็นตอนพรรณนาเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดญาติปัจจุวัคคิย ไม่มี การตั้งชื่อสูตรว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ปรากฏว่ามีแต่เนื้อหาเรื่องราวและลำดับเหตุการณ์

^๑ วินย. ๔/๑๓ - ๑๖.

๒.๑.๒.๒ ในสุตตันตปิฎก

๑) ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค^๒ ชัมมจักกัปปวัตตนสูตรอยู่ในฐานะเป็นสูตรสูตรหนึ่งที่ถูกจัดลำดับไว้เป็นสูตรแรกของวรรค เรียกว่า “ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร” และชื่อนี้ยังถูกกำหนดให้ใช้เป็นชื่อวรรค อีกด้วย เรียกว่า “ชัมมจักกัปปวัตตนวรรค” แปลว่า กลุ่มหรือหมู่ของสูตรที่มีชัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นสูตรนำ โดยมีสูตรอื่นเป็นสูตรประกอบตามมาอีก ๕ สูตร รวมทั้งสิ้นในวรรคนี้มีสูตร ๑๐ สูตร ซึ่งสูตรที่มีตามมาอีก ๕ สูตรนั้น ได้แก่ ตถาคตสูตร ชันธสูตร อัมมัตติกายตนสูตร ปฐมสาธาณสูตร ทุติยสาธาณสูตร อวิชชาสูตร วิชชาสูตร สังกาสนสูตร และตถสูตร แต่ละสูตรเป็นสูตรขยายความของชัมมจักกัปปวัตตนสูตรก่อนว่าด้วยอริยสัจ ๔ (ซึ่งจะมิกกล่าวต่อไปในข้อ ๒.๒.๓)

๒) ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค^๓ มีชัมมจักกัปปวัตตนสูตรปรากฏอยู่ในที่ ๒ แห่ง คือ ในปฏิสัมภิตาทถาและในชัมมจักกถา (ซึ่งจะกล่าวถึงในบทที่ ๔)

๓) สูตรประกอบของชัมมจักกัปปวัตตนสูตร ในชัมมจักกัปปวัตตนวรรค มี ๕ สูตรดังกล่าว แต่ละสูตรมีเนื้อหา ดังนี้

สูตร	เนื้อหา
๑. ตถาคตสูตร สูตรว่าด้วยตถาคต	(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ตถาคตทั้งหลายเกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ยินมาก่อนเลยว่า ‘นี่คือ ทุกขอริยสัจ... ทุกขอริยสัจนี้ต้องกำหนดรู้.. ทุกขอริยสัจนี้กำหนดรู้ได้แล้ว.. นี่คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ.. ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ต้องละ.. ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ละได้แล้ว.. นี่คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ.. ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ต้องทำให้แจ้ง... ทุกขนิโรธนี้ทำให้แจ้งได้แล้ว... นี่คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ต้องทำให้เกิดมี... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ทำให้เกิดมีได้แล้ว

^๒ ส.มหา. ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๗ - ๓๗๐.

^๓ ขุ.ปฎิ. ๓๑/๓๐,๓๕/๓๕๘,๓๗๒.

สูตร	เนื้อหา
๒. ชั้นสูตร สูตรว่าด้วยชั้น ๕	(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) อริยสัง ๔ คือ ทุกขอริยสัง ทุกขสมุทัย อริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ทุกขอริยสัง คือ ชั้น ๕ อันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน ได้แก่ ชั้นอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ รูป ชั้นอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ เวทนา ชั้นอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ สัญญา ชั้นอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ สังขาร ชั้นอันเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ วิญญาณ ทุกขสมุทัยอริยสัง คือ ตัณหา ที่ทำให้เกิดอีก มีนันทิราคะเกิดร่วม ประทุษร้ายจิตใจให้ยินดียิ่งในชั้น ๕ นั้น ๆ ประกอบด้วย กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ทุกขนิโรธอริยสัง คือ การดับตัณหานั้นด้วยมรรคเครื่องสํารอกออกไม่มีเหลือ การสละ การละทิ้ง (ตัณหานั้น) ความพ้น(จากตัณหานั้น) ความไม่อาลัย (ตัณหานั้น) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
๓. ปฐมสาธารณสูตร สูตรว่าด้วยการทรงจำสูตร ที่ ๑	(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจำอริยสัง ๔ ที่ ตถาคตแสดงแล้วได้หรือไม่ ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า ข้าพระองค์จำได้ พระเจ้าข้า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามว่า จำได้อย่างไร ภิกษุรูปนั้นจึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์จำได้ว่า ทุกข์เป็นอริยสังข้อที่ ๑ ทุกขสมุทัยเป็นอริยสังข้อที่ ๒ ทุกขนิโรธเป็นอริยสังข้อที่ ๓ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นอริยสังข้อที่ ๔ จบแล้ว พระพุทธเจ้า ประทานสาธุการ

สูตร	เนื้อหา
<p style="text-align: center;">๔. ทศยสธารณสูตร สูตรว่าด้วยการทรงจำสูตรที่ ๒</p>	<p>(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จำอริยสัจ ๔ ที่ตถาคตแสดงแล้วได้หรือไม่ ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า พระเจ้าข้า ข้าพระองค์จำได้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทุกข์เป็นอริย-สัจข้อที่ ๑ ทุกขสมุทัยเป็นอริยสัจข้อที่ ๒ ทุกขนิโรธเป็นอริยสัจข้อที่ ๓ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ เป็นไปไม่ได้ที่สมณะหรือพราหมณ์คนใดจะพูดว่า ‘ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ที่พระสมณโคดมแสดง ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑ ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓ และข้อที่ ๔ ตามลำดับ เราจักปฏิเสธว่า ทุกข์ไม่ใช่ อริยสัจข้อที่ ๑ ทุกขสมุทัยไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๒ ทุกขนิโรธไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๓ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๔ แล้วบัญญัติทุกข้ออื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ ทุกขสมุทัยอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๒ ทุกขนิโรธอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๓ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ แทน’</p>

สูตร	เนื้อหา
<p>๕. อัชฌัตติกายตนสูตร สูตรว่าด้วยอายตนะภายใน</p>	<p>(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ทุกขอริยสัจ คือ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ อายตนะคือจักขุ อายตนะคือโสต อายตนะคือฆานะ อายตนะคือชีวหา อายตนะคือกาย อายตนะคือมโน(ใจ) ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหาที่ทำให้เกิดอีก มีนันทิราคะเกิดร่วม ประจวบแต่จิตให้ยินดียิ่งในอายตนะนั้นๆ</p> <p>ประกอบด้วยกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การดับตัณหานั้นด้วยมรรคเครื่องสำรอกออกไม่มีเหลือ การสละการทิ้ง(ตัณหานั้น) ความพ้นจาก (ตัณหานั้น) ความไม่อาลัย(ตัณหานั้น) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ</p>
<p>๖. อวิชชาสูตร สูตรว่าด้วยอวิชชา</p>	<p>ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อวิชชา คืออะไร และสัตว์จึงว่าถูกอวิชชาครอบงำด้วยเหตุเท่าใด พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้จักทุกข์ ความไม่รู้จักทุกขสมุทัย ความไม่รู้จักทุกขนิโรธ ความไม่รู้จักทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สัตว์จึงว่าถูกอวิชชาครอบงำด้วยเหตุเท่านี้</p>

สูตร	เนื้อหา
๗. วิชชาสูตร สูตรว่าด้วยวิชชา	ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระพุทธเจ้าว่า วิชชา คืออะไร และสัตว์จัตว่ามีวิชชาด้วยเหตุเท่าใด พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า วิชชา คือ ความรู้จักทุกข์ ความรู้จักทุกข์สมุทัย ความรู้จักทุกข์นิโรธ ความรู้จักทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา สัตว์จัตว่ามีวิชชาด้วยเหตุเท่านี้
๘. ตั้งกาสนสูตร สูตรว่าด้วยการอธิบายได้ตลอดสาย	(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตบัญญัติว่า นี้ คือ ทุกขอริยสัจ นี้ คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ นี้ คือ ทุกขนิโรธ นี้ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อักษร(ที่ใช้ในการบัญญัติ) นั้น ไม่มีปริมาณ พยานุชนะก็ไม่มีปริมาณ การอธิบายก็ไม่มีปริมาณ เพราะเหตุนี้แหละ ทุกข์นี้จึงเป็นอริยสัจ ทุกขสมุทัยนี้จึงเป็นอริยสัจ ทุกข-นิโรธนี้จึงเป็นอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานี้จึงเป็นอริยสัจ
๙. ตถสูตร สูตรว่าด้วยความจริงแท้	(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ จริงแท้ ไม่ผันแปร ไม่เป็นอย่างอื่น คือ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกข-นิโรธคามินีปฏิปทา

จากเนื้อหาของสูตรทั้ง ๙ สูตรที่สรุปมากล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงพุทธประสงค์ในการตรัสสอนอริยสัจ ๔ ดังนี้

ก. เนื้อหาของตถาคตสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า พระตถาคตทั้งหลาย (พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ล้วนตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นธรรมที่แต่ละพระองค์ไม่เคยได้สดับมาก่อนตรัสรู้ (ในพระชาติปัจจุบัน)

ข. เนื้อหาของขันธสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า ความรู้เรื่องอริยสัจ ๔ ศึกษาได้จากขันธ ๕

ค. เนื้อหาของปฐมสาธารณสูตร และทุติยสาธารณสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า การเรียงลำดับอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เป็นข้อที่ ๑ ทุกขสมุทัย เป็นข้อที่ ๒ ทุกขนิโรธ เป็นข้อที่ ๓ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นข้อที่ ๔ นั้น ถูกต้องแล้ว เพราะทรงต้องการแสดงผลไปหาเหตุ

ฅ. เนื้อหาของอัมมัตติกาณคณสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า ความรู้เรื่องอริยสัจ ๔ ศึกษาได้จากอายตนะภายใน ๖

ง. เนื้อหาของอวิชาสูตร และวิชาสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า การรู้อริยสัจ ๔ คือ วิชา หรือ ปัญญา ที่ทรงมุ่งหมายถึง

จ. เนื้อหาของสังกาสนสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า อริยสัจ ๔ มีแนวทางอธิบายได้ไม่สิ้นสุด แต่ทั้งหมดก็สรุปลงได้ใน ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นั้นเอง

ฉ. เนื้อหาของตถสูตร แสดงพุทธประสงค์เพื่อต้องการบอกให้รู้ว่า เนื้อหา สภาวะของอริยสัจ ๔ แต่ละข้อที่ทรงอธิบายเป็นของจริงแท้ ไม่ผันแปร ไม่เป็นอย่างอื่น

๒.๒ ปัญญาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ความหมาย, ๓ วาระ กับ ๑๒ อาการ

๒.๒.๑ ความหมาย

ความสำคัญของธัมมจักกัปปวัตตนสูตร นอกจากในฐานะเป็นพระธรรมเทศนาถันท์แรกของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังมีความสำคัญในฐานะเป็นสูตรแห่งปัญญาอีกด้วย เหตุที่เรียกเช่นนั้นก็เพราะสูตรนี้กล่าวถึงการเกิดปัญญารู้อริยสัจ ๔ อย่างชัดเจน ปัญญาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าเอง มีชื่อเรียกว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ และ ญาณทัสสนะ กับ ส่วนที่เกิดขึ้นแก่พระโณทัญญะเรียกว่า ธัมมจักขุ ทั้งสองส่วนนี้มีความหมายดังนี้

๒.๒.๑.๑ ส่วนที่เกิดแก่พระพุทธเจ้า คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ และ ญาณทัสสนะ มีความหมายตามรูปศัพท์ดังนี้

๑) จักขุ มาจากราก จกฺข มี ความหมายว่า เห็น + ปัจจัย รุ มีรูปวิเคราะห์ว่า จกฺขติ ปสฺสตีติ จกฺขุ แปลว่า ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะมีความหมายว่า ย่อมเห็น คือ มองเห็น^๔

^๔ อภิ. สฺจ. ๓๔๕/๑๓๕.

๒) ญาณ มาจากธาตุ ญา มีความหมายว่า ฐึ + ปัจจัย ยุ แปลงเป็น อน แล้วแปลง น แห่ง อน เป็น อน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชานาติ อนเนาติ ญาณึ แปลว่า ที่ชื่อว่า ญาณ เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องช่วยให้รู้^๕

๓) ปัญญา มาจาก อุปสัค ป มีความหมายว่า ทัว หรือ แตก + ธาตุ ญา มีความหมายว่า ฐึ + ปัจจัย กุวิ มีความหมายว่า ฐึทัว หรือ ฐึแตกฉาน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชานาติ เอตยาติ ปญญา แปลว่า ที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องช่วยให้รู้ทัว^๖

๔) วิชชา มาจากธาตุ วิฑ มีความหมายว่า ฐึ + ปัจจัย ย มีความหมายว่า ฐึ มีรูปวิเคราะห์ว่า วินุติ ชานาติติ วิชชา แปลว่า ที่ชื่อว่า วิชชา เพราะมีความหมายว่า ฐึ^๗ อีกนัยหนึ่ง วิชชา น่าจะมาจาก ธาตุ วิฑ มีความหมายว่า เจาะ หรือ แทง + ปัจจัย^๘

๕) อาโลก มาจาก อุปสัค อา มีความหมายว่า ทัว หรือ ยิง + ธาตุ โลก มีความหมายว่า เห็น + ปัจจัย อ มีความหมายว่า เห็น มีรูปวิเคราะห์ว่า อาโลกยติ เอเตนาติ อาโลก แปลว่า ที่ชื่อว่า อาโลก เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องช่วยให้มองเห็นทัว^๙ (คือ ความสว่าง)

๖) ญาณทัสสนะ ประกอบด้วยคำ ๒ คำ คือ คำว่า ญาณ (มาจากธาตุ ญา (ฐึ) + ปัจจัย ยุ > อน > อณ) แปลว่า ความรู้ กับคำว่า ทัสสนะ (มาจากธาตุ ทิสฺ (เห็น) > ทสฺส + ปัจจัย ยุ > อน > อณ) แปลว่า ความเห็น เมื่อนำคำทั้งสองมาเข้าสมาสกันจึงเป็น ญาณทัสสนะ แปลว่า ความรู้ความเห็น หรือ ความเห็น คือความรู้^{๑๐}

กล่าวโดยสรุป จักขุ (การเห็น) ญาณ (ความรู้) ปัญญา (ความรู้ทัว) วิชชา (ความรู้หรือ การแทงตลอด) และ อาโลกะ (ความสว่าง) ก็คือ ปัญญา อันเป็นธรรมชาติรู้หรือริยสัจ ๔ ตลอดสาย ส่วน ญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็น) เป็นคำเรียกปัญญาที่กล่าวมานั้นแบบรวบยอดและตอกย้ำ ให้เห็นชัดว่า เห็น คือ ฐึ หรือ ฐึเหมือนเห็น

เหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ชื่อปัญญาทั้ง ๕ ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ จะได้อธิบายเชิงวิเคราะห์ต่อไปในบทที่ ๕

^๕ อภิ. สัจ. ๓๘/๑๖๑.

^๖ อ่างแก้ว, ๑๕๒/๒๓๕.

^๗ อ่างแก้ว, ๑๕๓/๓๖๖.

^๘ อ่างแก้ว, ๑๕๓/๓๖๖.

^๙ อ่างแก้ว, ๓๗/๔๗.

^{๑๐} อ่างแก้ว, ๗๔๕/๑๖๑.

๒.๒.๑.๒ ส่วนที่เกิดแก่พระโกณฑัญญะ คือ ชัมมจักขุ

ชัมมจักขุ ประกอบด้วยคำว่า ชัมมะ (ธรรม) + จักขุ (เห็น) แปลว่า เห็นธรรมชาติ
ความหมายของคำว่า จักขุ ได้อธิบายมาแล้วในข้อ ๑.๑ ส่วนคำว่า ชัมมะ เป็นคำที่จะต้องนำมาศึกษา
หาความหมายต่อไป ดังนี้

๑) ความหมายตามรูปศัพท์ ชัมมะ ตรงกับคำบาลีว่า **ชมฺม** มาจากธาตุ
ชร + ปัจจัย รम्म มีความหมายว่า ทรงไว้ คัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีต่างให้ความหมายไว้ดังนี้^{๑๑}

คัมภีร์	อธิบายความหมาย
โมคคัลลายนวุตติ	<p>อตฺตานํ ชาเรณฺโต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตฺมานเ กตฺวา ชาเรตฺติ ชฺมฺโม ปรีชฺยาถิ ที่ชื่อว่า ชัมมะ เพราะมีความหมายว่า ทรงไว้ซึ่งสัตว์ ทั้งหลายไม่ให้เกิดไปในอบายและในทุกข์ในวัฏฏะ พร้อมทั้งทรง ไว้ซึ่งตนเองด้วย ชัมมะนี้ ได้แก่ ปรีชิตี (การเล่าเรียน) เป็นต้น</p>
รูปสิทธิ	<p>อปาเยสุ อปตฺมานเ อธิคตฺมคฺคาทิกเ สตุเต ชาเรติ ชฺรติ เตนาคิ ที่ชื่อว่า ชัมมะ เพราะมีความหมายว่าเป็นเครื่องทรงไว้ คือ ดำรงไว้ ซึ่งสัตว์ทั้งหลายที่ได้บรรลุมรรค แล้วเป็นต้นไม่ให้เกิดไป ในอบายทั้งหลาย</p> <p>สลกฺขณํ ชาเรติ ปจฺจเยหิ ชฺรียตฺติ वा ชฺมฺโม อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ชัมมะ เพราะมีความหมายว่า ทรงไว้ซึ่ง ลักษณะของตน หรือเพราะถูกทรงไว้โดยปัจจัยทั้งหลาย</p>

^{๑๑} อ้างในอภิธานปทีปิกาสุจิ ข้อ ๘๕, ๘๔.

คัมภีร์	อธิบายความหมาย
สัททนต์	<p>ธมฺโมติ อเนกวิเชสุ ธมฺเมสุ โลกุตตโร อูปปาติโต สจฺฉิกโต จ จตุสฺส อปาเยสฺส สํสาเร วา สคฺเต อปตฺมานเน ชาเรตีติ ธมฺโม.</p> <p>บทว่า ธัมมะ มีอธิบายว่า ในบรรดาธรรมหลายอย่าง โลกุตตรธรรม ที่ทำให้เกิดขึ้นแล้วและทำให้แจ้งแล้วจึงชื่อว่า ธัมมะ เพราะทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลายไม่ให้ตกไปใน อบาย ๔ หรือ ในสงสาร</p> <p>โสตปาบุณาทีหิ อริเยหิ ตรียติ น ปุณฺณชฺชเนหิติปี ธมฺโม.</p> <p>อนึ่ง ที่ชื่อว่า ธัมมะ เพราะมีความหมายว่า อันพระอริยะมีพระโสตบั่นเป็นต้นทรงไว้ ไม่ใช่ปุณฺณชฺชเนหิติ</p> <p>จตุกฺกมิโก ปน สลฺกขณฺณํ ชาเรตีติ ธมฺโม.</p> <p>ส่วน ธรรมที่เป็นไปในกฺกมิ ๔ ที่ชื่อว่า ธัมมะ เพราะมีความหมายว่า ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน</p>

๒) ความหมายตามการใช้ ศึกษาได้จากการใช้คำว่า “ธัมมะ” ในประโยคต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และอื่น ๆ ดังนี้

ความหมาย	ประโยคที่ใช้เป็นตัวอย่าง
สถานะ (ภาวะที่แท้จริง)	<p>กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา.</p> <p>ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล ธรรมทั้งหลายเป็นอพฺยากต^{๑๒}</p>
ปรียติ (สิ่งที่ต้องเรียน)	<p>อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปรียาปฺณาติ สุตตํ เถยฺย เวยฺยากรณฺณํ คากํ อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภูตธมฺมํ เวทลฺลํ.</p> <p>ภิกฺขุ ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เถยยะ เวยยากรณะ คากา อุทาน อิติวุตตะ ชาตก อพฺภูต-ธัมมะ เวทลละ^{๑๓}</p>

^{๑๒} อภ. สังคณี. ๓๔/๑/๑.

^{๑๓} อจ. ปญจก. ๒๒/๓๓/๕๘.

ความหมาย	ประโยคที่ใช้เป็นตัวอย่าง
ปัญญา	ยสุเสเต จตุโร ฐมา สทุชส ฐรเมสิโน สจจ ฐโม ฐติ จาโค สเว เปจจ น โสจติ. คนครองเรือนคนใดมีศรัทธามีธรรม ๔ ประการนี้ ก็ สัจจะ ฐมมะ ฐติ จาคะ ผู้นั้นละ(โลกนี้)ไปแล้วยอมไม่เสร้าง โสภ ^{๑๔}
ญาญ/ยุดติ (ความถูกต้อง)	เนส ฐโม มหาราช เยน ตวั กจเจยเย เอกโก อหมปิ เตน กจณามิ เยน กจณสิ ขคฺคิย. ข้าแต่มหาราช นี่ไม่เป็นธรรมที่จะให้พระองค์เสด็จไป แต่ผู้เดียว ข้าแต่ขัตติยะ แม่หม่อมฉัน ก็จะไปตามธรรมที่ เป็นเหตุให้พระองค์เสด็จไป ^{๑๕}
สัจจะ (ความจริง)	(ยโส กุลปฺโต) ทิฏฐฐโม ปตฺตฐโม. (ยสกุลบุดร) เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว ^{๑๖}
ปกติ (ธรรมดา)	ชาติฐมา ชราฐมา มรณฐมา. (สัตว์ทั้งหลาย) มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็น ธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ^{๑๗}
กุน (ความดี)	น หิ ฐโม อฐโม จ อุโภ สมวิปากิโน อฐโม นิรยํ เนติ ฐโม ปาเปติ สุกคฺคิ. ธรรมกับอธรรมทั้งสองมีวิบากไม่เหมือนกันเลย อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ ^{๑๘}
สมาธิ	เอวิฐมา เต ภควนฺโต อเหตุ. พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นทรงมีธรรมเป็นอย่างนี้ ^{๑๙}

^{๑๔} ส.สกาถ. ๑๕/๒๔๖/๒๕๘ .

^{๑๕} พุ.ชา. ๒๘/๑๓๑๖/๓๑๔ .

^{๑๖} วินย.๔/๔/๒๔ .

^{๑๗} อญ.ทศก.๒๔/๑๐๗-๘/๑๓๕ .

^{๑๘} พุ.เถร.๒๖/๓๐๔/๓๑๘ .

^{๑๙} ที. มหา. ๑๐/๑๓/๗ .

ความหมาย	ประโยคที่ใช้เป็นตัวอย่าง
นิสัสัตตะ (ไม่ใช่สัตว์)	ธมฺเมสุ ธมฺมานุปลสฺสี วิหริติ. (ภิกษุ) มีปกติตามคุณธรรมในธรรมทั้งหลาย ^{๒๐}
อาบัติ (ความผิด/การต้องโทษ)	จตุตาโร ปาราชิกา ธมฺมา เทรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา. ธรรมชั้นปาราชิก ๔ ธรรมชั้นสังฆาติเสส ๑๓ ^{๒๑}
เหตุ/ปัจจัย	เหตุมุหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสัมภิตา. ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา ^{๒๒}
ปัจจัยอุปนันทธรรม (ธรรมที่เกิดโดยเป็นปัจจัย)	จฺจिता วา สา ธาตุ ธมฺมจฺจิตตา ธมฺมนิยามตา. ธาตุนั้นแลดำรงอยู่ คือ ความดำรงอยู่โดยธรรม ความแน่นอน โดยธรรม ^{๒๓}
วิสัย (อารมณ์)	มณฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ. เพราะอาศัยমনะ(ใจ)กับธรรม จึงเกิดมโนวิญญาณ ^{๒๔}
นิพพาน	สคฺคจ ธมฺโม น ชรํ อุปฺเปติ. ธรรมของสัตว์บรุษย่อมไม่เข้าถึงชรา ^{๒๕}
สิ่งของ	ตสฺมา หิ ปิณฺฑเท สยนาสเน จ อาเป จ สงฺฆาฏฐิรชูปวาหนเ เอเตสุ ธมฺเมสุ อณุปลิตฺโต. เพราะเหตุที่นั่นแล พระสาวกจึงไม่ติดอยู่ในธรรมเหล่านี้คือ ก้อนข้าว ที่นอน ที่นั่ง น้ำ ผ้าสังฆาฏิ และเครื่องขจัดฝุ่น ^{๒๖}
หน้าที่	ธมฺมณฺจเร สุจริตํ. บุคคลพึงประพฤติธรรมให้สุจริต ^{๒๗}

^{๒๐} ที.มหา. ๑๐/๓๗๓/๒๔๘ .

^{๒๑} วินย.๑/๑/๑ .

^{๒๒} อภิ.วิ.๓๕/๗๒๐/๓๖๐ .

^{๒๓} คี.นั.๑๖/๒๐/๒๕ .

^{๒๔} สั.สพ.๑๘/๔๐/๔๑ .

^{๒๕} พุ.ธ.๒๕/ ๑๕๑/๔๔ .

^{๒๖} วิสุทฺธิ.๑/๓๐/๑๓ .

^{๒๗} พุ.ธ.๒๕/ ๑๖๕/๔๗ .

ความหมาย	ประโยคที่ใช้เป็นตัวอย่าง
เจตสิก (สิ่งที่เกิดกับจิต)	มโนปุพฺพกุมา ธรรมมา มโนเสฏฐา มโนมยา. ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้ามีใจเป็นใหญ่เกิดมาจากใจ ^{๒๘}

เมื่อได้ศึกษาความหมายของคำว่า "ธัมมะ" หรือ "ธรรม" ทั้งสองนัย คือ ความหมายตามรูปศัพท์ และความหมายตามการใช้แล้ว ก็สรุปได้ว่า

๑. ความหมายที่ ๑ คือ ความหมายตามรูปศัพท์ มีความหมายว่า **ทรงไว้** ใน ๓ ลักษณะ คือ

๑.๑ ทรงลักษณะของตน / ทรงภาวะของตน หมายถึงว่า ธรรมคือกุศล มีลักษณะหรือภาวะเป็นกุศล ธรรมคืออกุศล ก็มีลักษณะหรือภาวะเป็นอกุศล กุศลก็ดำรงรักษาลักษณะหรือภาวะของกุศลไว้ อกุศลก็ดำรงรักษาลักษณะหรือภาวะของอกุศลไว้ โดยไม่ปะปนกัน

๑.๒ ทรงไว้โดยเป็นปัจจัย หมายถึงว่า กุศลแต่ละกุศลนอกจากดำรงรักษาลักษณะหรือภาวะของตนเองไว้แล้วก็ยังเป็นปัจจัยให้กุศลอื่นเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เช่น สติ เป็นปัจจัยให้เกิดสัมปชัญญะ ในทางตรงกันข้ามอกุศลแต่ละอกุศลนอกจากดำรงรักษาลักษณะหรือภาวะของตนเองแล้วก็ยังเป็นปัจจัยให้อกุศลอื่นเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เช่น อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

๑.๓ ทรงไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย หมายถึงว่า ธรรม ในที่นี้ หมายถึง โลกุตตรมรรค โลกุตตรผล ซึ่งเมื่อผู้ใดบรรลุแล้วก็จะรักษาผู้นั้นมิให้ตกไปในอบาย คือ ไม่ให้ทำชั่วและไม่ให้เกิดในทุกข์มีอีกต่อไป

๒. ความหมายที่ ๒ คือ ความหมายตามการใช้ จะเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้ “ธรรม” ไปในความหมายต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ธรรมมีความหมายหลากหลาย จนกระทั่งภาษาต่าง ๆ ไม่มีคำพูดพอจะรองรับความหมายของธรรมได้หมด ฉะนั้นในเวลาแปลจึงมักจะใช้ทับศัพท์ว่า “ธัมมะ” หรือ “ธรรม” ซ่อนนี้จะเห็นได้ชัดในภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ^{๒๙}

๓. ส่วนในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เมื่อพิจารณาบริบทแล้วสามารถสรุปได้ว่า ธรรม หรือ ธัมมะในคำว่า “ธัมมจักขุ” ซึ่งแปลว่า เห็นธรรม นั้น หมายถึง เห็นอริยสัจ ๔ อริยสัจเป็น

^{๒๘} พุ.ธ.๒๕/๑/๑ .

^{๒๙} ในภาษาไทยใช้ เป็นธรรม (มาจากภาษาสันสกฤตว่า ธฺรม) หรือใช้เป็น ธัมมะ (มาจากภาษาบาลีว่า ธฺรมม) แต่ในภาษาอังกฤษ ส่วนมากใช้ตามรูปสันสกฤตเป็น Dharma.

ธรรมะหรือความจริงก็เพราะทรงหรือดำรงรักษาลักษณะของตนไว้เสมอ หรือว่ามีอยู่เสมอ^{๑๑๐} การทรงหรือดำรงรักษาไว้เสมอหรือความมีอยู่เสมอนี้แหละคือ ความหมายที่ได้มาจาก ชาติ ธรรม^{๑๑๑}

๔. มีข้อน่าสังเกตว่า ชัมมจักขุ ไม่ใช้กับพระพุทธเจ้า แต่ใช้กับพระสาวกเท่านั้น ซึ่งหลักฐานเรื่องนี้จะมีกล่าวในบทที่ ๓

๒.๒.๒ ปัญญา ๓ วาระ (หรือปัญญา ๓ รอบ) ๑๒ อาการ กัมมการสรูปของพระพุทธเจ้า

ปัญญา ๓ วาระ(หรือ ๓ รอบ) ๑๒ อาการ (หรือ ๑๒ ระยะเวลา) มาจากคำบาลีว่า "ติปริวภูฏี ทิวาทสาการี"

ปัญญา ในชัมมจักกัปปวัตตนสูตรคือปัญญารู้ริยตั้ ๔ ของพระพุทธเจ้าที่เป็นไปวาระ ๓ หรือ ๓ รอบ ๑๒ อาการ หรือ ๑๒ ระยะเวลา ดังนี้

๒.๒.๒.๑ วาระหรือรอบที่รู้จักอริยตั้ แบ่งออกเป็น ๔ อาการ หรือ ๔ ระยะเวลาตามอริยตั้ ๔ คือ

๑) อาการรู้จักทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญาเกิดวิชชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บป่วยเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งทีรักเป็นทุกข์ ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้เป็นทุกข์ กล่าวโดยสรุป ชันธ ๕ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นทุกข์

๒) อาการรู้จักทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดอีก มีความเพติดเพลินยินดีและความรักติดเกิดร่วม ประองต์เจตให้ยินดียิ่งในอารมณ์ต่าง ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ซึ่งเป็นทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) เป็นอริยตั้

^{๑๑๐} อริยตั้เป็นความจริง(ธรรมะ)ที่มีความหมายครอบคลุมความหมายของธรรมะในข้อ ๒ คือ ความหมายตามการใช้ ไว้ได้หมด และสามารถนำไปสัมพันธ์กับความหมายของธรรมในข้อ ๑ ความหมายตามรูปศัพท์ได้อีก นั่นก็คืออริยตั้ ๔ แต่ละข้อต่างมีลักษณะหรือสภาวะของคนและดำรงรักษาลักษณะหรือสภาวะของตนไว้ และธรรมเมื่อแบ่งเป็นกุศลกับอกุศล ธรรมฝ่ายกุศลดำรงรักษาผู้ทำดีไม่ให้ตกไปในอบายหรือในทุกข์ต่างๆ อันเนื่องจากการเวียนว่ายตายเกิด แต่ในทางตรงกันข้ามผู้วิชัยมีความเห็นเพิ่มเติมว่าธรรมฝ่ายอกุศลก็ย่อมดำรงรักษาผู้ทำชั่วไว้ในอบายหรือในทุกข์ต่างๆ อันเนื่องมาจากการเวียนว่ายตายเกิด ดังนั้น ชัมมจักขุ จึงหมายถึงเห็นความจริงทั้ง ๒ ฝ่ายนี้

^{๑๑๑} ชาติ ธรรม ยังมีความหมายว่า ยังมีชีวิตอยู่ ได้อีก เช่น ข้อความที่พบทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาว่า ภกวัต ธรรมานก-กาล... ในเวลาที่พระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ (ยังมีชีวิตอยู่)

๓) **อาการรู้จักทุกขนิโรธ** (การดับทุกข์) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ สดับมาก่อนเลยว่า ทุกขนิโรธ (การดับทุกข์) เป็นอริยสัจ

๔) **อาการรู้จักทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ใน ธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ซึ่งเป็นทุกขนิโรธ คามินีปฏิปทา เป็นอริยสัจ^{๓๒}

การเกิดของปัญญารู้จักอริยสัจมี ๔ อาการ หรือ ๔ ระยะเวลา นี้รวมเป็น ๑ วาระหรือ ๑ รอบ และรอบนี้เป็นรอบที่ ๑

๒.๒.๒.๒ วาระหรือรอบที่รู้ว่าจะต้องทำอย่างไรกับอริยสัจ ๔ แต่ละข้อ แบ่ง ออกเป็น ๔ อาการหรือ ๔ ระยะเวลา ตามอริยสัจ ๔ คือ

๑) **อาการรู้ว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้** (รู้ให้ตลอด) พระพุทธเจ้า ตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรม ทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ทุกขอริยสัจนี้เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ให้ตลอด

๒) **อาการรู้ว่า ทุกขสมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ** พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นสิ่งที่ต้องละ

๓) **อาการรู้ว่า ทุกขนิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง** พระพุทธเจ้าตรัสเล่า ว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง

๔) **อาการรู้ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดมี** พระพุทธเจ้า ตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรม ทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนเลยว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดมี^{๓๓}

การเกิดของปัญญารู้ว่าต้องทำอย่างไรกับอริยสัจ ๔ แต่ละข้อมี ๔ อาการ หรือ ๔ ระยะเวลา นี้ รวมเป็น ๑ วาระ หรือ ๑ รอบ และรอบนี้เป็นรอบที่ ๒

^{๓๒} วินย. ๔/๑๓, ๑๕.

^{๓๓} อังแล้ว, ส. มหา. ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๕.

๒.๒.๒.๓ วาระหรือรอบที่รู้ว่าได้ทำอะไรกับอริยสังข์แต่ละข้อแล้ว แบ่งออกเป็น ๔ อาการ หรือ ๔ ระยะ ตามอริยสังข์ ๔ คือ

๑) อาการรู้ว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่กำหนดรู้ได้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ระดับมาก่อนว่า ทุกข์อริยสังข์นี้นั้นแลเป็นสิ่งที่เรากำหนดรู้ตลอดแล้ว

๒) อาการรู้ว่า ทุกขสมุทัยเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ระดับมาก่อนว่า ทุกขสมุทัยอริยสังข์นี้นั้นแลเป็นสิ่งที่เราละได้แล้ว

๓) อาการรู้ว่า ทุกขนิโรธเป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งได้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ระดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสังข์นี้นั้นแลเป็นสิ่งที่เราทำให้แจ้งได้แล้ว

๔) อาการรู้ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดมีได้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า (ต่อมา) เรา (ตถาคต) เกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ระดับมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้นั้นแลเป็นสิ่งที่เราทำให้เกิดมีได้แล้ว^{๓๔}

การเกิดปัญญา รู้จักว่าได้ทำอะไรกับอริยสังข์ ๔ แต่ละข้อ มี ๔ วาระ เช่นกัน รวมเป็น ๑ รอบ และรอบนี้เป็นรอบที่ ๓ อันเป็นรอบสุดท้าย จึงเป็นอันครบ ๓ วาระหรือ ๓ รอบ และ ๑๒ อาการ หรือ ๑๒ ระยะ

การเกิดปัญญา ๓ วาระ ๑๒ อาการนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสรุปว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตราบโคที่ญาณทัสสนะ (การรู้เห็น) ตามความเป็นจริง ซึ่งมี ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ในอริยสังข์เหล่านี้ของเรา (ตถาคต) ยังไม่บริสุทธิ์ดี ตรานั้น เรา (ตถาคต) ก็ยังไม่ปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า ในโลกกับทั้งเทวโลกพรหมโลก ในหมู่สัตว์ซึ่งมีทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์

เมื่อใดแล ญาณทัสสนะ (การรู้เห็น) ตามความเป็นจริงซึ่งมี ๓ รอบ ๑๒ อาการ ในอริยสังข์เหล่านี้ของเรา(ตถาคต)บริสุทธิ์ เมื่อนั้น เรา(ตถาคต)จึงปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ อันไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า ในโลกกับทั้งเทวโลกมารโลกพรหมโลก ในหมู่สัตว์ซึ่งมีทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์

^{๓๔} อ่างแก้ว, ตี. มหา. ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๗๐.

อนึ่ง ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่ตถาคตว่า วิมุติ (ความหลุดพ้น) ของตถาคตไม่
กำริบชาติ (การเกิด) นี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้การเกิดใหม่ไม่มี^{๓๕}

จากพระพุทธคำรัสสรูป มีข้อน่าสังเกตเพิ่มเติมว่า

ปัญญารู้อริยสัจ ๔ แต่ละข้อและแต่ละขั้น พระพุทธเจ้าทรงเรียกว่า จักขุ ญาณ ปัญญา
วิชา อาโลกะ แต่เมื่อตอนตรัสสรูป พระองค์ทรงเรียกปัญญานั้นว่า ญาณทัสสนะ แม้จะมีได้ทรงให้
เหตุผลไว้ ถึงกระนั้นก็สรุปได้ว่า ในที่นี้พระพุทธเจ้าทรงใช้ญาณทัสสนะเป็นคำเรียกรวบยอดชื่อ
ปัญญาเหล่านี้ และเพื่อให้เห็นภาพชัดเจน จึงขอเสนอตารางแสดง ญาณทัสสนะ ๓ วาระ ๑๒
อาการ ดังนี้

ตารางแสดงญาณทัสสนะ ๓ วาระ ๑๒ อาการ

ญาณ ๕	วาระที่ ๑ : รู้จักอริยสัจ		อาการ
จักขุ	(รู้ว่า) ทุกข์เป็นอริยสัจ	ทุกข์ อริยสัจ	๑
ญาณ	ทุกข์สมุทัยเป็นอริยสัจ	ทุกข์สมุทัย อริยสัจ	๑
ปัญญา	ทุกข์นิโรธเป็นอริยสัจ	ทุกข์นิโรธ อริยสัจ	๑
วิชา	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเป็น	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา	๑
อาโลกะ	อริยสัจ	อริยสัจ	๑
ญาณ ๕	วาระที่ ๒ : รู้หน้าที่ที่ต้องทำแก่อริยสัจ		อาการ
จักขุ	(รู้ว่า)ทุกข์ต้องกำหนดรู้	ทุกข์ ปริณญาตัพพ	๑
ญาณ	ทุกข์สมุทัยต้องละทุกข์นิโรธ	ทุกข์สมุทัย ปหาตัพพ	๑
ปัญญา	ต้องทำให้แจ้งทุกข์นิโรธคา	ทุกข์นิโรธ สจฺจนิกตัพพ	๑
วิชา	มีปฏิปทาต้องทำให้เกิดมี	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา	๑
อาโลกะ		ภาวตัพพ	๑
ญาณ ๕	วาระที่ ๓ : รู้หน้าที่ที่ได้ทำแล้วแก่อริยสัจ		อาการ
จักขุ	(รู้ว่า)ทุกข์กำหนดรู้ได้แล้ว	ทุกข์ ปริณญาต	๑
ญาณ	ทุกข์สมุทัยละได้แล้ว	ทุกข์สมุทัย ปหีน	๑
ปัญญา	ทุกข์นิโรธทำให้แจ้งแล้ว	ทุกข์นิโรธ สจฺจนิกต	๑
วิชา	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาทำ	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา	๑
อาโลกะ	ให้เกิดมีได้แล้ว	ภาวิตา	๑

^{๓๕} วินย.๔/๑๕/๑๖ .

บทที่ ๓

การใช้ในสูตรอื่น ๆ : พัฒนาการการใช้ และความหมายเพิ่มเติม

นอกจากในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้ว ชื่อปัญหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ยังมีใช้ในสูตรอื่น ๆ อีก ๑๔ สูตร คือ สามัญญผลสูตร จุฬโคสิงคสูตร รถวินิตสูตร ภยเกรวสูตร อุปลิวาทสูตร ทิฆนขสูตร พรหมายสูตร จุพราหุโลวาทสูตร วิปัสสีสูตร โคตมสูตร สภาสูตร คยาสิสสูตร สีหสูตร และกิมัตถิยสูตร และในวินัยปิฎกอีก ๑ แห่ง คือ ตอนว่าด้วย อาพารกาลมกาลกิริยา

สูตรเหล่านี้มีอยู่ในที่หลายแห่งในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยจะศึกษาสูตรแต่ละสูตร ในประเด็นต่อไปนี้ คือ

๑. ชื่อปัญหาที่ปรากฏ หมายถึง ชื่อปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่มีปรากฏใช้ในสูตรนั้น ๆ

๒. หลักฐาน หมายถึง ข้อความในสูตรทั้งหลายซึ่งเป็นที่มาแห่งปัญญานั้น ๆ

๓. ความเป็นมา หมายถึง เรื่องที่เป็นมูลเหตุให้มีการกล่าวถึงปัญญานั้น

๔. ประเด็นศึกษา หมายถึง ประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการบอกว่า ปัญหาในสูตรนั้น ๆ หมายถึงปัญหาประเภทใดบ้าง กล่าวคือ หมายถึง วิปัสสนาปัญญา มัคคญาณ หรือ ผลญาณ โดยอาศัยการตีความของคัมภีร์อรรถกถาเป็นแนว

การที่ต้องศึกษาก็เพื่อให้เห็นว่า ชื่อปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่มาปรากฏในสูตรต่าง ๆ นั้น มีความหมายอย่างไรได้บ้าง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการการใช้ชื่อปัญหาในเวลาต่อมา หลังจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์แรก คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นพระสูตรแห่งปัญญาแล้ว.

๓.๑ สามัญญผลสูตร – สูตรว่าด้วยผลของความเป็นสมณะ

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ญาณทัสสนะ

หลักฐาน :

โส เอว สสมาหิตะ จิตเต ปริสุทฺเท ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตฺวูปกฺกิลเส มุทฺทฺเขตฺต กมฺมณิเย จิตฺเต อานนฺชปฺปตฺเต ญาณทัสสนาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส เอว ปชานาติ "อํ โข เม กายโย รูปี จาคฺคฺมมหาภูติโก มาตาเปตฺติคฺกสมฺภโว โอตฺนํมฺมาสุปฺจโย นิจฺจุจฺจาทฺนปฺริมฺทฺทฺนเกทฺน วิทฺธฺสนธฺมโม อิทฺถจ ปน เม วิญฺญาณํ เอตฺถ สิตํ เอตฺถ ปฏฺิพฺพทฺน" ติ.^๑

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธี ผ่องใส ไร้กิเลสคุณเนิน ปราศจาก อุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ภิกษุผู้นั้น ย่อมนำ คือ น้อมจิตไป เพื่อญาณทัสสนะ เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “กายของเรานี้มีรูปประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดจากบิดา มารดา เติบโตขึ้นมาจากข้าวสุกและขนมกุมมาส มีความไม่เที่ยง ต้องได้ทำ นวดพั้น แรกและทำลาย เป็นธรรมา ส่วนวิญญาณของเราอยู่ ในร่างกายนี้ เกี่ยวเกาะอยู่ในร่างกายนี้”.

ความเป็นมา :

สามัญญผลสูตร คือ สูตรว่าด้วยผลของความเป็นสมณะ มีเนื้อหาสรุปได้ว่าหลังจาก จึงราชสมบัติจากพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา ด้วยการสนับสนุนของพระเทวทัตแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรูก็ทรงหมั่นหมองพระราชหฤทัย แม้บรรยากาศรอบพระวรกายจะสวยงาม แต่พระองค์ก็ไม่ทรงเบิกบานพระราชหฤทัย ทั้งนี้คงเป็นด้วยทรงระลึกถึงเรื่องที่ทรงปลงพระชนม์พระราชบิดา ตามคำแนะนำของพระเทวทัต ผู้ที่พระองค์ทรงหลงเชื่อให้ความเคารพนับถือด้วยเห็นว่าเป็นสมณะ พระองค์จึงตั้งปัญหาถามอยู่เสมอว่า ผลของความเป็นสมณะคืออะไร ทรงถามปัญหานี้กับครูทั้ง ๖ คือ ปุณณะ กัสสปะ, อชิตะ เกสกัมพล, ปุกุทธะ กัจจายนะ, มกฺขลิ โคสาละ, นิครนถะ นาฏบุตร, และสัจฺจชัย เวลฺลฺฐบุตร แต่ก็ไม่มีท่านใดตอบให้สบายพระราชหฤทัยได้ จึงเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลถาม ครั้นได้ทรงสดับผลแห่งความเป็นสมณะที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแล้วก็ทรงเกิดปีติ โสมนัส และประกาศพระองค์เป็นอุบาสก

^๑ ที. สี. ๕/๒๓๔/๗๗.

ผลของความเป็นสมณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ผลด้าน
สังคัม และผลที่เป็นการพัฒนาตน

ผลด้านสังคัม	ผลที่เป็นการพัฒนาตน
ผู้ที่บวชแล้ว แม้จะเคยเป็นทาสบริวารมาก่อน ก็ย่อมได้รับการเคารพกราบไหว้จากเจ้านาย จากบุคคลผู้สูงศักดิ์ และจากบุคคลทั่วไป	เมื่อบวชแล้วจะได้รับการพัฒนาตนไปตามลำดับ คือ ๑. มีศีล ๒. มีอินทริยสังวร(สำรวมอินทริย์) ๓. มีสติสัมปชัญญะ ๔. มีสันโดษ(ยินดีปัจจัยตามมีตามได้) ๕. ละนิวรรณ์ ๕ ได้ ๖. ได้บรรลุมาน ๔ ๗. ได้บรรลुวิชชา ๘ คือ ๗.๑ ญาณทัสสนะ ๗.๒ มโนมยิทธิญาณ ๗.๓ อิทธิวิธญาณ ๗.๔ ทิพโสตธาตุญาณ ๗.๕ เจโตปริยญาณ ๗.๖ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ๗.๗ ทิพจักขุญาณ ๗.๘ อาสวักขยญาณ

ประเด็นศึกษา :

ญาณทัสสนะ ในสามัญญผลสูตรนี้ คือ วิปัสสนาญาณ^๒

วิปัสสนาญาณ คือ ญาณที่เห็นแจ้งรูป-นาม หมายถึง ญาณที่รู้ว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม ข้อความบ่งชี้ว่า ญาณทัสสนะในสูตรนี้ คือ วิปัสสนาญาณ ได้แก่ ข้อความที่ว่า ภิกษุณั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรา มีรูปประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เติบโตด้วยข้าวสุก

^๒ ที.อ. ๑/๒๓๔/๑๕๘.

และขนมกุมมาส มีความไม่เที่ยง มีการต้องไล้ทา ต้องนวดขยำ และแตกทำลายเป็นธรรมดา ก็แต่ว่า
 วิญญาณของเรานี้อาศัยอยู่ในร่างกายนี้ เกี่ยวเกาะอยู่ในร่างกายนี้^๓

พิจารณาตามปริบทแล้ว วิปัสสนาญาณในสูตรนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณขั้นต้นๆ คือ:-

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณแยกนามกับรูป หมายถึง ญาณขั้นที่รู้ว่า นามกับรูป
 เป็นสภาวะที่แยกกัน แยกต่างหาก รูปคือร่างกาย และนามคือวิญญาณ

๒. ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดปัจจัย หมายถึง ญาณขั้นที่รู้ว่า รูปและนามต่าง
 เป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้นและดำรงอยู่ และรู้ว่า แม้รูปคือร่างกาย และนามคือวิญญาณเอง ต่างก็
 มีปัจจัยของตนเองอีกด้วย คือ กายมีปัจจัยให้เกิดและดำรงอยู่ ได้แก่ (๑) มหาภูตรูปคือธาตุ ๔ อัน
 ได้แก่ ปฐวี(ดิน) อาโป(น้ำ) เตโช(ไฟ) และวาโย(ลม) เป็นองค์ประกอบ (๒) มารดาบิดาผู้ให้กำเนิด
 (๓) อาหารทำให้ดำรงอยู่ ส่วนนามคือวิญญาณก็มีนามด้วยกันเป็นปัจจัยให้ดำรงอยู่และอาศัยอยู่ใน
 ร่างกายนี้

๓. สัมมสนญาณ ญาณพิจารณา หมายถึง ญาณพิจารณานามและรูปว่า ไม่เที่ยง
 เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยเฉพาะพิจารณา รูปคือร่างกาย อันเป็นส่วนที่พิจารณาได้ง่ายว่า ไม่เที่ยง
 (เกิดแล้วดับ) ฉะนั้น ต้องบำรุงรักษาให้ดำรงอยู่ด้วยการไล้ทา นวดพั้น แต่แล้วในที่สุดก็แตกสลาย
 ไปตามสภาวะ^๔

^๓ ที. ที. ๕/๒๓๔/๗๗.

^๔ ญาณ ๓ นี้ คือ วิปัสสนาญาณขั้นต้นๆ ซึ่งอยู่ในญาณ ๑๖ ดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ ๔.

๓.๒ จูฬโคตติงคสูตร - สูตรว่าด้วยการอยู่ในโคตติงคสถานทนายวันสูตรเล็ก

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ญาณทัสสนะ

หลักฐาน :

อตฺถิ ปน โว อนฺนุรฺทฺธา เอวํ อปฺปมตฺตานิ อาตปิณํ ปหิตตฺตานิ วิหฺรตํ อุตฺตริ มนุสฺสชฺรมมา อลฺมรีย-ญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต ผาสฺวิหาโรติ.

(๑) ก็ หิ โน สียา ภนฺเต; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, วิวิจฺเจว กามเมหิ วิวิจฺจ อกฺุสเสหิ ชฺมเมหิ สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกขํ ปิติสฺขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม. อยํ โข โน ภนฺเต อมฺหากํ อปฺปมตฺตานิ อาตปิณํ ปหิตตฺตานิ วิหฺรตํ อุตฺตริ มนุสฺสชฺรมมา อลฺมรีย ญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต ผาสฺวิหาโร.

(๒).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, วิตกฺกวิจฺจารานิ วุปฺสมา อชฺชตฺตํ สมฺปสาทณํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมาริขํ ปิติสฺขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๓).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, ปิตฺติยา จ วิราคา อุเปกฺขา จ วิหฺราม สตา สมฺป-ชานา, สุขญฺจ กายเนน ปฎิสํเวทาม, ฆนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ “อุเปกฺขาโก สติมา สุขวิหารี”ติ ตฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม วิตกฺกวิจฺจารานิ วุปฺสมา อชฺชตฺตํ สมฺปสาทณํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมาริขํ ปิติสฺขํ ทฺติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๔).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สุขสฺส จ ปหานา ทฺกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺพเว โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺถงฺกมา อทุกฺขมสฺขํ อุเปกฺขาสติปาริสฺสุทฺธิ จตฺตุถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๕).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมตฺติกฺกมา ปฎิฆสญฺญานํ อตฺถงฺกมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา “อนนฺโต อากาโส”ติ อากาसानญฺจายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๖).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สพฺพโส อากาसानญฺจายตฺนํ สมตฺติกฺกมฺม “อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ”ติ วิญฺญาณญฺจายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๗).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตฺนํ สมตฺติกฺกมฺม “นตฺถิ กิลฺยจี”ติ อากิลฺยญฺจายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๘).....; อธิ มยํ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สพฺพโส อากิลฺยญฺจายตฺนํ สมตฺติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺราม.....

(๕).....; อิธ มยิ ภนฺเต ยาวเทว อากงฺขาม, สพฺพโส เนวสณฺญา นาสณฺญาตณฺเฑ สมตฺติกฺกมฺม สณฺญาเวทิตฺติโรธึ อุปสมฺปชฺช วิหราม, ปญฺญาจ จ โน ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขิณา โหนฺตีติ.^๕

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ลูกก่อนอนุรุธะ นันทิยะ และกิมพิละ เมื่อเธอทั้งหลายอยู่อย่างไม่ประมาณ บำเพ็ญเพียร ส่งตนไป(ส่งจิตไป) อย่างนี้ ยังมีอยู่หรือ **ญาณทัสสนะ** พิเศษชั้นอริยะที่สามารถ (ทำลายกิเลส) ที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ (สามัญ) เป็นเครื่องมืออยู่อย่างผาสุกที่เธอได้บรรลุแล้ว

(๑) (พระเถระทั้ง ๓ รูป กราบทูลว่า) จะไม่มีอย่างไรได้ พระเจ้าข้า ; ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าปฐมฌาน ที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติสุข เกิดจากวิเวก (ความสงบ) เพราะสังคจากามทั้งหลาย สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายได้ เพียงนั้น ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นี่แล คือ **ญาณทัสสนะ** พิเศษชั้นอริยะ ที่สามารถ(ทำลายกิเลส) ที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ (สามัญ) เป็นเครื่องมืออยู่อย่างผาสุกที่ได้บรรลุแล้วของข้าพระองค์ทั้งหลาย ผู้อยู่อย่างไม่ประมาณ บำเพ็ญเพียร ส่งตนไป

(๒).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าทุติยฌานไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ เพราะระงับวิตกวิจาร์ได้ ผ่องใสอยู่ในตน มีความเป็นหนึ่งแห่งจิตผุดขึ้น มีปีติสุขเกิดจากสมาธิได้เพียงนั้น

(๓).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่อย่างมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เพราะสำรอกปีติได้ และเสวยสุขด้วยกายเพียงนั้น (นั่นคือ) ข้าพระองค์ทั้งหลาย อยู่โดยเข้าตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายบอกว่า "(ท่านผู้เข้าตติยฌาน) เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่อย่างเป็นสุข"

(๔).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าจตุตถฌานที่ไม่มีสุขไม่มีทุกข์ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัส(ที่เคยเกิดขึ้น)ในกาลก่อนดับไป เป็นฌานที่มีความบริสุทธิ์แห่งสติเกิดมาจากอุเบกขาได้ เพียงนั้น

(๕).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าอากาสานัญจายตนะ (ที่มีการกำหนดว่า) “อากาศไม่มีที่สุด” เพราะล่วงเลยรูปสัญญา เพราะปฏิขันธ์สัญญาดับไป เพราะไม่ทำในใจถึงนัตตสัญญาโดยประการทั้งปวงได้ เพียงนั้น

^๕ ม. มุ. ๑๒/๓๒๘ - ๓๒๙/๒๕๑ - ๒๕๓.

(๖).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าวิญญูณัญญายตนะ(ที่มีการกำหนดว่า) “วิญญูณไม่มีที่สุด” ที่ล่วงเลยอาภาสนัญญายตนะโดยประการทั้งปวงได้ เพียงนั้น

(๗).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าอากัญญายตนะ(ที่มีการกำหนดว่า) “ไม่มีอะไร” ที่ล่วงเลยวิญญูณัญญายตนะโดยประการทั้งปวงได้ เพียงนั้น

(๘).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ที่ล่วงเลยอากัญญายตนะโดยประการทั้งปวงได้ เพียงนั้น

(๙).....ในที่นี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย หวังอยู่เพียงใด ก็จะอยู่โดยเข้าสัจญาเวทิตนิโรธ ที่ล่วงเลยเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงได้ เพียงนั้น.....และเพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลาย ของข้าพระองค์ จึงสิ้นไป

ความเป็นมา :

จูฬโคสิงคสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องการอยู่ในโคสิงคศาลวนทายวัน สูตรเล็ก มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

พระอรหันต์ ๓ รูป คือ พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมิละ อยู่ด้วยกันในป่าโคสิงคศาลวนทายวันแห่งเมืองนาทิกา ทุกท่านเป็นพระเชื้อสายสาकยะ คือเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้า คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมท่านแล้วตรัสถามถึงความเป็นอยู่ของท่าน ทุกท่านตอบเหมือนกันว่า อยู่ด้วยความสามัคคีและเข้ากันได้ดีเหมือนน้ำกับน้ำมัน (และแสดงออกด้วยการ) มองดูกันด้วยดวงตาแสดงความรัก จากนั้น พระอรหันต์ทั้ง ๓ รูป ก็ได้กล่าวถึงการปฏิบัติตัวของท่านในการอยู่ร่วมกัน ดังนี้

๑. มีกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาต่อกัน

๒. เอาใจเขามาใส่ใจเรา

๓. เกื้อกูลกันในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ รูปที่กลับจากบิณฑบาตก่อน ก็จะเตรียมที่ฉันไว้ให้โดยปูลาดอาสนะ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ และตั้งภาชนะถ้ำอาหารไว้ให้ ส่วนรูปที่กลับมาภายหลังก็จะเก็บอาสนะ เก็บน้ำฉันน้ำใช้ เก็บภาชนะถ้ำอาหาร และกวาดโรงฉัน หากหม้อน้ำดื่มหม้อน้ำใช้หรือหม้อน้ำในวัฏฏ์ว่างเปล่าไม่มีน้ำ รูปใดเห็น รูปนั้นก็จะต้องเติมให้เต็ม หากทำไม่ไหว ก็จะกวักมือเรียกเพื่อนให้มาช่วยกัน และจะนั่งสนทนาธรรมกันตลอดคืนในทุก ๆ วัน

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามถึงกรรมเครื่องอยู่อย่างผาสุกของท่าน ท่านตอบว่า ท่านมีกรรมเครื่องอยู่อย่างผาสุกคือ **ญาณทัสสนะพิเศษขั้นอริยะที่สามารถ** (ทำลายกิเลส) ที่ยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์ (สามัญ)

ญาณทัสสนะพิเศษดังกล่าวที่ทำให้ท่านอยู่อย่างผาสุก คืออนุปปพวิหารสมาบัติ (การเข้าสมาบัติอยู่ตามลำดับ)

๑. เข้าปฐมฌาน
๒. เข้าทุติยฌาน
๓. เข้าตติยฌาน
๔. เข้าจตุตถฌาน
๕. เข้าอากาสันัญจายตนฌาน
๖. เข้าวิญญาณ์ัญจายตนฌาน
๗. เข้าอากิญจัญญายตนฌาน
๘. เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
๙. เข้าสัญญาเวทิตนโรธ

ประเด็นศึกษา :

ญาณทัสสนะในจุฬโคสิงคสูตรนี้ คือ ผลญาณ ^๖ หรือ หากกล่าวตามจิตในอภิธรรมก็คือ ผลจิต ซึ่งเป็นโลกุตตระ ผลญาณ หรือ ผลจิตในที่นี้ประกอบด้วยฌาน ๘

ข้อที่บ่งบอกให้รู้ว่า ญาณทัสสนะ ในสูตรนี้เป็นโลกุตตระ ก็คือ บริบทต่าง ๆ ได้แก่

๑. **อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา** (ยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์) ๒. **อลํ** (สามารถ) และ ๓. **อริย** (ห่างไกลจากกิเลส) ซึ่งอธิบายได้ว่า

๑. **อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา** นำศึกษาเกี่ยวกับคำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺม ในปาราชิกข้อที่ ๔ เขียนติดกันเป็น อุตฺตริมนุสฺสธมฺม และทำหน้าที่เป็นตัวขยาย ญาณทัสสน และมืออธิบายว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺม ได้แก่ ฌาน(การเพ่ง) วิโมกข์ (ความพ้น) สมာธิ (ความตั้งมั่น) สมาบัติ (การเข้าฌาน) ญาณทัสสนะ (ความรู้ ความเห็น) มัคคภาวนา (การเกิดมีมรรค) ผลสังกิริยา (การทำให้แจ้งซึ่งผล) กิเลสพหวน (การละกิเลส) วินีวรณตา (การที่จิตปราศจากนิวรณ์) สุญญาการอภิริติ (การยินดียิ่ง)

^๖ ม. อ. ๒/๓๒๕/๑๕๐.

โลกุตตรญาณสุส อริคคนิโรธสมาปตฺตี

ในเรื่องว่าง)^๓ และอรรถกถาอธิบายว่า อุตฺตริมนุสฺสชฺรรม คือ ธรรมของอุตฺตริมนุสฺส(มนุษย์ผู้ยิ่งยวด) คือ ผู้ได้ฌานและผู้เป็นอริยะ^๔

ส่วนในสูตรนี้เขียนแยกเป็น อุตฺตริ มนุสฺสชฺรรมมา แปลว่า ยิ่งกว่ามนุสฺสชฺรรม(ธรรมของมนุษย์)

๒. อลฺ แปลว่า สามารถ หมายถึง สามารถในการทำลายกิเลส^๕

๓. อริย หมายถึง บริสุทธิ^๖ สูงสุด^๗

ญาณทสฺสน แยกเป็น ญาณ + ทสฺสน และมีอธิบายว่า ญาณ คือ ความรู้ โดยทั่วไป หมายถึง วิชชา ๓^๘ ได้แก่ ปุพฺเพนิวาसानุสฺสติญาณ (ญาณระลึกชาติได้) จุตฺตูปาทญาณ (ญาณรู้การจุตติและการอุปติของสัตว์ทั้งหลาย) และอาสวักขยญาณ (ญาณทำอาสวะให้สิ้น) ส่วนทสฺสนะคือ การเห็นเป็นอย่างเดียวกับญาณ กล่าวคือญาณอันใด ทสฺสนะก็อันนั้น ทสฺสนะอันใด ญาณก็อันนั้น^๙ กล่าวโดยสรุป ญาณ คือ ปัญญา เป็นมหัคคตโลกุตฺตระ^{๑๐} หมายถึง เป็นปัญญาในฌานจิต และเป็นโลกุตฺตระ

เมื่อนำบริบทมาพิจารณาประกอบแล้ว ข้อความว่า “อุตฺตริ มนุสฺสชฺรรมมา อลฺมริย ญาณทสฺสนวิเสโส” จึงแปลได้ว่า ญาณทสฺสนะพิเศษชั้นอริยะ ที่สามารถ (ทำลายกิเลส) ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์

คำว่า อริยะ แปลว่า ห่างไกลจากกิเลส ใช้เป็นคำนามนามหรือคุณนามก็ได้ หากหมายถึงบุคคล ก็คือ พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันไปจนถึงพระอรหันต์ แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยเห็นว่า หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นอรหันต์เท่านั้น โดยพิจารณาจากคำว่าของพระเถระทั้งหลายที่

^๓ วินย. ๑/๑๕๘/๑๒๗.

อุตฺตริมนุสฺสชฺรรมโม นาม ฌานํ วิโมกฺโข สมานิ สมานปตฺติ ญาณทสฺสนํ มกฺคภาวนา ผลสจฺฉิภิริยา กิเลสปปหานํ วินีวรณตา จิตฺตสฺส สฺสญาณคาเร อภิริติ.

^๔ วินย. อ. ๑/๑๕๗/๕๒๕.

^๕ อ่างแก้ว, ม.อ. ๒/๓๒๕/๑๕๐.

^๖ อริยํ วิสุทฺธิ อุตฺตมํ (วินย.อ. ๑/๑๕๘/๕๓๐).

^๗ วินย.๑/๑๕๘/๑๒๗.

^๘ อ่างแก้ว, ม.อ. ๒/๓๒๕/๑๕๐.

^๙ อ่างแก้ว, ม.อ. ๒/๓๒๕/๑๕๐.

มหัคคตโลกุตฺตรา ปเนตฺถ สพฺพปปี ปญฺญา "ญาณนุ"ติ เวทิตฺตพฺพา.

กล่าวว่า “ปัญญา จ โน ทิสฺวา อาสวา ปริกฺชีณา โหนฺติ ” แปลว่า และเพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของข้าพระองค์จึงสิ้นไป

พระเถระเหล่านั้นเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงสามารถอยู่ด้วยผลญาณ คือ การเข้าผลสมบัติ จึงสรุปได้ว่า ญาณทัสสนะในสูตรนี้เป็นผลญาณ และการเข้าผลญาณเพื่อความอยู่อย่างผาสุก เรียกว่า ผลสมบัติ.

๓.๓ ภยภรวสูตร - สูตรว่าด้วยภัยที่น่ากลัว

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : วิชชา-อาโลกะ

หลักฐาน :

โส เอวํ สมหาหิตะ จิตฺเต ปริสุทฺเท ปริโยทาเต อนงฺกณเ วิคฺคูปกฺกิลเส มุทฺทุต กมฺมนิเย จฺจิตฺเต อานนฺชปฺปตฺเต, ปุพฺเพนิวาसानุสฺสตีญานาย จิตฺตํ อภินินฺนามเสสิ โส อนกฺวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรามิ. ๔เปฯ อยํ โข เม พุราหุมน รตฺติยา ปฐฺเม ยามे ปฐฺมา วิชฺชา อธิคฺคา, อวิชฺชา วิหิตา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน.

โส เอวํ....., สตุคานํ จตุปปาตญานาย จิตฺตํ อภินินฺนามเสสิ. โส ทิพฺเพน จกฺขุณา วิสุทฺเทชน อติกฺ-กนฺตมานุสเกน สตุเต ปสฺสามิ จวมาเน อุปฺชฺชมาเน หิเน ปณฺธิเต สุวณฺเณ ทุพฺพณเณ สุกเต ทุกฺคเต ยถากมฺมุเปเต สตุเต ปสฺสามิ ๔เปฯ อยํ โข เม พุราหุมน รตฺติยา มชฺฌิเม ยามे ทุตฺติยา วิชฺชา อธิคฺคา, อวิชฺชา วิหิตา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน.

โส เอวํ....., อาสวานํ ขยญานาย จิตฺตํ อภินินฺนามเสสิ. โส “อิทํ ทุกฺขนุ”ติ....., “อยํ ทุกฺข-สมฺมุทโย”ติ....., “อยํ ทุกฺขนิโรโร”ติ....., “อยํ ทุกฺขนิโรธคามินิ ปฎิปทา”ติ ยถาภูตํ อพฺภณฺญาสิ. “ อิเม อาสวา”ติ....., “ อยํ อาสวสมฺมุทโย”ติ....., “ อยํ อาสวานิโรโร”ติ....., “ อยํ อาสวานิโรธคามินิ ปฎิปทา”ติ ยถาภูตํ อพฺภณฺญาสิ. ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต กามาสวาปี.....,ภวาสวาปี....., อวิชฺชาสวาปี จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺต. วิมุตฺตสฺมิ วิมุตฺตมิตฺติญานํ อโหสิ, “จีณา ชาติ, วุสฺสิตํ พุราหุมนจริยํ, กตํ กรณฺมียํ, นาปรี อิตฺตคฺคตาया”ติ อพฺภณฺญาสิ. อยํ โข เม พุราหุมน รตฺติยา ปจฺฉิเม ยามे ตติยา วิชฺชา อธิคฺคา, อวิชฺชา วิหิตา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน.^{๑๔}

^{๑๔} ม.ม. ๑๒/๕๒ - ๕๔/๒๕ - ๓๑.

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) เรานั้น, เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไร้กิเลสเพียงดังเนินปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสนามุสตี-ญาณ เรานั้นย้อนระลึกถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในชาติก่อน ๆ ได้มากมาย ฯลฯ คุณก่อนพรหมณ์ นี้แลคือวิชาที่ ๑ ที่เราได้บรรลุในยามแรกแห่งราตรี วิชาถูกทำลายแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกทำลายแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.

เรานั้น....., ก็น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ(รู้การจติและการอุปบัติ)ของสัตว์ทั้งหลาย เรานั้นเห็นสัตว์ทั้งหลายกำลังจติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต ผิพรรณงาม ผิพรรณทราม ไปสุคติ ไปทุคติ ไปเกิดตามกรรม ฯลฯ คุณก่อนพรหมณ์ นี้แลคือวิชาที่ ๒ ที่เราได้บรรลุในยามที่ ๒ แห่งราตรี วิชาถูกทำลายแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกทำลายแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.

เรานั้น....., ก็น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ(ญาณทำอัสวะให้สิ้น) เรานั้นรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี่คือทุกข์”....., “นี่คือทุกขสมุทัย”....., “นี่คือทุกขนิโรธ”....., “นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”....., รู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้คืออัสวะ”....., “นี่คืออัสวสมุทัย”....., “นี่คืออัสวนิโรธ”....., “นี่คืออัสวนิโรธคามินีปฏิปทา” เรานั้น รู้ อยู่ เห็น อยู่ อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้วจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อ(จิต) หลุดพ้นแล้ว ก็ได้มีญาณ(รู้)ว่า “หลุดพ้นแล้ว” รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ต้องทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี” คุณก่อนพรหมณ์ นี้แลคือวิชาที่ ๓ ที่เราได้บรรลุในยามสุดท้ายแห่งราตรี วิชาถูกทำลายแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกทำลายแล้ว ความสว่างเกิดขึ้นแล้ว.

ความเป็นมา :

ภยเกรวสูตร คือ สูตรว่าด้วยภัยที่น่ากลัว มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

พรหมณ์ชาณุตโตณิกราบทูลว่า ภิกษุที่ไม่ได้สมาธิเห็นจะทำใจให้อยู่ป่าได้ลำบาก เพราะเสนาสนะป่าอันสงบสงัด (ผู้อยู่) จะข่มความกลัวได้ยาก พระพุทธเจ้าตรัสเล่าให้พรหมณ์ชาณุตโตณิฟังว่า ครั้งที่ที่พระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ยังมีได้ตรัสรู้ก็มีความคิดเช่นนั้น สมณะหรือพรหมณ์ พวกที่มีกายกรรม วชิกรรม และมนกรรม เป็นต้น ไม่บริสุทธิ์ เมื่ออยู่ในเสนาสนะป่าอันสงบสงัด ข่มเกิดความกลัว ส่วนพระองค์เห็นว่าพระองค์มีกายกรรมบริสุทธิ์จึงข่มความกลัวและอยู่ในป่าได้ และบำเพ็ญเพียรทางจิตได้ก้าวหน้า ความเพียรไม่ลอยกลับ สติมั่นคง ไม่หลงลืม กายสงบ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ พระองค์เข้ามาจนถึงฉานชั้นที่ ๔ แล้วน้อมจิตไปเพื่อการได้ปุพเพนิวาสนามุสตีญาณในยามที่ ๑ แห่งราตรี เพื่อการได้จตุปปาตญาณในยามที่ ๒ แห่งราตรี และเพื่อการได้อัสวักขย

ญาณในยามที่ ๓ (ยามสุดท้าย) แห่งราตรี ในการเกิดญาณแต่ละครั้งในแต่ละยามพระองค์ตรัสว่า พระองค์ได้บรรลุวิชาแล้ว ทำลายอวิชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกทำลายแล้ว ความสว่างขึ้นเกิดแล้ว

ประเด็นศึกษา :

วิชา – อาโลกะ ในภรณเวรสูตรนี้ คือ ญาณ หรือ ปัญญาที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ ดังนี้

วิชา – อาโลกะ ในยามที่ ๑ เป็นโลกิยะ

วิชา – อาโลกะ ในยามที่ ๒ เป็นโลกิยะ

วิชา – อาโลกะ ในยามที่ ๓ เป็นโลกุตตระ

วิชา – อาโลกะ ในยามที่ ๑ และในยามที่ ๒ นี้ เป็นปัจจัยให้เกิดวิชา - อาโลกะ ในยามที่ ๓ อาสวัชฌญาณ คือ มัคคญาณ ก็จริง แต่การจะเกิดอาสวัชฌญาณ ก็ต้องเริ่มจาก วิปัสสนาญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ว่า รูป-นาม ไม่เที่ยง รูป-นามในที่นี้คือ ตัวเรา ในข้อที่ ๑ กับสัตว์อื่น ในข้อที่ ๒ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็นำไปสู่การได้มัคคญาณ จากนั้น ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ก็เกิดตามมา ดังตาราง

โลกิยะ	โลกิยะ	โลกุตตระ		
วิชา – อาโลกะ ๑ : ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณ		อาสวัชฌญาณ		
วิชา – อาโลกะ ๒ : จุตูปปาตญาณ →	วิปัสสนาญาณ → พิจารณานามรูป	๑ วิชา – อาโลกะ ๓ มัคคญาณ → ละกิเลส	๒ ผลญาณ → ละกิเลสแล้ว	๓ ปัจจเวกขณญาณ พิจารณากิเลสที่ละ ได้แล้ว
ญาณทั้ง ๒ นำไปสู่ การเกิดวิปัสสนา ญาณ	รู้ตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกข์... สมุทัย... นิโรธ...มรรค.....	รู้ อยู่ เห็นอยู่ จิต หลุดพ้นจากอา สวะ	จิตหลุดพ้นแล้ว	รู้ว่าหลุดพ้น : ชาติ สิ้นแล้ว พรหมจรร ย้อยู่จบแล้ว กิจที่ ต้องทำ ทำเสร็จแล้ว

๓.๔ อุปาลิวาทสูตร - สูตรว่าด้วยวาทะของอุบาลีคหบดี

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ฆัมมจักขุ

หลักฐาน :

อด โข ภควา อุปาลิสฺส คหปติสฺส อานุพุพิกถํ กเถสิ. ฯเปฯ เสยฺยถาปี นาม
 สุทฺธิ วุตถํ อปคคทาพํ สมมเทว รชนํ ปฏิกุคณฺเหยฺย, เอวเมว อุปาลิสฺส คหปติสฺส ตสฺมีเวย
 อาสเน วิรชํ วิตมถํ ฆมฺมจักขุ อุปาติ, “ขงฺกิญฺจि สมฺมทฺยฆมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธฆมฺมนฺ”ติ.^{๑๕}

คำแปล

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอนุพุพิกถาแก่อุบาลีคหบดี ฯเปฯ ฟ้่าขาวปราศจาก
 จุดดำ สามารถรับน้ำย้อมได้ดีทีเดียวฉันใด อุบาลีคหบดีก็เกิดฆัมมจักขุที่ปราศจากกิเลสจตุฐติ
 ปราศจากกิเลสจวมลทิน ฉันนั้นเหมือนกัน บนอาสนะนั้นที่เดี๋ยว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น
 เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”.

ความเป็นมา :

อุปาลิวาทสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องวาทะของอุบาลีคหบดี มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

อุบาลีคหบดี เป็นศิษย์ของนิครนถนาฏบุตร ได้รับมอบหมายจากนิครนถนาฏบุตรให้ไปทูล
 ถวายปัญหาแก่พระพุทธเจ้า หลังจากฟังพระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาแล้ว อุบาลีคหบดีก็เลื่อมใสถึง
 ขึ้นประกาศตนนับถือพระรัตนตรัย จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุพุพิกถาโปรด อุบาลี
 คหบดีฟังแล้ว ก็เกิดฆัมมจักขุ คือ ได้ดวงตาเห็นธรรม

ประเด็นศึกษา :

ฆัมมจักขุ ในอุปาลิวาทสูตรนี้ คือ โสดาปัตติมคคญาณ^{๑๖}

^{๑๕} ม. ม. ๑๓/๖๕/๔๖.

^{๑๖} ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

๓.๕ ที่มณฑลสูตร - สูตรว่าด้วยเรื่องปริพาชกที่มณฑล

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ชัมมจักขุ

หลักฐาน :

เตน โข ปน สมเยน อายสุมา สาริปุตุโต ภควโต ปิฎฐิติโต จูโต โหติ ภควนตํ วิชยมา โน. อถ โข อายสมโต สาริปุตุตสส เอตทโหสิ “เตสํ เตสํ กิร โน ภควา ชมฺมานํ อภิญญา ปหานมาห, เตสํ เตสํ กิร โน สุกโต ชมฺมานํ อภิญญา ปฏินิสฺสัคคมาหา”ติ. อิติ หิทํ อายสมโต สาริปุตุตสส ปฏิสถจิกฺขโต อนุปาทาย อาสเวหิ จิตตํ วิมุจฺจิ. ที่มณฑลสูตร ปน ปริพาชกสฺส วิรัช วิตมลํ ชมฺมจกฺขุ อุตฺปาติ “ขงฺกิญฺจิ สมุทฺยชมฺมํ, สพฺพนตํ นิโรธชมฺมนุ”ติ.^{๑๑}

คำแปล

สมัยนั้น พระสารีบุตรผู้มีอายุ ยืนถวายงานพักอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์พระผู้มีพระภาค ครั้งนั้น ท่านพระสารีบุตรได้มีคำดำนี้ว่า “ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย ตรัสการละกรรมนั้น ๆ ด้วยอภิญญา ได้ยินว่า พระสุคตของเราทั้งหลายตรัสการสละคืนกรรมนั้น ๆ ด้วยอภิญญา” ก็เมื่อพระสารีบุตรผู้มีอายุ พิจารณาเรื่องนี้อยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่น ส่วนปริพาชกที่มณฑล ก็เกิดชัมมจักขุที่ปราศจากกิเลสจตุรติ ปราศจากกิเลสจตุรติว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”.

ความเป็นมา :

ที่มณฑลสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องปริพาชกที่มณฑล ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตร มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

ท่านได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และสนทนาธรรมเรื่องยึดถือเวทนาด้วยทิฏฐิ (ความเข้าใจผิด) พระพุทธเจ้าตรัสถึงการละ (ความยึดถือ) เวทนาด้วยอภิญญา พระสารีบุตรยืนถวายงานพักอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์พิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย คลายความยึดมั่น ส่วนปริพาชกที่มณฑลก็เกิดชัมมจักขุ คือ ได้ดวงตาเห็นธรรม

ประเด็นศึกษา :

ชัมมจักขุ ในที่มณฑลสูตรนี้ คือ โสคาปัตติมคคญาณ^{๑๒}

^{๑๑} ม. ม. ๑๓/๒๐๖/๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๑๒} ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

๓.๖ พรหมายสูตร - สูตรว่าด้วยเรื่องพราหมณ์พรหมายู

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ธรรมจักขุ

หลักฐาน :

อด โข ภควา พรหมายสูตร พราหมณสูตร อนุப்புพิภถิ กเถสิ. ๑เปฯ เสยฺยถาปิ นาม สุทฺธิ วุตฺถิ อปคตกาฬิ สมฺมเทว รชนิ ปฏิกุณฺณเหยฺย, เอวเมว พรหมายสูตร พราหมณสูตร ตสฺมีเยว อาสเน วิรชํ วิตมถิ **ธรรมจักขุ** อุทฺปาติ “ขงฺกิญฺจิ สมฺมทฺยธมฺมํ สพฺพนตฺถํ นิโรธธมฺมนุ”ติ.^{๑๕}

คำแปล

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสอนุப்புพิภถาแก่พราหมณ์พรหมายู ๑ลฯ ผ้าขาวที่ปราศจากจุดดำ สามารถรับน้ำย้อมได้ดีทีเดียวฉันใด พราหมณ์พรหมายูก็เกิดธรรมจักขุที่ปราศจากกิเลสจตุรฐิติ ปราศจากกิเลสจุมลทิน ฉันนั้นเหมือนกัน บนอาสนะนั้นนั้นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”.

ความเป็นมา :

พรหมายสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องพราหมณ์พรหมายู มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

เขาเป็นชาวเมืองมิลิลา แคว้นวิเทหะ และเป็นคนสูงวัยมีอายุ ๑๒๐ ปี พราหมณ์นี้เรียนจบไตรเพท เชี่ยวชาญใน (การดู) มหาปุริสลักขณะ วันหนึ่งได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุப்புพิภถาโปรด พราหมณ์ได้ฟังแล้วเกิดธรรมจักขุ คือได้ดวงตาเห็นธรรม

ประเด็นศึกษา :

ธรรมจักขุ ในพรหมายสูตรนี้ คือ ผล ^{๒๐} ๓

^{๑๕} ม. ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๘.

^{๒๐} ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

๓.๗ จูฬราหูโลวาทสูตร - สูตรว่าด้วยเรื่องโอวาทสอนพระราหูสูตรเล็ก

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ธรรมจักขุ

หลักฐาน :

อิทมโวจ ภควา, อตุตมโน อายสุมา ราหุโล ภควโต ภาสิตํ อภินนุทีติ. อิมสุมิญจ ปน เวชฺชยากรณสุมี ภณฺณมานเ อายสุมโต ราหุสฺส อณุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิ. ตาสลฺจ อนเกานํ เทวตาสหสฺसानํ วิรัชํ วิตมถํ **ธมฺมจกฺขุ** อูทปาติ “ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพพฺนตํ นิโรธธมฺมณฺ” ติ.^{๒๐}

คำแปล

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระดำรัสนี้^{๒๒} พระราหูผู้มียุวก่อวขึ้นชมพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสอธิบายอย่างละเอียดอยู่นี้ จิตของพระราหูผู้มียุวก่อกุศลพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่น เทวดาหลายพันก็เกิดธรรมจักขุที่ปราศจากกิเลสคุณฐิติ ปราศจากกิเลสคุณมลทินว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”.

ความเป็นมา :

จูฬราหูโลวาทสูตร คือ สูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงโอวาทพระราหูสูตรเล็ก มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

โอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระราหูว่าด้วยเรื่องอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัสสะ ๖ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนั้น จึงควรละหรือที่จะมาเห็นว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอนัตตาของเรา พระราหูฟังแล้วได้บรรลุอรหัตผล ส่วนเทวดาหลายพันก็เกิดธรรมจักขุ คือ ได้ดวงตาเห็นธรรม.

ประเด็นศึกษา :

ธรรมจักขุ ในจูฬราหูโลวาทสูตรนี้ คือ มรรค ๔ ผล ๔^{๒๓}

^{๒๐} ม. อ. ๑๔/๔๑๘/๓๕๕ - ๓๖๐.

^{๒๒} คือ พระดำรัสตรัสสอนพระราหูให้เจริญวิปัสสนาพิจารณาารูปและนามให้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนได้บรรลุอรหัตผล.

^{๒๓} ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

๓.๘ วิปัสสีสูตร - สูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าวิปัสสีครั้งเป็นพระโพธิสัตว์พิจารณา

ปฏิบัติสมุปบาท

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ๑. ปัญญา,

๒. จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ

หลักฐาน :

วิปัสสีสุต ภิกขเว.....สมมาสมพุทฺธสุต ปุพฺเพว เม ภิกขเว สมโพธา อนภิสมพุทฺธสุต
โพธิสตุตฺตเสว สโต เอตทโหสี “กัจฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชียยติ จ มียยติ จ จวติ
จ อุปฺปชฺชติ จ, อถ จ ปนิมฺสุต ทุกฺขสุต นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสุต กุทาสฺสุ นาม อิมสุต
ทุกฺขสุต นิสฺสรณํ ปญฺญาวิสุตติ ชรามรณสุตา”ติ.

อถ โข ภิกขเว วิปัสสีสุต โพธิสตุตฺตเสว เอตทโหสี;

(๑)....., “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ชรามรณํ โหติ, กิจฺจายา ชรามรณนฺุ”ติ. อถ โข ภิกข
เว วิปัสสีสุต โพธิสตุตฺตเสว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญา อภิสมโย “ชาติยา โข สติ ชรา
มรณํ โหติ, ชาติปฺจายา ชรามรณนฺุ”ติ.

(๒), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ชาติ โหติ, กิจฺจายา ชาติ....., ภเว โข สติ ชาติ โหติ,
ภวปฺจายา ชาติ.

(๓), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ภโว โหติ, อุปาทานปฺจายา ภโว....., อุปาทานเ โข
สติ ภโว โหติ, อุปาทานปฺจายา ภโว.

(๔), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ อุปาทานํ โหติ, กิจฺจายา อุปาทานํ....., ตณฺหาโย โข
สติ อุปาทานํ โหติ, ตณฺหาปฺจายา อุปาทานํ.

(๕), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ตณฺหา โหติ, กิจฺจายา ตณฺหา....., เวทนาโย โข สติ
ตณฺหา โหติ, เวทนาปฺจายา ตณฺหา.

(๖), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ เวทนา โหติ, กิจฺจายา เวทนา....., ผสฺเสโย โข สติ
เวทนา โหติ, ผสฺสปฺจายา เวทนา.

(๗), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ผสฺโส โหติ, กิจฺจายา ผสฺโส....., สพายตเน โข สติ
ผสฺโส โหติ, สพายตเนปฺจายา ผสฺโส.

(๘), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ สพายตเน โหติ, กิจฺจายา สพายตเน....., นามรูปโย โข สติ
สพายตเน โหติ, นามรูปปฺจายา สพายตเน.

(๙), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ นามรูปโย โหติ, กิจฺจายา นามรูปโย....., วิญฺญาเน โข สติ
นามรูปโย โหติ, วิญฺญาเนปฺจายา นามรูปโย.

(๑๐)....., “กิมฺหิ นฺ โข สติ วิญญานํ โหติ, กิปปัจจยา วิญญานํ....., สงฺขารเสสุ โข สติ วิญญานํ โหติ, สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ.

(๑๑), “กิมฺหิ นฺ โข สติ สงฺขารา โหนฺติ, กิปปัจจยา สงฺขารา....., อวิชฺชาย โข สติ สงฺขารา โหนฺติ, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.

(๑๒) อิติ หิํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ ๆเปฯ เอว เมตฺตสฺส เภวสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ.

“สมฺมทโย สมฺมทโย”ติ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส พฺทิสฺส ตฺตสฺส ปุพฺเพ อนนฺตฺสฺส เตสฺส ชฺมเมสฺส จกฺขุํ อุกฺท ปาตี, ญฺานํ อุกฺทปาตี, ปญฺญา อุกฺทปาตี, วิชฺชา อุกฺทปาตี, อาโลโก อุกฺทปาตี.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิสฺส พฺทิสฺส ตฺตสฺส เอตทโหสิ;

(๑)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ชฺรามรณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชฺรามรณนิโรธโร....., ชาตียา โข อสฺติ ชฺรามรณํ น โหติ, ชาตินิโรธา ชฺรามรณนิโรธโร.

(๒)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ชาตี น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชาตินิโรธโร....., ภเว โข อสฺติ ชาตี น โหติ, ภวานิโรธา ชาตินิโรธโร.

(๓)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ภโว น โหติ, กิสฺส นิโรธา ภวานิโรธโร....., อฺปาทาน โข อสฺติ ภโว น โหติ, อฺปาทานนิโรธา ภวานิโรธโร.

(๔)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ อฺปาทานํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา อฺปาทานนิโรธโร....., ตณฺหาโย โข อสฺติ อฺปาทานํ น โหติ, ตณฺหานิโรธา อฺปาทานนิโรธโร.

(๕)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ตณฺหา น โหติ, กิสฺส นิโรธา ตณฺหานิโรธโร....., เวทนาย โข อสฺติ ตณฺหา น โหติ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธโร.

(๖)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ เวทนา น โหติ, กิสฺส นิโรธา เวทนานิโรธโร....., ผสฺเส โข อสฺติ เวทนา น โหติ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรธโร.

(๗)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ผสฺโส น โหติ, กิสฺส นิโรธา ผสฺสนิโรธโร....., สพฺยตเน โข อสฺติ ผสฺโส น โหติ, สพฺยตนนิโรธา ผสฺสนิโรธโร.

(๘)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ สพฺยตนํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา สพฺยตนนิโรธโร....., นามรฺูป โข อสฺติ สพฺยตนํ น โหติ, นามรฺูปนนิโรธา สพฺยตนนิโรธโร.

(๙)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ นามรฺูปํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา นามรฺูปนนิโรธโร....., วิญฺญาณโย โข อสฺติ นามรฺูปํ น โหติ, วิญฺญาณนิโรธา นามรฺูปนนิโรธโร.

(๑๐)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ วิญฺญาณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา วิญฺญาณนิโรธโร....., สงฺขารโย โข อสฺติ วิญฺญาณํ น โหติ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธโร.

(๑๑)....., “กิมหิ นุ โข อสติ สงฺขารา น โหนฺติ, กิสฺส นิโรธา สงฺขารนิโรโธ....., อวิชฺชาโย โข อสติ สงฺขารา น โหนฺติ, อวิชฺชานินิโรธา สงฺขารนิโรโธ.

อิตฺติ หิ ทิ อวิชฺชานินิโรธา สงฺขารนิโรโธ สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ ๆ เปฯ เหวเมตฺตสฺส เภวสฺส ทุคฺคกฺขณฺตสฺส นิโรโธ โหติ.

“นิโรโธ นิโรโธ”ติ โข ภิกฺขเว วิปสฺสิตฺตสฺส โปธิสฺตตฺตสฺส ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ฆมฺเมสฺส จกฺขุ อุตฺปาติ, ญฺาณํ อุตฺปาติ, ปญฺญา อุตฺปาติ, วิชฺชา อุตฺปาติ, อาโลโก อุตฺปาติ.^{๒๔}

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า)

ภิกษุทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าวิปัสสี ก่อนตรัสรู้ (ครั้ง) เป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีดำริดังนี้ว่า “โลกนี้คับแคบแต่หนอ คือ ต้องเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัติ แต่ถึงกระนั้น ก็ยังไม่มีใครรู้แจ้งถึงการออกไปจากทุกข์คือชรามรณะนี้ เมื่อไรหนอ การออกไปจากทุกข์ คือ ชรามรณะนี้จักถูกรู้แจ้ง”

ภิกษุทั้งหลาย จากนั้น พระโพธิสัตว์วิปัสสีได้มีดำริดังนี้ว่า:

(๑) “เมื่ออะไรเล่ามี ชรามรณะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”
ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เพราะพระโพธิสัตว์วิปัสสีพิจารณาโดยแยกคาย จึงได้มีการรู้แจ้งด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติมี ชรามรณะจึงมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

(๒)....., “เมื่ออะไรเล่ามี ชาติจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ชาติจึงมี”....., “เมื่อภพมี ชาติจึงมี เพราะมีภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี”

(๓)....., “เมื่ออะไรเล่ามี ภพจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ภพจึงมี”....., “เมื่ออุปาทานมี ภพจึงมี เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี”

(๔)....., “เมื่ออะไรเล่ามี อุปาทานจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี”....., “เมื่อตัณหา มี อุปาทานจึงมี เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี”

(๕)....., “เมื่ออะไรเล่ามี ตัณหาจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี”....., “เมื่อเวทนามี ตัณหาจึงมี เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี”

(๖)....., “เมื่ออะไรเล่ามี เวทนาจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”....., “เมื่อผัสสะมี เวทนาจึงมี เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

^{๒๔} ตี. นี. ๑๖/๔/๑๐.

(๓)....., “เมื่ออะไรเล่ามี ผัสสะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”,
 “เมื่อสพายนะมี ผัสสะจึงมี เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”

(๔)....., “เมื่ออะไรเล่ามี สพายนะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย สพายนะจึงมี”,
 “เมื่อนามรูปมี สพายนะจึงมี เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย สพายนะจึงมี”

(๕)....., “เมื่ออะไรเล่ามี นามรูปจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี”,
 “เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมี เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี”

(๑๐)....., “เมื่ออะไรเล่ามี วิญญาณจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี”,
 “เมื่อสังขารทั้งหลายมี วิญญาณจึงมี เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี”

(๑๑)....., “เมื่ออะไรเล่ามี สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลาย จึงมี”,
 “เมื่อวิชชามี สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลาย จึงมี”

(๑๒) ก็ด้วยเหตุดังว่ามานี้ เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีเหตุเกิดขึ้นร่วมกันอย่างนี้.

ภิกษุทั้งหลาย พระโพธิสัตว์วิปัสสี เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ยินมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” (เหตุเกิด เหตุเกิด)

ภิกษุทั้งหลาย จากนั้น พระโพธิสัตว์วิปัสสีได้มีดำริดังนี้ว่า:

(๑)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชรามรณะจึงดับ”,
 “เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ”

(๒)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ชาติจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชาติจึงดับ”,
 “เมื่อภพไม่มี ชาติจึงไม่มี เพราะภพดับ ชาติจึงดับ”

(๓)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ภพจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ภพจึงดับ”,
 “เมื่ออุปาทานไม่มี ภพจึงไม่มี เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ”

(๔)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี อุปาทานจึงไม่มี เพราะอะไรดับ อุปาทานจึงดับ”,
 “เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานจึงไม่มี เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ”

(๕)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ตัณหาจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ตัณหาจึงดับ”,
 “เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาจึงไม่มี เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ”

(๖)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะอะไรดับ เวทนาจึงดับ”,
 “เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ”

(๓)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ผัสสะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ผัสสะจึงดับ”.....,
 “เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะจึงไม่มี เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ”

(๔)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี สพายนะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ สพายนะจึงดับ”.....,
 “เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะจึงไม่มี เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ”

(๕)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี นามรูปจึงไม่มี เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ”.....,
 “เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ”

(๖)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับ วิญญาณจึงดับ”.....,
 “เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”

(๗)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอะไรดับ สังขารจึงดับ”.....,
 “เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ”

(๘) ก็ด้วยเหตุคั่งว่ามานี้ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีการดับอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พระโพธิสัตว์วิปัสสี เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ”. (ดับ ดับ)

ความเป็นมา :

วิปัสสีสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าวิปัสสี มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

ขณะเป็นพระโพธิสัตว์ในชาติสุดท้าย ชาตินั้น ก่อนตรัสรู้ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นสัตว์โลก เกิด แก่ เจ็บ และตาย จึงทรงดำริหาทางพ้นไปจาก เกิด แก่ เจ็บ และตาย ทรงค้นหาตามกระบวนการปฏิจ-สมุปบาท โดยทรงเริ่มต้นที่ชราและมรณะย้อนไปที่อวิชชา.

ประเด็นศึกษา :

๑. ปัญญา

๒. จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ

ปัญญา ข้อที่ ๑ เป็นวิปัสสนาปัญญา ยังเป็นโลกียะ ส่วนกลุ่มปัญญา ข้อที่ ๒ เป็นมรรคปัญญา เป็นโลกุตตระ

การค้นหาคำความจริงในวิปัสสีสูตรนี้ มีวิธีการคือ ๑. เริ่มต้นจากการพิจารณาความทุกข์ และการออกจากทุกข์ ๒. จากนั้นจึงค้นหาทุกข์ และปัจจัยให้เกิดทุกข์ คือ พิจารณา ชรา มรณะ ว่าอะไรมี ชรามรณะจึงมี ๓. ค้นหา นิโรธ (การดับทุกข์และปัจจัยให้เกิดทุกข์) เพื่อความเข้าใจง่าย ขอเสนอเป็นตารางดังต่อไปนี้

๑. พิจารณาทุกข์และการพ้นทุกข์

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา	
พิจารณาทุกข์	พิจารณาการพ้นทุกข์
โลกคับแค้น : เกิด แก่ ตาย	เมื่อไรการออกจากทุกข์จักถูกรู้แจ้ง

๒. ค้นหาทุกข์และปัจจัยให้เกิดทุกข์

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา		โลกุตตรปัญญา	
ขั้นค้นหา →	ขั้นพบ →	ขั้นสรุป	← ขั้นรู้ตลอด
อะไรมีชรามรณะจึงมี ฯลฯ อะไรมี สังขารจึงมี	ชาติมี ชรามรณะจึงมี ฯลฯ อวิชชา มี สังขารจึงมี	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึง มีสังขาร ฯลฯ กอทุกข์ทั้งหมดมีด้วย อการอย่างนี้	เกิดจักขุญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ใน สมุทัย(ปัจจัยให้

๓. ค้นหาโรธ (การดับทุกข์และปัจจัยให้เกิดทุกข์)

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา		โลกุตตรปัญญา	
ขั้นค้นหา →	ขั้นพบ →	ขั้นสรุป	← ขั้นรู้ตลอด
อะไรดับชรามรณะจึงดับ ฯลฯ อะไรดับ สังขารจึง ดับ	ชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ฯลฯ อวิชชาดับ สังขารจึง ดับ	เพราะอวิชชาดับ สังขาร จึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามรณะ จึงดับ กอทุกข์ทั้งหมด ดับด้วยอาการอย่างนี้	เกิดจักขุญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ใน นิโรธ(การดับ)

ในสูตรนี้ กล่าวไว้แต่เพียงเกิด จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ในสมุทัย แต่ในทางปฏิบัติ การรู้จักสมุทัยหรือปัจจัยให้เกิดได้ ก็สืบเนื่องจากการรู้จักทุกข์ การรู้จักนิโรธ ก็สืบเนื่องจากการรู้จักมรรคอันเป็นปัจจัยให้เกิดการดับทุกข์ เพราะว่าเมื่อกล่าวถึงเหตุก็เป็นอันกล่าวถึงผล เมื่อกล่าวถึงผลก็เป็นอันกล่าวถึงเหตุ ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสมุทัยซึ่งเป็นเหตุ ก็เป็นอันกล่าวถึงทุกข์ซึ่ง

เป็นผล เมื่อกล่าวถึงนิโรธซึ่งเป็นผล ก็เป็นอันกล่าวถึงมรรค (ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ซึ่งเป็นเหตุ

กล่าวโดยสรุป พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า การรู้หรือริยัจที่เรียกว่า การบรรลุธรรมนั้น คือการรู้ตลอดสาย คือ รู้ทุกข์ → รู้เหตุเกิดทุกข์ → รู้ความดับทุกข์ → รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ตลอดสายคราวเดียวกัน^{๒๕}

๓.๕ โคตมสูตร - สูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าโคตรมะ ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์พิจารณา ปฏิจจนุปบาท

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ๑. ปัญญา,

๒. จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชาอาโลกะ

หลักฐาน :

ปุพฺพเว เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสฺมพุทฺธสฺส โพธิสฺตฺตสฺสเว สโต เอตทโหสิ
“กัจฉํ วตยํ โลโก อापนฺโน ชายติ จ ชียฺยติ จ มียฺยติ จ จวติ จ อุปฺปชฺชติ จ, อถ จ ปนฺิมสฺส
ทฺกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส กุทาสฺส นาม อิมสฺส ทฺกฺขสฺส นิสฺสรณํ
ปญฺญาธิสฺสติ ชรามรณสฺสา”ติ.

อถ โข ภิกฺขเว วิปฺสฺสิสฺส โพธิสฺตฺตสฺส เอตทโหสิ;

(๑)....., “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ชรามรณํ โหติ, กิปปจฺจยา ชรามรณนฺุ”ติ. อถ โข ภิกฺข
เว วิปฺสฺสิสฺส โพธิสฺตฺตสฺส โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญา อภิสฺมโย “ชาติยา โข สติ ชรา
มรณํ โหติ, ชาติปปจฺจยา ชรามรณนฺุ”ติ.

(๒), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ชาติ โหติ, กิปปจฺจยา ชาติ....., ภเว โข สติ ชาติ โหติ,
ภวปปจฺจยา ชาติ.

(๓), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ภโว โหติ, อุปาทานปปจฺจยา ภโว....., อุปาทานเ โข
สติ ภโว โหติ, อุปาทานปปจฺจยา ภโว.

(๔), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ อุปาทานํ โหติ, กิปปจฺจยา อุปาทานํ....., ตณฺหา
โย สติ อุปาทานํ โหติ, ตณฺหาปปจฺจยา อุปาทานํ.

(๕), “กิมฺหิ นฺุ โข สติ ตณฺหา โหติ, กิปปจฺจยา ตณฺหา....., เวทนาย โข สติ
ตณฺหา โหติ, เวทนาปปจฺจยา ตณฺหา.

^{๒๕} ตี. ม. ๑๕/๑๗๑๑/๕๔๗.

(๖), “กิมฺหิ นฺ โข สติ เวทนา โหติ, กิंपัจจยา เวทนา....., ผลุเส โข สติ เวทนา โหติ, ผลุสปปัจจยา เวทนา.

(๗), “กิมฺหิ นฺ โข สติ ผลุโส โหติ, กิंपัจจยา ผลุโส....., สพายตเน โข สติ ผลุโส โหติ, สพายตนปปัจจยา ผลุโส.

(๘), “กิมฺหิ นฺ โข สติ สพายตเน โหติ, กิंपัจจยา สพายตเน....., นามรูปे โข สติ สพายตเน โหติ, นามรูปปปัจจยา สพายตเน.

(๙)....., “กิมฺหิ นฺ โข สติ นามรูปे โหติ, กิंपัจจยา นามรูปे....., วิญญาเณ โข สติ นามรูปे โหติ, วิญญาณปปัจจยา นามรูปे.

(๑๐)....., “กิมฺหิ นฺ โข สติ วิญญานํ โหติ, กิंपัจจยา วิญญาณํ....., สงฺขารेषु โข สติ วิญญาณํ โหติ, สงฺขารปปัจจยา วิญญาณํ.

(๑๑)....., “กิมฺหิ นฺ โข สติ สงฺขารา โหนติ, กิंपัจจยา สงฺขารา....., อวิชฺชาโย โข สติ สงฺขารา โหนติ, อวิชฺชาปปัจจยา สงฺขารา.

(๑๒) อิติ หิํ อวิชฺชาปปัจจยา สงฺขารา สงฺขารปปัจจยา วิญญาณํ ๗เป๗ เอว เมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ.

“สมฺทโย สมฺทโย”ติ โข ภิกฺขเว วิปสฺสีสฺส โปชฺสิตฺตสฺส ปุพฺเพ อนนฺสุ สฺเตสฺส ฐมฺเมสฺส จกฺขุํ อุทฺปาตี, ญานํ อุทฺปาตี, ปญฺญา อุทฺปาตี, วิชฺชา อุทฺปาตี, อาโลโก อุทฺปาตี.

อถ โข ภิกฺขเว วิปสฺสีสฺส โปชฺสิตฺตสฺส เอตทโหสิ;

(๑)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี ชรามรณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชรามรณนิโรโธ....., ชาตียา โข อสตี ชรามรณํ น โหติ, ชาตินิโรธา ชรามรณนิโรโธ.

(๒)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี ชาตี น โหติ, กิสฺส นิโรธา ชาตินิโรโธ....., ภเว โข อสตี ชาตี น โหติ, ภวานิโรธา ชาตินิโรโธ.

(๓)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี ภโว น โหติ, กิสฺส นิโรธา ภวานิโรโธ....., อุปาทานे โข อสตี ภโว น โหติ, อุปาทานนิโรธา ภวานิโรโธ.

(๔)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี อุปาทานํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา อุปาทานนิโรโธ....., ตณฺหาโย โข อสตี อุปาทานํ น โหติ, ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ.

(๕)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี ตณฺหา น โหติ, กิสฺส นิโรธา ตณฺหานิโรโธ....., เวทนาย โข อสตี ตณฺหา น โหติ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ.

(๖)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสตี เวทนา น โหติ, กิสฺส นิโรธา เวทนานิโรโธ....., ผลุเส โข อสตี เวทนา น โหติ, ผลุสนิโรธา เวทนานิโรโธ.

(๗)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ ผลุโส น โหติ, กิสฺส นิโรธา ผลุสนิโรโธ....., สพายตเน โข อสฺติ ผลุโส น โหติ, สพายตณฺนิโรธา ผลุสนิโรโธ.

(๘)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ สพายตณฺ น โหติ, กิสฺส นิโรธา สพายตณฺนิโรโธ....., นามรูปे โข อสฺติ สพายตณฺ น โหติ, นามรูปฺนิโรธา สพายตณฺนิโรโธ.

(๙)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ นามรูปํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา นามรูปฺนิโรโธ....., วิญญาเณ โข อสฺติ นามรูปํ น โหติ, วิญญาณฺนิโรธา นามรูปฺนิโรโธ.

(๑๐)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ วิญญาณํ น โหติ, กิสฺส นิโรธา วิญญาณฺนิโรโธ....., สงฺขารे โข อสฺติ วิญญาณํ น โหติ, สงฺขารฺนิโรธา วิญญาณฺนิโรโธ.

(๑๑)....., “กิมฺหิ นฺ โข อสฺติ สงฺขารา น โหนฺติ, กิสฺส นิโรธา สงฺขารฺนิโรโธ....., อวิชฺชาย โข อสฺติ สงฺขารา น โหนฺติ, อวิชฺขานฺนิโรธา สงฺขารฺนิโรโธ.

อิตฺติ หิ อวิชฺขานฺนิโรธา สงฺขารฺนิโรโธ สงฺขารฺนิโรธา วิญญาณฺนิโรโธ ฯเยฯ เอวเมตฺตสฺส เภวสฺส ทฺกขกฺขนฺตฺสฺส นิโรโธ โหติ.

“นิโรโธ นิโรโธ”ติ โข ภิกฺขเว วิปฺสฺสึสฺส โภชิตฺตตฺสฺส ปุพฺเพ อนฺนุสฺสฺเตสฺส ธมฺเมสฺส จกฺขุ อุตฺปาติ, ญฺาณํ อุตฺปาติ, ปญฺญา อุตฺปาติ, วิชฺชา อุตฺปาติ, อาโลโก อุตฺปาติ.^{๒๖}

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า)

ภิกษุทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าวิปัสสี ก่อนตรัสรู้(ครั้ง)เป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีดำริดังนี้ว่า “โลกนี้ดับแค้นแก้หนอ คือ ต้องเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัติ แต่ถึงกระนั้น ก็ยังไม่มีใครรู้แจ้งถึงการออกไปจากทุกข์คือชรามรณะนี้ เมื่อไรหนอ การออกไปจากทุกข์ คือ ชรามรณะนี้จักถูกรู้แจ้ง”

ภิกษุทั้งหลาย จากนั้น พระโพธิสัตว์วิปัสสีได้มีดำริดังนี้ว่า:

(๑) “เมื่ออะไรเล่ามี ชรามรณะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”
ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เพราะพระโพธิสัตว์วิปัสสีพิจารณาโดยแยกกาย จึงได้มี การรู้แจ้งด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติมี ชรามรณะจึงมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

(๒)....., “เมื่ออะไรเล่ามี ชาติจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ชาติจึงมี”....., “เมื่อภพมี ชาติจึงมี เพราะมีภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี”

^{๒๖} ตี. นี. ๑๖/๔/๑๐.

(๓).....,“เมื่ออะไรเล่ามี ภพจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ภพจึงมี”....., “เมื่ออุปาทานมี ภพจึงมี เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี”

(๔).....,“เมื่ออะไรเล่ามี อุปาทานจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี”....., “เมื่อคัมภีร์มี อุปาทานจึงมี เพราะมีคัมภีร์เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี”

(๕).....,“เมื่ออะไรเล่ามี คัมภีร์จึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย คัมภีร์จึงมี”....., “เมื่อเวทนามี คัมภีร์จึงมี เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย คัมภีร์จึงมี”

(๖).....,“เมื่ออะไรเล่ามี เวทนาจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”....., “เมื่อผัสสะมี เวทนาจึงมี เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

(๗).....,“เมื่ออะไรเล่ามี ผัสสะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”....., “เมื่อสพายนะมี ผัสสะจึงมี เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”

(๘).....,“เมื่ออะไรเล่ามี สพายนะจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย สพายนะจึงมี”....., “เมื่อนามรูปมี สพายนะจึงมี เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย สพายนะจึงมี”

(๙).....,“เมื่ออะไรเล่ามี นามรูปจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี”....., “เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมี เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี”

(๑๐).....,“เมื่ออะไรเล่ามี วิญญาณจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี”....., “เมื่อสังขารทั้งหลายมี วิญญาณจึงมี เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี”

(๑๑).....,“เมื่ออะไรเล่ามี สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี”....., “เมื่ออวิชชา มี สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี”

(๑๒) ก็ด้วยเหตุดังว่ามานี้ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีเหตุเกิดขึ้นร่วมกันอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พระโพธิสัตว์วิปัสสี เกิดจักษุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ยินมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” (เหตุเกิด เหตุเกิด)

ภิกษุทั้งหลาย จากนั้น พระโพธิสัตว์วิปัสสีได้มีดำริดังนี้ว่า:

(๑)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชรามรณะจึงดับ”....., “เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ”

(๒)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ชาติจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชาติจึงดับ”....., “เมื่อภพไม่มี ชาติจึงไม่มี เพราะภพดับ ชาติจึงดับ”

(๓)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ภพจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ภพจึงดับ”....., “เมื่ออุปาทานไม่มี ภพจึงไม่มี เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ”

(๔)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี อุปาทานจึงไม่มี เพราะอะไรดับ อุปาทานจึงดับ”.....,
 “เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานจึงไม่มี เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ”

(๕)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ตัณหาจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ตัณหาจึงดับ”.....,
 “เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาจึงไม่มี เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ”

(๖)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะอะไรดับ เวทนาจึงดับ”.....,
 “เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ”

(๗)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี ผัสสะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ผัสสะจึงดับ”.....,
 “เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะจึงไม่มี เพราะสพายนะดับ ผัสสะจึงดับ”

(๘)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี สพายนะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ สพายนะจึงดับ”.....,
 “เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะจึงไม่มี เพราะนามรูปดับ สพายนะจึงดับ”

(๙)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี นามรูปจึงไม่มี เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ”.....,
 “เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ”

(๑๐)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับ วิญญาณจึงดับ”.....,
 “เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”

(๑๑)..... “เมื่ออะไรเล่าไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอะไรดับ สังขารจึงดับ”.....,
 “เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ”

(๑๒) ก็ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ กองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีการดับอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พระโพธิสัตว์วิปัสสี เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยได้ดับมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ”. (ดับ ดับ)

ความเป็นมา :

โคตมสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าโคตมะ มีเนื้อหาสรุปได้ว่า
 ขณะเป็นพระโพธิสัตว์ในชาติสุดท้าย ชาตินั้น ก่อนตรัสรู้ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นสัตว์โลก เกิด แก่ เจ็บ และตาย จึงทรงดำริหาทางพ้นไปจาก เกิด แก่ เจ็บ และตาย ทรงค้นหายตามกระบวนการปฏิจกสมุปบาท โดยทรงเริ่มต้นที่ขราและมรณะย้อนไปที่อวิชชา.

ประเด็นศึกษา :

๑. ปัญญา
๒. จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ

ปัญญา ข้อที่ ๑ เป็นวิปัสสนาปัญญา ยังเป็นโลกียะ ส่วนกลุ่มปัญญา ข้อที่ ๒ เป็นมรรคปัญญา เป็นโลกุตตระ

การค้นหาความจริงในโคตมสูตรนี้ ก็เหมือนกับวิปัสสีสูตร เริ่มต้นจากการพิจารณาความทุกข์ คือ ชรามณะว่า อะโรมี ชรามณะจึงมี เพื่อความเข้าใจง่าย ขอนำเสนอตามตารางดังต่อไปนี้

๑. พิจารณาทุกข์และการพ้นทุกข์

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา	
พิจารณาทุกข์	พิจารณาการพ้นทุกข์
โลกคับแค้น : เกิด แก่ ตาย	เมื่อไรการออกจากทุกข์จักถูกรู้แจ้ง

๒. ค้นหาทุกข์และปัจจัยให้เกิดทุกข์

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา		โลกุตตระปัญญา	
ขั้นค้นหา →	ขั้นพบ →	ขั้นสรุป	← ขั้นรู้ตลอดสาย
อะโรมีชรามณะจึงมี ฯลฯ อะโรมี สังขารจึงมี	ชาติมี ชรามณะจึงมี ฯลฯ อวิชชา มี สังขาร จึงมี	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ กองทุกข์ทั้งหมดมีด้วย อาการอย่างนี้	เกิดจักขุญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ใน สมุทัย(ปัจจัยให้เกิด)

๓. ค้นหาโรธ (การดับทุกข์และปัจจัยให้เกิดทุกข์)

โลกียปัญญา : วิปัสสนาปัญญา		โลกุตตระปัญญา	
ขั้นค้นหาด้วยปัญญา →	ขั้นพบ	ขั้นสรุป	← ขั้นรู้ตลอดสาย
อะโรดับชรามณะจึง ดับ ฯลฯ อะโรดับ สังขารจึง ดับ	ชาติดับ ชรามณะจึง ดับ ฯลฯ อวิชชาดับ สังขารจึงดับ	เพราะอวิชชาดับ สังขาร จึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามณะ จึงดับ กองทุกข์ทั้งหมด ดับด้วยอาการอย่างนี้	เกิดจักขุญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ใน นิโรธ(การดับ)

ในโคตมสูตรนี้ กล่าวไว้แต่เพียงเกิดจักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโกลกะ ในสมุทัยดับ นิโรธ แต่ในทางปฏิบัติ การรู้จักสมุทัยหรือปัจจัย ก็สืบเนื่องจากการรู้จักทุกข์ การรู้จักนิโรธ ก็สืบเนื่องจากการรู้จักปัจจัยให้เกิดการดับทุกข์ เพราะว่า เมื่อกล่าวถึงเหตุก็เป็นอันกล่าวถึงผล เมื่อกล่าวถึงผลก็เป็นอันกล่าวถึงเหตุ ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสมุทัยอันเป็นเหตุ ก็เป็นอันกล่าวถึงทุกข์ ซึ่งเป็นผล เมื่อกล่าวถึงนิโรธ ก็เป็นอันกล่าวถึงมรรค (ปฏิบัติทำให้ถึงความดับทุกข์) ซึ่งเป็นเหตุ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า การรู้หรือริยสัจที่เรียกว่า การบรรลุมรรคนั้น คือการรู้ตลอดสาย คือ รู้ทุกข์ → รู้เหตุเกิดทุกข์ → รู้ความดับทุกข์ → รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ตลอดสายคราวเดียวกัน^{๒๗}

๓.๑๐ สรทสูตร - สูตรว่าด้วยสรทสมัย

ชื่อปัญหาที่ปรากฏ : รัมมจักขุ, ทัตสนะ

หลักฐาน :

เสขยถาปี ภิกขเว สรทสมเย วิทุเช วิคตวลาหเก เทเว อาทิจโจ นภํ อพุกสุสุกุกมา โน สพุพํ อากาสคตํ ตมคตํ อภิวินิจจ ภาสเต จ ตปเต จ วิโรจเต จ.

เอวมเว โข ภิกขเว ยโต อริยสาวกสุส วิรัชํ วิตมถํ รัมมจักขุ อุตปาที. สหทสนุอุปาทา (สห + ทสน + อุปาทา) ภิกขเว อริยสาวกสุส ตีณิ สญโญชนานิ ปหีนนติ สกกายทิฏฐิ วิจิจจณา สีลพุตปรามาสो.^{๒๘}

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ภิกษุทั้งหลาย ในสรทสมัย (ฤดูใบไม้ร่วง) เมื่อฝนขาดช่วง อาทิตย์ก็โคจรขึ้นสู่ท้องฟ้า สาดแสงร้อนสว่างจ้า ขจัดความมืดทั้งหมดในอากาศ นั่นใจ

ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน คือ เมื่อใดอริยสาวกเกิดรัมมจักขุที่ปราศจากกิเลสจตุรฐี ปราศจากกิเลสจุมลทิน เมื่อนั้นอริยสาวกก็ละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิจจณา สีลพุตปรามาส ได้พร้อมกับการเกิดทัตสนะ

^{๒๗} ตี. ม. ๑๕/๑๗๑๑/๕๔๗.

^{๒๘} อัง. ติก. ๒๐/๕๕/๒๓๖.

ความเป็นมา :

สราทสูตร คือ สูตรว่าด้วยสราทสมัยไม่มีกล่าวถึงรายละเอียดไว้แต่สรุปความได้ว่า เป็นการสอนเรื่องการบรรลุโศคาปัตติมรรค โดยนำธรรมจกัฏฐไปเปรียบเทียบกับดวงอาทิตย์ว่า ธรรมจกัฏฐที่เกิดขึ้นย่อมละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ ในสราทสมัย(ฤดูใบไม้ร่วง) อันเป็นฤดูกาลที่ท้องฟ้าสดใสไร้เมฆหมอก ดวงอาทิตย์ย่อมโคจรขึ้นท้องฟ้าสูงแล้ว สาดแสงร้อนแรง และสว่างจ้า ขจัดความมืดที่อยู่ในอากาศ ได้หมด

ประเด็นศึกษา :

ธรรมจกัฏฐ กับ ทัสสนะ ในสราทสูตรนี้ คือ โศคาปัตติมคคณฺหาณ^{๒๕}

๓.๑๑ คยาสี่สสูตร – สูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าขณะเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพียร
อยู่ที่ตำบลคยาสี่สะ

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ญาณทัสสนะ

หลักฐาน :

เอภัง สมยํ ภควา คยาขั วุทธิ คยาสี่เส. ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตติ ฯเปฯ ปุพฺพาหํ
ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺโธ โพธิสฺสโตว สมานโ อโภาสํปี โข สญฺชานามิ, โน จ รูปานิ
ปสุสามิ.(๑)

....., อปฺเรน สมฺเขน....., โอภาสญฺเจว สญฺชานามิ, รูปานิ จ ปสุสามิ โน จ
โ ข ตาหิ เทวตาหิ สทฺธิ สฺนฺตฺธิญฺญามิ สลฺลปามิ สากจฺณํ สฺมาปชฺชามิ.(๒)

....., อปฺเรน สมฺเขน....., โอภาสญฺเจว สญฺชานามิ, รูปานิ จ ปสุสามิ, ตาหิ จ
เทวตาหิ สทฺธิ สฺนฺตฺธิญฺญามิ สลฺลปามิ สากจฺณํ สฺมาปชฺชามิ. โน จ โ ข ตา เทวตา ชานามิ.....(๓)

....., อปฺเรน สมฺเขน....., ตา จ เทวตา ชานามิ, โน จ โ ข ตา เทวตา ชานามิ
“อิมา เทวตา อิมสฺส กมฺมสฺส วิปาเคน อิตฺโต จุตฺตา ตตฺถ อุปฺปนฺนา”ติ.(๔)

....., อปฺเรน สมฺเขน....., ตา จ เทวตา ชานามิ, “อิมา เทวตา อิมสฺส
กมฺมสฺส วิปาเคน เอวฺมาหารา เอวํ สุขทุกฺขปฺปฏิสฺสเวทนฺนิโย”ติ.(๕)

....., อปฺเรน สมฺเขน....., ตา จ เทวตา ชานามิ, โน จ โ ข ตา เทวตา ชานามิ “อิ
มา เทวตา เอวํทึฆายุกา เอวํจิรญฺญูตฺติกา”ติ.(๖)

^{๒๕} ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

....., อปเรน สมเอน....., ตา จ เทวดา ชานามิ, โน จ โจ ตา เทวดา ชานามิ,
“ยทิ วา เม อิมาทิ เทวดาทิ สทฐี สนฺนิวุตฺตปฺพพฺพ, ยทิ วา น สนฺนิวุตฺตปฺพพฺพ”ติ. (๑)

....., อปเรน สมเอน....., ตา จ เทวดา ชานามิ, “ยทิ วา เม ตาทิ เทวดาทิ สทฐี สนฺ
นิวุตฺตปฺพพฺพ ยทิ วา น สนฺนิวุตฺตปฺพพฺพ”ติ. (๒)

เอวฺ เม อิทํ ญาณทสฺสนํ ปริสุทฺตตรํ อสฺส.

ยวาทิวญจ เม ภิกฺขเว เอวํ อฏฺฐปริวฏฺฐํ อธิเทวญาณทสฺสนํ น สุวิสุทฺธํ อโหสิ, เนว
ตวาทํ , อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิํ อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจณฺญาสี. ยโต จ โจ , เอวํ อฏฺฐ
ปริวฏฺฐํ อธิเทวญาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ. อถาทํ , อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิํ อภิสม
พุทฺโธ ปจฺจณฺญาสี. ญาณญจ ปน เม ทสฺสนํ อุทฺปาติ. “อกฺุปฺปา เม เจโตวิมุตฺติ, อยมนฺติ
มา ชาติ, นตฺถิทานิ ปฺนพฺภโว”ติ.^{๓๐}

คำแปล

คราวหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ตำบลคยาสิสะ เมืองคยา ณ ที่นั้นแล พระผู้มี
พระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า ภิกษุทั้งหลาย ก่อนตรัสรู้ เรา (ตถาคต) เป็นพระโพธิสัตว์ผู้
ยังมีได้ตรัสรู้ (ทำแสงสว่างให้เกิด) แล้ว กำหนดหมายแสงสว่างไว้ได้ แต่ยังไม่เห็นรูป (๑)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตกำหนดหมายแสงสว่างได้ และเห็นรูปด้วย แต่ยังไม่
ได้ร่วมเย็น ร่วมเจรจา ร่วมสนทนา กับเทวดาเหล่านั้น (๒)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตกำหนดหมายแสงสว่างได้ เห็นรูปและร่วมเย็น ร่วม
เจรจา ร่วมสนทนา กับเทวดาเหล่านั้น แต่ยังไม่รู้จักเทวดาเหล่านั้น (ว่าเป็นหมู่ไหน) (๓)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตก็รู้จักเทวดาเหล่านั้น (ว่าเป็นหมู่ไหน) แต่ก็ยังไม่รู้
ว่า “เทวดาเหล่านั้น จุติจากภพนี้แล้ว อุบัติในภพนั้นด้วยวิบากของกรรมนี้” (๔)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตก็รู้จัก (วิบากกรรมของ) เทวดาเหล่านั้น แต่ก็ยังไม่รู้
ว่า “เทวดาเหล่านี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ ด้วยวิบากของกรรมนี้” (๕)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตก็รู้จัก (วิบากกรรมของ) เทวดาเหล่านั้น แต่ก็ยังไม่รู้
ว่า “เทวดาเหล่านี้ มีอายุยืนอย่างนี้ อยู่ได้นานอย่างนี้” (๖)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตก็รู้จักเทวดาเหล่านั้น แต่ก็ยังไม่รู้ว่า “เราเคยอยู่
ร่วมกับเทวดาเหล่านี้ หรือไม่เคย” (๗)

....., คราวต่อมา....., ตถาคตก็รู้จักเทวดาเหล่านั้นว่า “เราเคยอยู่ร่วมกับเทวดา
เหล่านี้บ้าง ไม่เคยอยู่ร่วมบ้าง” (๘)

^{๓๐} อัง. อฏฺฐก. ๒๓/๖๔/๒๕๐.

ญาณทัสสนะนี้ของเรา บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะ(การรู้ การเห็น) เกี่ยวกับเวทดาอย่างอื่น ๆ ๘ รอบ อย่างนี้ ยังไม่บริสุทธิ์ ทราบใด ทราบนั้น ตถาคตก็ไม่ปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แต่ว่า เมื่อใดแล ญาณ-ทัสสนะ (การรู้การเห็น)เกี่ยวกับเวทดาอย่างอื่น ๆ ๘ รอบ อย่างนี้ บริสุทธิ์ เมื่อนั้น ตถาคตจึงปฏิญาณว่า ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็แล ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่ ตถาคตว่า “เจโตวิมุติของเราไม่กำเริบ ชาติ (การเกิด) นี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้การเกิดใหม่ไม่มี”

ความเป็นมา :

คยาสี่สสูตร คือ สูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ประทับที่คยาสี่สะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ก่อนตรัสรู้ พระองค์เกิดญาณทัสสนะคือทิพพจักขุไปตามลำดับจนเกิดญาณทัสสนะขั้นมัคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขญาณ.

ประเด็นศึกษา :

ญาณทัสสนะ ในคยาสี่สสูตร ได้แก่ ทิพพจักขุญาณ วิปัสสนาญาณ มัคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ในสูตรนี้ไม่มีกล่าวถึง วิปัสสนาญาณ มัคคญาณ ผลญาณ ไว้ มีกล่าวแต่เฉพาะ ทิพพจักขุญาณ กับ ปัจจเวกขณญาณ แต่แม้ไม่กล่าวไว้ ญาณเหล่านั้นก็เกิดขึ้นไปตามลำดับ ดังปรากฏในตาราง

ญาณทัสสนะ ๘ รอบ

ทิพพจักขุ (๗) → (วิปัสสนาญาณ → มัคคญาณ → ผลญาณ) → ปัจจเวกขณญาณ :

เจโตวิมุติของเราไม่กำเริบ ชาติ(การเกิด)นี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้การเกิดใหม่ไม่มี

ตารางนี้แสดงให้เห็นว่า ญาณทัสสนะระดับทิพพจักขุ ๗ รอบ เป็นปัจจัยให้เกิด ญาณทัสสนะ ระดับ วิปัสสนาญาณ → มัคคญาณ → ผลญาณ → และปัจจเวกขณญาณ ตามลำดับ.^{๓๐}

^{๓๐} การเกิดของญาณตั้งแต่วิปัสสนาญาณ จนถึงปัจจเวกขณญาณ ดูเพิ่มเติมที่บทที่ ๔.

๓.๑๒ สีสสูตร - สูตรว่าด้วยเรื่องสีเสนาบดี

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : รัมมจักขุ

หลักฐาน :

อดโข ภควา สีหสฺส เสนาปติสฺส อนุปฺพฬิกถํ กเถสิ.ฯเปฯ เสยฺยถาปี นาม สุทฺธํ
 วตถํ อปคตกาฬํ สมฺมเทว รชนํ ปฏิกุคณฺเหยฺย, เอวเมว สีหสฺส เสนาปติสฺส ตสฺมีเยว อาสเน
 วิรชํ วิตมถํ รัมมจักขุ อฺทปาที “ยฺงฺกิลฺลิจิ สมฺมทฺชรมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรชฺชรมฺนฺ”ติ.^{๑๒}

คำแปล

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุพฬิกาแก่สีเสนาบดี ฯลฯ ฝ่ายชาวปราศจาก
 จุดดำ สามารถรับน้ำย้อมได้ดีทีเดียว ฉนั้นใด สีเสนาบดี ก็เกิดรัมมจักขุ ที่ปราศจากกิเลสจตุฎฐี
 ปราศจากกิเลสจุมลทิน ฉนั้นนั่นเหมือนกัน บนอาสนะนั้นนั่นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็น
 ธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”

ความเป็นมา :

สีหสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องสีเสนาบดี มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

ท่านเป็นสาวกของนิครนถะ นาฏบุตร เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดง
 อนุพฬิกาโปรดจนเกิดรัมมจักขุ คือ ได้ดวงตาเห็นธรรม

ประเด็นศึกษา :

รัมมจักขุ ในสีหสูตรนี้ได้แก่ โสดาปัตติมกคญาณ^{๑๓}

^{๑๒} อัง. อฎฐก. ๒๓/๑๒/๑๕๕.

^{๑๓} คู่อภิปรายเชิงวิเคราะห์ ในบทที่ ๕.

๓.๑๓ กิหมัตถิยสูตร - สูตรว่าด้วยศีลมีอะไรเป็นประโยชน์

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ยถาภูตญาณทัสสนะ, วิมุตติญาณทัสสนะ

หลักฐาน :

อติ โข อานนท กุสลานิ สีลานิ อวิปปฏิสารตฺตานิ อวิปปฏิสารานิสฺसानิ อวิปปฏิสารโ
ปามุขชฺชโต ปามุขชานิสฺโส ปามุขชํ ปิตตถํ ปิตตานิสฺสํ ปิตติ ปสฺสทฺธชฺชตฺตา ปสฺสทฺธชานิสฺสา ปสฺสทฺธิ
สุขชฺชตฺตา สุขชานิสฺสา สุขํ สมารชฺชถํ สมารชานิสฺสํ สมารชิ ยถาภูตญาณทัสสนชฺชโต
ยถาภูตญาณทัสสนานิสฺโส ยถาภูตญาณทัสสนํ นิพพิทชฺชถํ นิพพิทานิสฺสํ นิพพิทา วิราคะชฺชตฺตา วิ
ราคานิสฺสา วิราโค วิมุตติญาณทัสสนชฺชโต วิมุตติญาณ-ทัสสนานิสฺโส. อติ โข อานนท กุสลานิ
สีลานิ อนุพุทฺเพน อคฺคาช ปุเรนฺตฺติ.^{๓๔}

คำแปล

(พระพุทธเจ้าตรัสว่า) อานนท ดังว่ามานี้แล ศีลที่เป็นกุศล ย่อมมีความไม่วิปปฏิสาร
เป็นประโยชน์....., เป็นอานิสงส์. ความไม่วิปปฏิสารย่อมมีความปราโมทย์ เป็น
ประโยชน์, เป็นอานิสงส์. ความปราโมทย์ ย่อมมีปิติเป็นประโยชน์, เป็นอานิสงส์. ปิติ
ย่อมมีปีสัทฺธิเป็นประโยชน์, เป็นอานิสงส์. ปีสัทฺธิย่อมมีสุขเป็นประโยชน์....., เป็น
อานิสงส์. สุขย่อมมีสมารชิเป็นประโยชน์, เป็นอานิสงส์. สมารชิย่อมมียถาภูตญาณทัสสนะเป็น
ประโยชน์....., เป็นอานิสงส์. ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีนิพพิทาเป็นประโยชน์, เป็นอานิสงส์.
นิพพิทาย่อมมีวิราคะเป็นประโยชน์, เป็นอานิสงส์. วิราคะย่อมมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็น
ประโยชน์, เป็นอานิสงส์ อานนท ศีลที่เป็นกุศล ย่อมดำเนินไป เพื่อความเป็นเลิศตามลำดับ
ดังว่ามานี้แล.

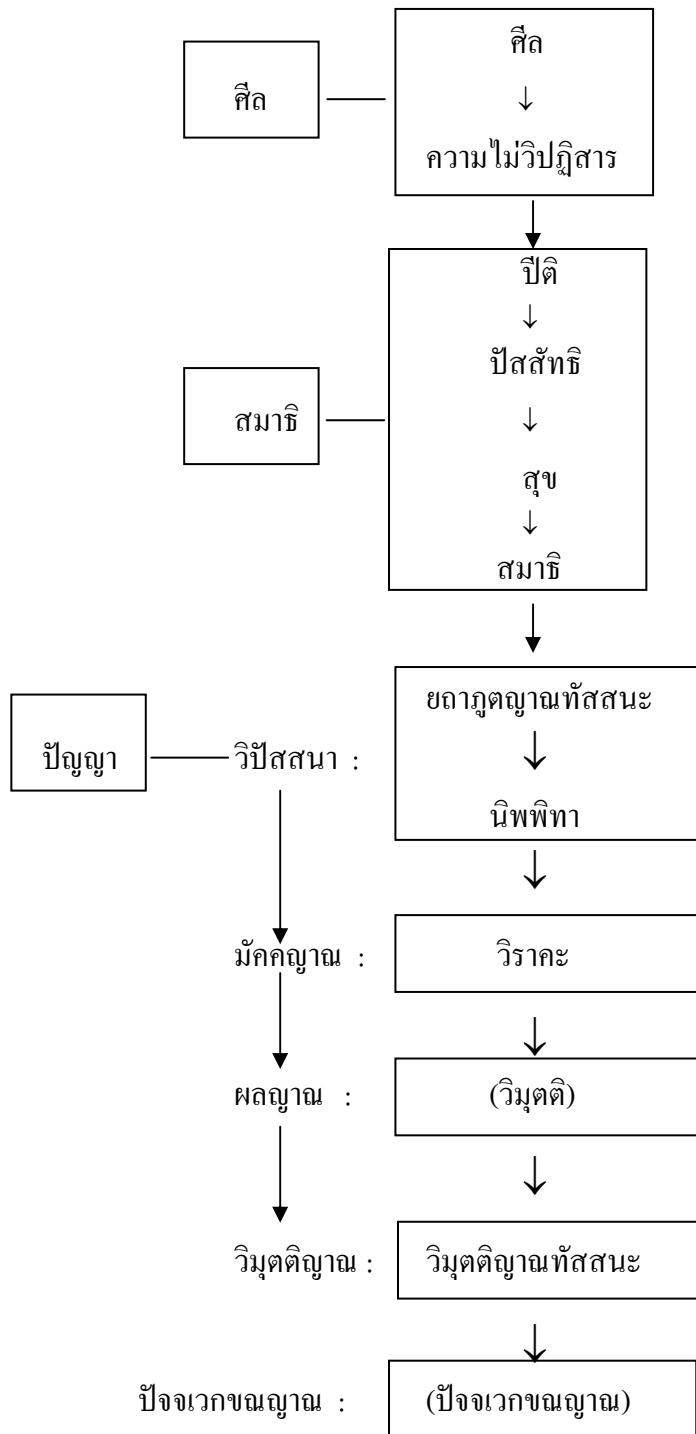
ความเป็นมา :

กิหมัตถิยสูตร คือ สูตรว่าด้วยเรื่องศีลเป็นต้น มีอะไรเป็นประโยชน์ มีเนื้อหารูปได้ว่า
พระอานนทเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วทูลถามถึงเรื่องประโยชน์และอานิสงส์ของ
กุศลธรรมต่างๆ เริ่มต้นแต่ศีลไปจนถึง ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะ พระพุทธเจ้าตรัส
ตอบมาตามลำดับ อันแสดงให้เห็นว่า ศีลเป็นปัจจัยให้เกิดสมารชิ สมารชิเป็นปัจจัยให้เกิด
ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะ ตามลำดับ

^{๓๔} อจ. เอกาทสก. ๒๔/๑/๒๕๕.

ประเด็นศึกษา :

ยถาภูตญาณทัสสนะ ในกัมมัทธิยสูตรนี้ คือ วิปัสสนาญาณ ส่วนวิมุตติญาณทัสสนะ คือ วิมุตติญาณ ซึ่งแม้ไม่กล่าวถึงมัคคญาณ ผลญาณ และปัจจบเวกขณญาณไว้โดยตรง แต่ก็รู้ได้ว่ากล่าวไว้โดยปริยาย ดังปรากฏในตาราง

กัมมัตถสูตรนี้ กล่าวถึงการเกิดแบบสัมพันธ์กันระหว่าง คีล สมาธิ และปัญญา ไว้ อย่างชัดเจน โดยอธิบายว่า คีล เมื่อรักษาไว้แล้วผลที่เกิดตามมา คือ ความไม่วิปฐิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ) ความไม่เดือดร้อนเป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ ซึ่งมีขั้นตอนการเกิดเริ่มจากปิติ โดยปิติเป็นปัจจัยให้เกิดปีสัทธา ปีสัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดสุข สุขเป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ สมาธิที่มั่นคงแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ ซึ่งมีขั้นตอนการเกิดเริ่มจาก ยถากุตญาณทัสสนะ โดย ยถากุตญาณทัสสนะเป็นปัจจัยให้เกิดนิพพิทา นิพพิทาเป็นปัจจัยให้เกิดมัคคญาณ คือ วิจารณ์ แม้ไม่กล่าวว่า วิจารณ์เป็นปัจจัยให้เกิดผลญาณไว้ ก็เป็นอันรู้ได้โดยตรงตามกระบวนการการเกิดมัคคญาณ และ ผลญาณ ว่า วิจารณ์เป็นปัจจัยให้เกิดผลญาณ คือ วิมุตติ วิมุตติเป็นปัจจัยให้เกิดวิมุตติญาณ คือ วิมุตติญาณทัสสนะ และวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัยให้เกิดปัจเจกขณ-ญาณ.

๓.๑๔ รตวินิตสูตร - สูตรว่าด้วยการอธิบายวิสุทธิ ๗ เหมือนรถ ๗ ผลัด

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ญาณทัสสนะ

หลักฐาน :

กิณฺณุ โข อวฺุโส สีลวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส จิตฺต-วิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส ทิฏฺฐิวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส กงฺขาวิตฺตณวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส ญาณทสฺสนวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส. กิณฺณุ โข อวฺุโส ญาณทสฺสนวิสุทฺทตฺถํ ภควติ พุทฺทมจฺริยํ วุสฺสตีติ. โน หิทํ อวฺุโส.....^{๓๕}

คำแปล

(พระสารีบุตรถามพระปุลณมณฺฑานินฺบุตรว่า) ผู้มีอายุท่านอยู่ (ประพตติ) พรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่อความบริสุทธิ์แห่งศีล หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งจิต หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งทิฏฐิ (ปัญญา) หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งกัณขาวิตตณะ(ญาณข้ามความ

^{๓๕} ม. มุ. ๑๒/๒๕๗/๒๑๗.

พระปุลณมณฺฑานินฺบุตร อธิบายว่า ท่านอยู่ (ประพตติพรหมจรรย์) ไม่ใช่เพียงเพื่อจุมมุ่งหมาย ดังกล่าวมานั้น แต่เพื่อ อนุปาทานปรินิพพาน (ดับกิเลสไม่มีความยึดมั่น)

สงสัย) หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งมัคคามัคคญาณทัสสนะ (ญาณรู้เห็นว่าเป็นทางมิใช่ทาง) หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งปฏิบัติญาณทัสสนะ (ญาณรู้เห็นว่าเป็นทาง) หรือ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสสนะ (ญาณรู้เห็น) หรือ (พระปุลณม้นตานินุตรตอบว่า) ไม่ใช่หรือก ผู้มีอายุ

ความเป็นมา :

รตวินิตสูตร คือ สูตรว่าด้วยการอธิบายวิสุทธิ ๗ เหมือนรต ๗ ผลัต มีเนื้อหาสรุปได้ว่า พระเถระ ๒ รูป คือ พระสารีบุตรกับพระปุลณม้นตานินุตรไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่เมืองสาวัตถีแล้วมีโอกาสพบกันและสนทนากัน พระสารีบุตรได้ถามพระปุลณม้นตานินุตรถึงจุดมุ่งหมายที่ประพฤติพรหมจรรย์อยู่กับพระพุทธเจ้าไปตามลำดับ และในที่สุดก็ได้คำตอบจากพระปุลณม้นตานินุตรว่า ท่านประพฤติพรหมจรรย์อยู่กับพระพุทธเจ้า ก็เพื่ออุปาทานปรินิพพาน (คือการดับโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือ) พระปุลณม้นตานินุตรอธิบายเรื่องวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ตามลำดับ) ๗ โดยได้ยก รต ๗ ผลัต ที่ผลัดกันส่งพระเจ้า ปเสนทิโกศลไปเป็นทอดๆ จนถึงที่หมาย มาเปรียบเทียบกับฟัง

ประเด็นศึกษา :

ในรตวินิตสูตรนี้ มีญาณทัสสนะ ๓ ชั้น คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิบัติญาณทัสสน-วิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนะชั้นวิปัสสนาญาณ คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณทัสสนะชั้นมัคคญาณ คือ ชั้นญาณทัสสนวิสุทธิ

เพื่อความเข้าใจง่าย จึงขอเสนอวิสุทธิ ๗ และตารางวิสุทธิ ๗ เทียบกับรต ๗ ผลัต ที่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ และมัคคญาณ (รวมผลญาณ และปัจเจกขณญาณ) ดังนี้

๑. วิสุทธิ ๗

๑. สิววิสุทธิความบริสุทธิ์แห่งศีล
๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต
๓. ทิฎฐิวินิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณข้ามพ้นความสงสัย
๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิความบริสุทธิ์แห่งญาณรู้เห็นว่าเป็นทางไม่ใช่ทาง
๖. ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณรู้เห็นว่าเป็นทาง
๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสสนะ

๒. เทียบวิสุทธิ ๗ กับรต ๗ ผลัด

วิสุทธิ ๗	เทียบกับรต ผลัดที่	จุดหมายที่ถึง	
		โลกิยะ	โลกุตระ
ศีลวิสุทธิ	๑	ศีล	
จิตตวิสุทธิ	๒	สมาธิ	
ทัญญูวิสุทธิ	๓	วิปัสสนาปัญญา	
กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๔	วิปัสสนาปัญญา	
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๕	วิปัสสนาปัญญา	
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๖	วิปัสสนาปัญญา(ถึงคานูปีสนา - สัจจานุโลมิกญาณ)	
ญาณทัสสนวิสุทธิ	๗		มัคคญาณ (ผลญาณ ปัจจ เวกขณญาณ)

ตามตาราง ทัญญูวิสุทธิ กัณหาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิปัสสนาญาณชั้นอ่อน ส่วนปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิปัสสนาญาณชั้นแก่กล้า

๓.๑๕ อาพารกาลามกาลกิรียา - การมรณภาพของดาบสอาพารกาลามะ

ชื่อปัญญาที่ปรากฏ : ญาณทัตสนะ

หลักฐาน :

ภควโตปิ โข ญาณทตฺสนํ อุทฺปาที “สตุตาหกาลกโต อาพาโร กาลาโม”ติ.^{๓๖}

(พระผู้มีพระภาคตรวาคูผู้ที่พระองค์จะแสดงธรรมโปรด) พระองค์ได้เกิดญาณทัตสนะ
ว่า ดาบส อาพาระ กาลามะ มรณภาพแล้วได้ ๗ วัน.

ความเป็นมา :

ในกรณีนี้มีเนื้อหาสรุปได้ว่า

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงค้นหาผู้ที่พระองค์ควรจะแสดงธรรมโปรดก่อน
พระองค์ได้ตรวจดูดาบสอาพาระ กาลามะ กับดาบส อุททกะ รามบุตร ผู้เคยเป็นอาจารย์สอน
พระองค์จนได้บรรลุฉานสมบัติเมื่อคราวก่อนตรัสรู้ แต่ก็ทรงเกิดญาณทัตสนะว่า ดาบสทั้ง ๒
มรณภาพแล้ว โดยดาบสอาพาระ กาลามะ มรณภาพได้ ๗ วันแล้ว ส่วนดาบส อุททกะ รามบุตร
มรณภาพแล้วเมื่อตอนพลบค่ำวันนี้

ประเด็นศึกษา :

ญาณทัตสนะ ในที่นี้ คือ สัพพัญญุตญาณ^{๓๗} คือพระญาณล่วงรู้เหตุการณ์ทั้งปวงได้
ลับไว ไม่มีอะไรขัดขวางได้ เพียงแค่น้อมพระทัยนี้ก็อยากรู้เห็นเท่านั้นที่ทรงรู้

สรุปท้ายบท

ชื่อปัญญาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ และความหมาย หากได้ทำตารางกระจายให้เห็นชัดเจน
ก็จะเข้าใจได้ง่ายขึ้น ฉะนั้นผู้วิจัยจึงได้ทำตารางกระจายชื่อสูตร ชื่อปัญญา ในสูตรเหล่านั้น และ
ความหมายที่ใช้ในแต่ละสูตรไว้ด้วยดังนี้

^{๓๖} วินย. ๔/๑๐/๑๐.

^{๓๗} วินย. อ. ๓/๑๐/๑๖.

ตารางแสดงข้อบัญญัติในระดับต่างๆ

สูตร	ชื่อบัญญัติ	บุพพ.	จตุรบาท.	ทิพพ.	วิ.	อาศวกาย.				ปัจฉ.	ศฝ.		
						สกทาท.		อนา.				อรหัต.	
						มัตค - ผด	มัตค - ผด	มัตค - ผด	มัตค - ผด			มัตค - ผด	มัตค - ผด
๑. สามัญญผลสูตร	ญาณทัตตนะ				✓	มัตค - ผด	มัตค - ผด	มัตค - ผด	มัตค - ผด		เข้าสมาบัติ		
๒. อุพพิทสังคสูตร	ญาณทัตตนะ										✓		
๓. กยณทวารสูตร	วิชา - อาโลกะ*	✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓			
๔. อุปาลิลาพสูตร	ธัมมจักขุ												
๕. ทิฆนขสูตร	ธัมมจักขุ					✓	✓	✓	✓				
๖. พรหมยสูตร	ธัมมจักขุ					✓	✓	✓	✓				
๗. อุพรหุโลวาทสูตร	ธัมมจักขุ					✓	✓	✓	✓				
๘. วิปัสสิสูตร	ปัญญา				✓	✓	✓	✓	✓				
	จักขุ, ญาณ, ปัญญา, วิชา, อาโลกะ					✓	✓	✓	✓				
๙. โคตมสูตร	ปัญญา				✓	✓	✓	✓	✓				
	จักขุ, ญาณ, ปัญญา, วิชา, อาโลกะ					✓	✓	✓	✓				
๑๐. สรทสูตร	ธัมมจักขุ, ทัตตนะ					✓							
๑๑. คยาสีตสูตร	ญาณทัตตนะ			✓									
๑๒. สีหสูตร	ธัมมจักขุ					✓							
๑๓. กัมมัตถสูตร	ขณฺณุตญาณทัตตนะ				✓								
	วิมุติญาณทัตตนะ					✓	✓	✓	✓	✓			
๑๔. รกวีนิตสูตร	มคฺคามคฺคญาณทัตตนะ, ปฏิปทาญาณทัตตนะ				✓								
	ญาณทัตตนะ					✓	✓	✓	✓	✓			
๑๕. อาพรภากามภากทริยา	ญาณทัตตนะ												
๑๖. เวยฺยสูตร	วิชา - อาโลกะ*	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓			

อธิบายคำย่อ

ก่อนที่จะอธิบายตาราง ขอให้ศึกษาคำย่อในตารางก่อน

คำย่อ	คำเต็ม	ความหมาย
๑. ปุพเพ.	ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ญาณรู้ระลึกชาติของตนเอง
๒. จตุปปาท.	จตุปปาทญาณ	ญาณรู้การจุติและการอุบัติของสัตว์อื่น
๓. ทิพพ.	ทิพพจักขุญาณ	ญาณเกิดพร้อมทิพพจักขุ
๔. วิ.	วิปัสสนาญาณ	ญาณเห็นแจ้ง
๕. อาสวัภขย.	อาสวัภขยญาณ	ญาณทำอาสวะให้สิ้น คือมรรคญาณ (และ ผลญาณ) ประกอบด้วย
๕.๑ โสดา-มรรค-ผล		๑. โสดาปัตติมรรคญาณ + โสดาปัตติผลญาณ
๕.๒ สกทา-มรรค-ผล		๒. สกทาคามีมรรคญาณ + สกทาคามีผลญาณ
๕.๓ อนาคา-มรรค-ผล		๓. อนาคามีมรรคญาณ + อนาคามีผลญาณ
๕.๔ อรหัต-มรรค-ผล		๔. อรหัตตมรรคญาณ + อรหัตตผลญาณ
๖. ปัจจ.	ปัจจเวกขณญาณ	ญาณพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว
๗. สัพพัญญ.	สัพพัญญุตญาณ	ญาณรู้สิ่งทั้งปวง
๘. ผล.	ผลญาณสมาบัติ	การเข้าผลญาณ

จากตารางที่ทำไว้นี้ทำให้เห็นภาพดังนี้

๑. **ญาณทัสสนะ** มีใช้ใน ๕ แห่ง และมีความหมายต่างกันดังนี้

๑.๑ ในสามัญญผลสูตร	หมายถึงวิปัสสนาญาณ
๑.๒ ในจูฬโคตติยสูตร	หมายถึงผลญาณ
๑.๓ ในคยาสี่สูตร	หมายถึงทิพพจักขุญาณ
๑.๔ ในรตวินิตสูตร	หมายถึงอาสวัภขยญาณ
๑.๕ ในอาพารกาลามกาลกิริยาถา	หมายถึง สัพพัญญุตญาณ

๒. **ญาณทัสสนะ** ที่มีคำอื่นมาสมาสอยู่หน้า คือ ยถาภูต....., วิมุตติ....., มัคคามัคค....., ปฏิปทา....., เป็น ยถาภูตญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะ มัคคามัคคญาณทัสสนะ ปฏิปทาญาณทัสสนะ ปรากฏอยู่ใน ๒ สูตร และมีความหมายต่างกัน ดังนี้

๒.๑ ในกัมมัตถยสูตร ขถาภูตญาณทัสสนะ หมายถึง วิปัสสนาญาณ วิมุตติญาณทัสสนะ หมายถึง วิมุตติญาณ (รวมทั้ง มัคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ)

๒.๒ ในรถวินิตสูตร มัคคามัคคญาณทัสสนะ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ขั้นต้น (ตรุณวิปัสสนา) ปฏิปทาญาณทัสสนะ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ขั้นแก่กล้า (พลววิปัสสนา)

๓. วิชา - อาโลกะ มีใน ๒ สูตร คือ กยเกรวสูตรและเตวิชชสูตร มีความหมายเหมือนกัน คือ หมายถึง ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ วิปัสสนาญาณ อาสวัภยญาณ และปัจจเวกขณญาณ ตามลำดับ

๔. จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ มีใน ๒ สูตร คือ วิปัสสีสูตรและโคตมสูตร มีความหมายอย่างเดียวกัน คือ ปัญญา หมายถึง วิปัสสนาญาณ ส่วน จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ หมายถึง อาสวัภย-ญาณ อันได้แก่มัคคญาณ และหมายรวมเอา ผลญาณ วิมุตติญาณ และปัจจเวกขณญาณเข้าด้วย

๕. รัมมจักขุ มีใน ๖ สูตร คือ ในอุปาลิวาทสูตร ทีฆนขสูตร สรทสูตร และสีหสูตร หมายถึง โสคาปัตติมัคคญาณ ในพรหมายูสูตร หมายถึง มรรค ๓ ผล ๓ ในจูฬราหูโลวาทสูตร หมายถึง มรรค ๔ ผล ๔

๖. ทัสสนะ มีในสรทสูตร ใช้แทน รัมมจักขุ หมายถึง โสคาปัตติมัคคญาณ

๗. ปัญญา มีใน ๒ สูตร คือ วิปัสสีสูตร กับ โคตมสูตร หมายถึง วิปัสสนาญาณ

ที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่าชื่อปัญญาในรัมมจักกัปปวัตตนสูตรได้ถูกนำมาใช้ทั้งหมด ส่วนความหมายคงเดิมบ้าง และแตกต่างจากเดิมบ้าง แต่เมื่อนำกลับไปเทียบกับชื่อปัญญาในรัมมจักกัปปวัตตนสูตรก็จะเห็นภาพดังนี้

ชื่อปัญญา	ในสูตร	หมายถึง	ในรัมมจักกัปปวัตตนสูตร
ญาณทัสสนะ	สามัญญผลสูตร จูฬโกสิงคสูตร คยาสี่สสูตร รถวินิตสูตร อาพารกาลามกาลกิริยา	วิปัสสนาญาณ ผลญาณ ทิพพจักขุญาณ อาสวัภยญาณ สัพพัญญุตญาณ	ญาณทัสสนะ - - - -
ชื่อปัญญา	ในสูตร	หมายถึง	ในรัมมจักกัปปวัตตนสูตร
ขถาภูตญาณทัสสนะ	กัมมัตถยสูตร	วิปัสสนาญาณ	-
วิมุตติญาณทัสสนะ	-	ปัจจเวกขณญาณ	-

มัทคามัคคญาณทัสสนะ ปฏิบัติญาณทัสสนะ	รถวินีตสูตร	วิปัสสนาญาณ	-
วิชา – อาโลกะ	ภยเกรวสูตร เตวิชชสูตร	ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จตุปปาทญาณ วิปัสสนาญาณ อาสวัภยญาณ ปัจจุเวกขณญาณ	-
ปัญญา	วิปัสสีสูตร โคตมสูตร	วิปัสสนาญาณ	-
ปัญญา จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ	วิปัสสีสูตร โคตมสูตร	วิปัสสนาญาณ อาสวัภยญาณ	จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ
ธัมมจักขุ	อุปาลิวาทสูตร ทีฆนขสูตร สรทสูตร สีหสูตร	โสคาปัตติมัคคญาณ	ธัมมจักขุ
ธัมมจักขุ	พรหมายูสูตร	มรรค ๓ ผล ๓	-
ธัมมจักขุ	จูพราหุโลวาทสูตร	มรรค ๔ ผล ๔	-
ทัสสนะ	สรทสูตร	โสคาปัตติมัคคญาณ	-

การที่ผู้วิจัยได้ทำตารางกระจายชื่อปัญญาที่ปรากฏมีใช้ในสูตรอื่น ๆ เทียบกับชื่อปัญญาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็เพื่อให้เห็นถึงวิวัฒนาการของการใช้ชื่อปัญญาเหล่านั้น โดยพระพุทธเจ้าเองบ้าง โดยพระสาวกบ้าง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้ของพระพุทธเจ้า ชื่อปัญญาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเหล่านั้น เมื่อนำมาใช้ใหม่ บางชื่อก็มีความหมายคงเดิม เช่น ชื่อปัญญา กลุ่ม จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หมายถึง อาสวัภยญาณ ในวิปัสสีสูตรและในโคตมสูตรก็หมายถึงอาสวัภยญาณเหมือนกัน หรือ **ธัมมจักขุ** ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หมายถึง โสคาปัตติมัคคญาณ ในสูตรต่าง ๆ ก็ยังใช้หมายถึง โสคาปัตติมัคคญาณ เช่นกัน นอกจากนี้ใน พรหมายูสูตร หมายถึง มรรค ๓ ผล ๓ และในจูพราหุโลวาทสูตร หมายถึง มรรค ๔ ผล ๔ ส่วนที่มีความหมายกว้างขวางออกไปก็คือ **ญาณทัสสนะ** ซึ่งมีความหมาย

ดังปรากฏแล้วในแผนภูมิคือหมายถึง วิปัสสนา บ้าง ผลญาณ บ้าง ทิพจักขุญาณ บ้าง อาสวัชฌ
ญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง

การใช้และความหมายที่หลากหลายดังกล่าวมานี้ จัดเป็นพัฒนาการส่วนหนึ่งของชื่อ
เรียกปัญญา ที่ปรากฏในสูตรต่าง ๆ อันเป็นปัจจัยให้เกิดพัฒนาการกัมภีร์สายปัญญาต่อมา ซึ่งจะ
กล่าวในบทต่อไป.

บทที่ ๔

ปฏิสัมพันธ์มารรค กับ คัมภีร์ชั้นอรธธกธและฎีกา : พัฒนากการอธิบยขยยควม พัฒนากการนื้อห และ พัฒนากการคัมภีร์สยปัญญ ห่งชมจกกัปวัตตณสูตร

ในบทที่แล้ว ได้กล่าวถึงชื่อปัญญในชมจกกัปวัตตณสูตร ที่ใช้ในที่มาแหล่งต่าง ๆ มาแล้วรวม ๑๕ แห่งด้วยกัน โดยแบ่งเป็นในสุดตันตปิฎก ๑๔ แห่ง และในวินัยปิฎก ๑ แห่ง ชื่อปัญญในแหล่งต่างๆ เหล่านั้นมีความหมายคงเดิมบ้าง มีความหมายเพิ่มเติมไปจากเดิมบ้าง ทำให้รู้ว่า ชื่อเรียกปัญญเหล่านั้นมีพัฒนากการทั้งด้านการใช้และความหมายเพิ่มเติม ความรู้นี้เป็นข้อมูลสำคัญที่จะนำไปสู่การศึกษากการต่าง ๆ ในคัมภีร์สยปัญญ ที่มีฐานมาจากชื่อปัญญในชมจกกัปวัตตณสูตร

คัมภีร์ที่เป็นหลักฐานสำคัญแสดงถึงพัฒนากการต่าง ๆ ที่มีฐานมาจากปัญญในชมจกกัปวัตตณสูตรนั้น มีทั้งพระไตรปิฎก อรธธกธ และฎีกา พระไตรปิฎก ได้แก่ ปฏิสัมพันธ์มารรค อรธธกธ ได้แก่ วิสุทธีมารรค และ สัทธัมมปกาสนี และฎีกา ได้แก่ อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

คัมภีร์ทั้งหมดนี้ เป็นคัมภีร์บาลีที่มีเนื้อหอธิบยขยยควมรู้เรื่องปัญญอย่างสัมพันธ์กัน เพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ ในเบื้องต้นจึงขอเสนอเรื่องราวและความสัมพันธ์กับชมจกกัปวัตตณสูตรของคัมภีร์เหล่านี้ เกี่ยวกับประวัติคัมภีร์ ดังนี้

๔.๑ ประวัติคัมภีร์

๔.๑.๑ ปฏิสัมภิทามรรค

ความเป็นมา

ปฏิสัมภิทามรรค เป็นคัมภีร์ ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ของขุททกนิกาย^๑ และกล่าวกันว่าเป็นงานของพระสารีบุตร^๒ ที่อธิบายความพระพุทธพจน์ในประเด็นเกี่ยวกับปัญญา

ปฏิสัมภิทามรรค มาจากคำบาลีว่า ปฏิสมภิทามคฺค ซึ่งประกอบด้วยคำว่า ปฏิสมภิทา (ความแตกฉาน) + มคฺค (ทาง, วิธี) แปลว่า ทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^๓ หรือ ทางแห่งความแตกฉาน ซึ่งหมายถึง ทางหรือวิธีให้เกิดปัญญาแตกฉาน

ปฏิสัมภิทา ในที่นี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่ อตฺตปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) ฌมฺม-ปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม) นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในภาษา) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ) พระสารีบุตรได้นำปฏิสัมภิทา ๔ มาใช้เป็นแนวทางอธิบายปัญญาในฌมม-จักกัปปวัตตนสูตรให้เห็นว่า ปัญญาในฌมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้นมีลักษณะเป็นฌมมปฏิสัมภิทา อตฺตปฏิ-สัมภิทา นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา ได้อย่างไร และยังได้จัดแบ่งปัญญาเป็น ๓๓ ประเภท

ด้วยการที่พระสารีบุตรได้นำปฏิสัมภิทา ๔ มาอธิบายปัญญาในฌมมจักกัปปวัตตนสูตร และขยายออกไปกว้างไกลเช่นนี้ จึงเป็นเหตุให้คัมภีร์นี้ได้ชื่อว่า “ปฏิสัมภิทามรรค” (ปฏิสมภิทามคฺค) ฉะนั้น การเกิดขึ้นของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงถือว่าเป็นพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญาที่สืบเนื่องมาแต่ปัญญาในฌมม-จักกัปปวัตตนสูตรโดยแท้

โครงสร้างและรูปแบบการนำเสนอ

๑. โครงสร้างปฏิสัมภิทามรรค มีการแบ่งโครงสร้างออกเป็น ๓ วรรคใหญ่ แต่ละวรรคประกอบด้วยมัตถิกา (หัวข้อ) และเนื้อหาคือ กถา มัตถิกา อุทเทส และนิเทส ดังจะขอยกโครงสร้างมาให้ดูเป็นตัวอย่างดังนี้

^๑ คัมภีร์ขุททกนิกาย ๑๕ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐะ ฌมมปทะ อิติวุตตะกะ สุตตนินบาต เถรคาถา เถรีคาถา วิมานวัตถุ เปตวัตถุ ชาคค จูพนินทเทส มหานินทเทส ปฏิสัมภิทามรรค อปทาน พุทธวังสะ จริยาปิฎก

^๒ ขุ. ปฏิ.อ. ๒/๑

^๓ อ่างแก้ว.

มหาวรรค ๑๐ กถา	ยุคนัทธวรรค ๑๐ กถา	ปัญญาวรรค ๑๐ กถา
มาติกา ๑. ญาณกถา ๑. สุตมยญาณนิตเทศ ๒. สีสมยญาณนิตเทศ ฯลฯ ๒. ทิฏฐิกถา ๑. อัสสาททิฏฐินิตเทศ ๒. อัตตานุทิฏฐินิตเทศ ฯลฯ ๓. อานาปานัสสติกถา ๑. คณนวาร ๒. โสฬสญาณนิตเทศ ฯลฯ ๔. อินทริยกถา ๑. ปฐมุตตตันตนิเทศ ๒. ทุคยอุตตตันตนิเทศ ฯลฯ ๕. วิโมกขกถา อุเทศ นิตเทศ ๖. คตติกถา ๗. กัมมกถา ๘. วิปัสสาสกถา ๙. มัคคกถา ๑๐. มัชฌาเปยยกถา	๑. ยุคนัทธกถา ฯลฯ ๒. สัจจกถา ฯลฯ ๓. โพชฌังคกถา ฯลฯ ๔. เมตตากถา ฯลฯ ๕. วิจารณ์กถา ๖. ปฏิสัมภิตากถา ^๔ ๑. รัมมจักกัปปวัตตนวาร ๒. สติปัญฐานวาร ๗. รัมมจักกกถา ^๕ ๑. สัจจวาร ๒. สติปัญฐานวาร ๘. โลกุตตรกถา ๙. พลกถา ๑๐. สุธัญญกถา	๑. มหาปัญญาภคกถา ๑. โสฬสปัญญานิตเทศ ๒. ปุคคลวิเสสนิตเทศ ๒. อิทธิกถา ๓. อภิสมขกถา ๔. วิเวกกถา ฯลฯ ๕. จริยาภคกถา ๖. ปาฏิหาริยภคกถา ๗. สมลีสกถา ๘. สติปัญฐานกถา ๙. วิปัสสนาภคกถา ๑๐. มาติกาภคกถา

^{๔,๕} มีข้อสังเกตว่า กถาทั้ง ๒ นี้ คือข้อมูลสำคัญที่แสดงถึงพัฒนาการการอธิบายขยายความ
ปัญหาในรัมมจักกัปปวัตตนสูตร

๒. รูปแบบการนำเสนอ จากโครงสร้างที่ยกมาให้ดู จะเห็นว่าปฏิสัมพันธ์มรรคมีรูปแบบการนำเสนอดังนี้

๒.๑ ในแต่ละวรรค มีคำศัพท์อันเป็นหัวข้อที่ต้องทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้น คือ วรรค กถา มาติกา อุทเทส นิตเทส

วรรค คือ หมวดหมู่ใหญ่ของเนื้อหาที่แบ่งออกเป็นกถา

กถา คือ หมวดหมู่เล็กที่แบ่งออกมาจากวรรค

มาติกา คือ หัวข้อของหลักธรรมในกถาที่จะอธิบาย ซึ่งในบางกถาก็มี บางกถาก็ไม่มี

อุทเทส คือ การยกพุทธพจน์หรือพระสูตรขึ้นนำ ทำนองเดียวกับมาติกา

นิตเทส คือ การอธิบายความของมาติกาหรืออุทเทสจะขึ้นต้นเป็นคำถาม

๒.๒ ในการวางหัวข้อ มีลักษณะเป็นดังนี้

๒.๒.๑ ในบางวรรควางมาติกาก่อน แล้วตามด้วยกถา แล้วแบ่งเป็นนิตเทส เช่น ในมหาวรรค มีการวางดังนี้

<p>ก. ตอนตั้งหัวข้อ</p> <p>๑. ญาณกถา</p> <p>มาติกา</p> <p>[๑] โสดาวธานะ ปญญา สุตมเย ญาณิ</p> <p>ฯลฯ</p> <p>มาติกา นิฏฐิตา</p> <p>คำแปล</p> <p>๑. พรรณนาเรื่องญาณ</p> <p>หัวข้อ</p> <p>[๑] ปัญญาในการตั้งโสตประสาทลง ชื่อ สุตมยญาณ</p> <p>ฯลฯ</p> <p>หัวข้อจบแล้ว</p> <p>ข. ตอนอธิบาย</p> <p>๑. ญาณกถา</p> <p>๑. สุตมยญาณนิตเทส</p> <p>[๑] ถลั โสดาวธานะ ปญญา สุตมเย ญาณิ ?</p> <p>“อิเม ฐมฺมา อภิญญะยา”ติ โสดาวธานัน, ตปฺขานนา ปญญา สุตมเย ญาณิ (๑)^๖</p>

^๖ พุ. ปฏิ. ๓๑/๑/๑.

คำแปล

๑. กล่าวเรื่องญาณ

๑. การอธิบายสุตมยญาณ

[๑] ปัญญาในการตั้งโสตประสาทลง ชื่อ สุตมยญาณ เป็นอย่างไร ?

การตั้งโสตประสาทลง(ด้วยมนสิการว่า) “ธรรมเหล่านี้ เป็นธรรมควรรู้อย่างยิ่ง”, ปัญญา
รู้ชัด ที่เกิดจากการตั้งโสตประสาทลงนั้น ชื่อ สุตมยญาณ (๑)

๒.๒.๒ บางถากก็ไม่มีมาติกา แต่ขึ้นต้นอธิบายคล้ายกับนิทเทศ เช่น
ในทิกฐิกถา มีการวางคั้งนี้

๒. ทิกฐิกถา

[๑๒๒] กา ทิกฐิ, ๗เปฯ กตโม ทิกฐิกฐานสมุคฆาโต.

กา ทิกฐิติ อภินเวสปรามาโส.

๗เปฯ

๑. อสสาททิกฐินิทเทศ

[๑๒๘] อสสาททิกฐิยา กตเมหิ ปญจทีสาช อากาเรหิ อภินเวโส โหติ ? ยัม รุปิ
ปฏิจจ อูปปชชติ สุขัง โสมนสฺส, อยัม รุปสฺส อสสาโทติ อภินเวสปรามาโส ทิกฐิ.^๓

คำแปล

๒. กล่าวเรื่องทิกฐิ

[๑๒๒] ทิกฐิ คือ อะไร ๗ลฯ การถอนที่ตั้งแห่งทิกฐิเป็นไฉน

บทว่า ทิกฐิ คือ อะไร ได้แก่ ความถือผิดด้วยความยึดมั่น

๗ลฯ

๑. การอธิบายทิกฐิ(ความเห็น)เกี่ยวกับอัสสาทะ(คุณ)

[๑๒๘] ในทิกฐิเกี่ยวกับลมอัสสาสะ มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๓๕ อาการ มี
อะไรบ้าง ? ทิกฐิ คือ ความถือผิดด้วยความยึดมั่นว่า สุข โสมนัส เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปใด
นี่คือ คุณของรูป (นั่น)

^๓ อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๘.

๒.๒.๓ ในบางกถา มีการวางอุทเทส แทน มาติกา แล้วตามด้วยนิตเทส เช่น ในวิโมกขกถา มีการวางดังนี้

๕. วิโมกขกถา

อุทเทส

[๒๐๕] ปุริมนิทานัน. ตโยเม ภิกขเว วิโมกขา. กตเม ตโย. สุญญโต วิโมกโข, อนิมิตโต วิโมกโข, อปฺปณฺหิตโต วิโมกโข. อิม โข ภิกขเว ตโย วิโมกขา.

ฯเปฯ

นิตเทส

[๒๑๐] กตโม สุญญโต วิโมกโข? อธิ ภิกขุ.....อิติ ปฏิสณฺจิกฺขติ “สุญญมิทํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ. โส ตตฺถ อภินเวสํ น กโรตฺติ สุญญโต วิโมกโข; อยํ สุญญโต วิโมกโข.”^๔

คำแปล

๕. กล่าวเรื่องวิโมกข์

อุทเทส

[๒๐๕] เรื่องเดิม ภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่าง ๓ อย่างคืออะไรบ้าง คือ สุญญตวิโมกข์, อนิมิตตวิโมกข์, อปฺปณฺหิตวิโมกข์. ภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ อย่าง เหล่านี้

ฯลฯ

นิตเทส

[๒๑๐] สุญญตวิโมกข์เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้.....พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า “นี้ว่างจากอตฺตา หรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา เธอไม่ทำการยึดมั่นในนิพพานนั้น เพราะเหตุนี้ การหลุดพ้นนั้น ชื่อสุญญตวิโมกข์ นี้คือ สุญญตวิโมกข์.

^๔ อ้างแล้ว, หน้า ๒๕๖ - ๒๖๑.

๒.๒.๔ บางที แบ่งเป็นกถาโดยยกสูตรใดสูตรหนึ่งขึ้นตั้งทำนองเป็นอุทเทส แล้วตามด้วยนิทเทส ประเภทสุดตันนิทเทส (การอธิบายสูตร) เช่น ในยุคนัทวารรค มีการวางดังนี้

๒. ยุคนทวารค

๑. ยุคนทวารคกถา

[๑] เอวมเม สุตฺ :- เอกํ สมยํ อายสฺมา อานนุโท โกสมพิยํ วิหริติ โฆสิตาราม. ตตฺร โข อายสฺมา อานนุโท ภิกขุ อามนฺเตสิ “อาวุโส”ติ ๆเปฯ อิทาวุโส ภิกขุ สมถปฺพุพฺงคมํ วิปสฺสนํ ภาเวติ.

ฯเปฯ

๑. สุดตันนิตเทส

[๒] กถํ สมถปฺพุพฺงคมํ วิปสฺสนํ ภาเวตีติ? เนกขมฺมวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺเขโป สมาริ, ตตฺถ ชาเต ธมฺเม อนิจฺจโต อนุปสฺสนตฺเถน วิปสฺสนา....., เตน วุจฺจติ “สมถปฺพุพฺงคมํ วิปสฺสนํ ภาเวตีติ.”^๕

คำแปล

๒. ยุคนัทวารรค

๑. กล่าวถึงหมวดกรรมเกี่ยวเนื่องเป็นคู่

[๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้:- สมัยหนึ่ง พระอานนทผู้มีอายุ อยู่ที่โฆสิตาราม ในเมืองโกสัมพี ณ ที่นั่นแล พระอานนทผู้มีอายุ เรียกภิกษุทั้งหลายว่า “ผู้มีอายุ” ฯลฯ ผู้มีอายุ ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำ

ฯลฯ

๑. การอธิบายพระสูตร

[๒] ภิกษุเจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำเป็นอย่างไร? ความมีอารมณ์เดียวเป็นเลิศ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิตด้วยอำนาจเนกขัมมะชื่อว่าสมาธิ วิปัสสนามีความหมายว่า ตามดูธรรมทั้งหลายที่เกิดในสมาธินั้นว่าไม่เที่ยง..... เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ภิกษุเจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำ

^๕ อ้างแล้ว, หน้า ๓๐๖.

๒.๒.๕ บางแห่ง แบ่งเป็นกถาแล้วก็แบ่งเป็นวาระ (รอบ) และในวาระ นั้นก็ยกพระสูตรมาเป็นบทตั้งหมดทั้งสูตร หรือยกเพียงข้อความบางตอนแล้วอธิบายข้อความบาง ตอนนั้น เช่น ในปฏิสัมภิทากถา มีการวางดังนี้

๖. ปฏิสัมภิทากถา

๑. ธรรมจกุกปวัตตุนวาระ

[๓๐] เอวเม สุตฺ:- เอกํ สมยํ ภควา พาราณสียํ วิหริติ อสิปตเน มิกทายเ. ตตฺร โข ภควา ปญจาคุคิเย ภิกฺขุ อามนฺเตสิ

เทวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิตฺเตน น เสวิตพฺพา. ๑เปฯ

“อิทํ ทุกขํ อริยสจฺจนฺ”ติ เม ภิกฺขเว ปพฺเพ อนนฺตฺตฺเตสฺส ฐมฺเมสฺส จกฺขุ อุตฺปาติ, ญฺาณํ อุตฺปาติ, ปญฺญา อุตฺปาติ, วิชฺชา อุตฺปาติ, อาโลโก อุตฺปาติ.

๑เปฯ

จกฺขุ อุตฺปาติติ เณตฺถเณ, ญฺาณํ อุตฺปาติติ เณตฺถเณ, ปญฺญา อุตฺปาติติ เณตฺถเณ, วิชฺชา อุตฺปาติติ เณตฺถเณ, อาโลโก อุตฺปาติติ เณตฺถเณ? จกฺขุ อุตฺปาติติ ทสฺสนญฺเฐน, ญฺาณํ อุตฺปาติติ ญฺาตญฺเฐน, ปญฺญา อุตฺปาติติ ปชานนญฺเฐน, วิชฺชา อุตฺปาติติ ปฏฺิเวธญฺเฐน, อาโลโก อุตฺปาติติ โภภาสญฺเฐน.^{๑๐}

คำแปล

๖. กล่าวถึงเรื่องปฏิสัมภิทา

๑. วาระแห่งธรรมจกุกปวัตตุนะ

(อุตฺเทศ)

[๓๐] ข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้:- สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อสิปตนมฤคทายวัน ในเมืองพาราณสี ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียก ภิกษุปัญจวัคคีย์.

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดโด่งทั้ง ๒ นี้ อันบรรพชิตไม่พึงเสพ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย เรา(ตถาคต) เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้สดับมาก่อนว่า “ทุกข์นี้เป็นอริยสัจ”

^{๑๐} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๐/๓๕๘.

(นิเทศ)

บทว่า เกิดจักขุ มีความหมายว่า อย่างไร บทว่า เกิดญาณ มีความหมายว่า อย่างไร
บทว่า เกิดปัญญา มีความหมายว่า อย่างไร บทว่า เกิดวิชชา มีความหมายว่า อย่างไร บทว่า
เกิดอาโลกะ มีความหมายว่า อย่างไร

บทว่า เกิดจักขุ มีความหมายว่า เห็น บทว่า เกิดญาณ มีความหมายว่า รู้ บทว่า เกิด
ปัญญา มีความหมายว่า รู้ชัด บทว่า เกิดวิชชา มีความหมายว่า แหงตลอด บทว่า เกิดอาโลกะ
มีความหมายว่า สว่าง

๔.๑.๒ วิสุทธิมรรค

ความเป็นมา

วิสุทธิมรรค มาจากคำบาลีว่า วิสุทธิมคฺค (วิสุทธิ + มคฺค) แปลว่า ทางแห่งความบริสุทธิ์ เป็นคัมภีร์อรรถกถาประเภทปกรณวิเสส(อธิบายความธรรมอย่างละเอียด) พระพุทธโฆสะ แต่งคัมภีร์นี้เมื่อคราวเดินทางไปปริวรรต และแต่งคัมภีร์อรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ เมื่อราว พ.ศ. ๕๕๐ - ๑๐๐๐ คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารได้ยกพุทธภายิตขึ้นตั้งเป็นกระทุ้ธรรม แล้วมอบให้ท่านแต่งหนังสืออธิบายความแห่งพุทธภายิตนั้น ทั้งนี้เพื่อทดสอบความสามารถของท่านนั่นเอง ท่านอธิบายพระพุทธรภายิตนั้นว่า พระพุทธเจ้าตรัสหมายถึง ศิล สมาธิ ปัญญา ท่านแต่งอธิบายไปตามลำดับจนกระทั่งจบ คณะสงฆ์สำนักมหาวิหารตรวจสอบแล้ว เห็นว่าท่านมีความสามารถในการใช้ภาษามคธ และมีความเข้าใจพระพุทธรพจน์อย่างแท้จริง จึงยอมให้ท่านปริวรรต และแต่งอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ

โครงสร้างและรูปแบบการนำเสนอ

วิสุทธิมรรค แบ่งออกเป็น ๓ ภาค แต่ละภาคประกอบด้วยนิทเทศ (คำอธิบาย) ดังนี้

๑. โครงสร้าง

ภาคที่ ๑ ประกอบด้วย ๗ นิทเทศ คือ

นิทเทศ	คำแปล
ศีลนิทเทศ	อธิบายเรื่องศีล
ชุตตกนิทเทศ	อธิบายเรื่องชุตตก
กมมมภูฐานคหณนิทเทศ	อธิบายเรื่องการรับกัมมภูฐาน
ปฐวีกสิณนิทเทศ	อธิบายเรื่องปฐวีกสิณ
เสสกสิณนิทเทศ	อธิบายเรื่องกสิณที่เหลือ
อสุกมมภูฐานนิทเทศ	อธิบายเรื่องอสุกัมมภูฐาน
ลอนุสสตินิทเทศ	อธิบายเรื่องอนุสสติ ๖

ภาคที่ ๒ ประกอบด้วย ๖ นิตเทศ คือ

นิตเทศ	คำแปล
อนุสสติกรรมฐานนิตเทศ	อธิบายเรื่องอนุสสติกรรมฐาน
พรหมวิหารนิตเทศ	อธิบายเรื่องพรหมวิหาร
อารูปนิตเทศ	อธิบายเรื่องอรูปรมาณ
สมาธินิตเทศ	อธิบายเรื่องสมาธิ
อิทธิวิธีนิตเทศ	อธิบายเรื่องการแสดงฤทธิ์
อภิธานินิตเทศ	อธิบายเรื่องอภิธาน

ภาคที่ ๓ ประกอบด้วย ๑๐ นิตเทศ คือ

นิตเทศ	คำแปล
ขันธ์นิตเทศ	อธิบายเรื่องขันธ์
อายตนะชาตุนิตเทศ	อธิบายเรื่องอายตนะและธาตุ
อินทริยสัจจนิตเทศ	อธิบายเรื่องอินทรีย์และสัจจะ
ปญญาภูมิ นิตเทศ	อธิบายเรื่องภูมิแห่งปัญญา
ทิฐฐิวินิสา นิตเทศ	อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์แห่งความเห็น
กงขาวิตรณวินิสา นิตเทศ	อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์เพราะข้ามความสงสัย
มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวินิสา นิตเทศ	อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็นว่าเป็นทางไม่ใช่ทาง
ปฏิปทาญาณทสฺสนวินิสา นิตเทศ	อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็นว่าเป็นทาง
ญาณทสฺสนวินิสา นิตเทศ	อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสสนะ
ปญญาภาวนานิสฺสงฺสนิตเทศ	อธิบายเรื่องอานิสงส์การทำให้ปัญญาให้เกิด

๒. รูปแบบการนำเสนอ

พระพุทธโฆสะ เริ่มต้นด้วยการอธิบายพระพุทธธรรมที่พระสงฆ์สำนักมหาวิหารตั้งไว้ให้ พร้อมทั้งอธิบายความหมายของคำว่า "วิสุทธิมรรค" แล้วสรุปว่า วิสุทธิมรรค (ทางสู่ความบริสุทธิ์) นั้นก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง จากนั้นจึงอธิบายรายละเอียดของ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยแบ่งออกเป็น นิทเทศ (คำอธิบาย) ถึง ๒๑ นิทเทศ และในแต่ละนิทเทศจะมีการนำเสนอโดยการตั้งปัญหาถามแล้วอธิบาย ซึ่งตรงกับวิธีการตั้งคำถามแบบกเถตุกัมยตาปุจฉา (ถามด้วยมีจุดมุ่งหมายเพื่ออธิบาย) ดังจะแสดงไว้เป็นตัวอย่าง

นิทเทศ	ตั้งปัญหาถาม	อธิบายศัพท์	อธิบายความ
ศีลนิทเทศ อธิบายเรื่อง ศีล	อิทํ ปญฺหามมํ โหติ "กึ สึลํ อิติ. มีการตั้งปัญหาดังนี้ว่า "ศีล คืออะไร"	กึ สึลนฺติ ปาณาติปาตาทีหิ वा วิรมนฺตสฺส วตฺตปฏิปत्ती वा ปุเรนฺตสฺส เจตนาทโย ธมฺมา. ถามว่า ศีล คืออะไร ตอบว่า (ศีลคือ) ธรรม ทั้งหลาย มีเจตนา เป็นต้น ของบุคคลผู้เว้นจาก ปาณาติบาต เป็นต้น หรือของ บุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติ	... ตตฺถ เจตนาสึลํ นาม ปาณาติปาตาทีหิ वा วิ รมนฺตสฺส วตฺตปฏิปत्ती วา ปุเรนฺตสฺส เจตนา. เจตสิกสึลํ นาม ปาณา ติปาตาทีหิ วิรมนฺตสฺส วิริติ. ในข้อนี้ ที่ชื่อว่า เจตนาเป็นศีล ได้แก่ เจตนาของบุคคลผู้เว้น จากปาณาติบาต เป็นต้น หรือของบุคคลผู้ บำเพ็ญวัตรปฏิบัติ ที่ชื่อว่า เจตสิกเป็น ศีล ได้แก่วิริติเจตสิก ของบุคคลผู้เว้นจาก ปาณาติบาต เป็นต้น

รูปแบบการนำเสนอวิสุทธิมรรคนี้ การตั้งปัญหาเพื่ออธิบายความนั้นคล้ายกับการตั้ง
มาติกา และนิทเทศ ในปฏิสัมภิทามรรค จึงทำให้เห็นว่าน่าจะได้แบบอย่างมาจากปฏิสัมภิทามรรค
เพราะในการเขียนวิสุทธิมรรคนั้น พระพุทธโฆสะอ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอยู่บ่อยครั้ง

๔.๑.๓ สัทธัมมปกาสินี

ความเป็นมา

สัทธัมมปกาสินี มาจากคำบาลีว่า สทฺธมฺมปกาสินี (สทฺธมฺม + ปกาสินี) แปลว่า อรรถกถาอธิบายธรรมะที่เป็นแก่น เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่พระมหาเถระชาวลังกาเชื่อมหานามะ แห่งสำนักมหาวิหาร แต่งเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๔

โครงสร้างและรูปแบบการนำเสนอ

๑. โครงสร้าง

สัทธัมมปกาสินี แต่งอธิบายคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งมีโครงสร้างดังกล่าวแล้ว (ดู ๔.๑.๑ ปฏิสัมภิทามรรค) มี ๒ ภาค ภาคที่ ๑ อธิบายมหาวรรค ญาณกถา ตั้งแต่บทเทศที่ ๑ - ๖๗ ภาคที่ ๒ อธิบายยุคนัทวารวรรค และปัญญาวรรค ตั้งแต่บทเทศที่ ๖๘ เป็นต้นไป

๒. รูปแบบการนำเสนอ

ในปฏิสัมภิทามรรค มีวิธีการนำเสนอแบบตั้งอุทเทศ(บทตั้ง) และมีบทเทศ (คำอธิบาย) ส่วนในสัทธัมมปกาสินี ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความนิเทศในปฏิสัมภิทามรรค การอธิบายขยายความนั้นเรียกว่า "วิณณนา" ซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกับ "อัญญาถกกา"

รูปแบบในการนำเสนอ มีลักษณะอธิบายศัพท์ และอธิบายความ ซึ่งจะได้ยกมาเสนอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

วิณณนา	อธิบายศัพท์	อธิบายความ
ญาณกถามาติกา วณณนาพรรณนา หัวข้อแห่งญาณกถา	ทุกฺขนิโรธติ เอตฺถ นิ-สทฺโท อภาวํ, โรธ-สทฺโท จ จารกํ ทีเปติ. ในบทว่า ทุกฺขนิโรธ นี มีอธิบาย ว่านิ-ศัพท์ แสดงความไม่มี, ส่วน โรธ-ศัพท์ แสดงผู้เที่ยวไป.	โอภาสวเสนาคิ ทิพฺเพน จกฺขุณา รูปทสฺสนตฺถํ ปสฺสริตฺตสฺส เตโช-กสิณ โอทาทกสิณอาโลกกสิณานํ อณฺเวยต รตฺต จตฺตตฺตชฺฌานารมฺม-ณฺตสฺส กสิ โณภาสสฺส วเสน. บทว่าด้วยอำนาจแสงสว่าง อธิบาย ว่าด้วยอำนาจแสงสว่างแห่งกสิณ ซึ่ง เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔ ซึ่งเกิดจาก เตโชกสิณ โอทาทกสิณ หรืออาโลก กสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งแผ่ไปเพื่อ ให้เห็นรูปด้วยจักขุทิพย์

๔.๑.๔ อภิธรรมมัตตสังคหฎีกา

ความเป็นมา

คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์แต่งอธิบายขยายความคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ^{๑๑} แต่งเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ โดยพระเถระชาวลังกา

๔.๑.๕ อภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา

ความเป็นมา

คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์แต่งอธิบายความคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะเช่นกัน พระสุมังคละผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตร แต่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๐

โครงสร้างและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของคัมภีร์ทั้ง ๒

เนื่องจากคัมภีร์ทั้ง ๒ แต่งอธิบายความอภิธรรมมัตตสังคหะเหมือนกัน วิธีการแต่งจึงคล้ายกัน คือ เดินตามแนวของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ

คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ เป็นคัมภีร์ประมวลสรุปเนื้อหาของอภิธรรมปิฎกมาแบ่งเป็นตอน ๆ เรียกว่า "ปริจเฉท" มี ๕ ปริจเฉท (บท) ดังนี้

ปริจเฉท	หัวข้อ
ปฐมปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๑)	จิตตสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่ของจิต)
ทุติยปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๒)	เจตสิกสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่ของเจตสิก)
ตติยปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๓)	ปกิณณกสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่เบ็ดเตล็ด)
จตุตถปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๔)	วิถีสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่วิถิจิต)
ปญจมปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๕)	วิถิมุตตสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่ของจิตพื้นวิถิ)

^{๑๑} อภิธรรมมัตตสังคหะเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ที่ประมวลความอภิธรรมปิฎกมาก่อไว้โดยย่อ เพื่อให้ศึกษาได้ง่าย แต่งที่ลังกาเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๓๐๐ โดยพระอนูรุธาจารย์.

ปริจเฉท	หัวข้อ
นกฎปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๖)	รูปสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่ของรูป)
สตตมปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๗)	สมุจยสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่สมุจยธรรม)
อกฎมปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๘)	ปัจจุยสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่ปัจจุย)
นวมปริจเฉท (ปริจเฉทที่ ๙)	กมมฏฐานสงคหวิภาค (การจำแนกหมวดหมู่กัมมฏฐาน)

คัมภีร์ฎีกาทั้ง ๒ ที่แต่งอธิบายความคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ ก็ดำเนินตามแนวนี้ และมีลักษณะการอธิบายขยายความแบบเดียวกัน ดังจะยกมาเป็นตัวอย่าง

อภิธรรมมัตตสังคหะ	อภิ. ฎีกา.	อภิ. วิภาวินีฎีกา.
สมุมาวาจา	สมุมาวาจาติ วจิตุจจิริตวิริติ. บทว่า สัมมาวาจา ได้แก่ เจตนาจเวณจากวจิตุจิริต ^{๑๒}	สมุมมา วทนฺติ เอตายาติ สมุมาวาจา, วจิตุ จิริตวิริติ. คนทั้งหลาย ย่อมกล่าว ชอบ ด้วยวาจานั้น เหตุนั้น(วาจานั้น) จึงชื่อว่า สัมมาวาจา, ได้แก่ เจตนาจเวณจากวจิตุจิริต. ^{๑๓}

จากตารางนี้ จะเห็นว่า ฎีกาทั้ง ๒ แม้จะนำเอาคำ สมุมาวาจา ในอภิธรรมมัตตสังคหะ มาอธิบายว่าเป็นหลักธรรมเดียวกัน คือ วจิตุจจิริตวิริติ แต่ก็มีวิธีการอธิบายเป็นลักษณะเฉพาะตัว ดังตัวอย่างจะเห็นว่า อภิธรรมมัตตสังคหฎีกา อธิบายแบบสั้น แต่อภิธรรมมัตตสังคหวิภาวินีฎีกา จะอธิบายแบบตั้งวิเคราะห์เพื่อความหมายตามรูปศัพท์ก่อน แล้วจึงสรุปด้วยองค์ธรรม วิธีการอธิบายลักษณะนี้มีให้เห็นอยู่ทั่วไปในฎีกาทั้ง ๒ นี้

^{๑๒} อภิ. สงคหฎีกา. ๗.๘๖.

^{๑๓} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๗.๑๕๗.

๔.๒ ความสัมพันธ์กับธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

บรรดาคัมภีร์ที่กล่าวมานี้ มีเพียงปฏิสัมภิทามรรคเท่านั้น ที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ส่วนคัมภีร์อื่นไม่ได้มีความสัมพันธ์โดยตรง ฉะนั้น ในด้านความสัมพันธ์นี้ จะกล่าวถึงแต่เฉพาะ ปฏิสัมภิทามรรค เท่านั้น

ปฏิสัมภิทามรรค : ความสัมพันธ์ ลักษณะคัมภีร์ และพัฒนาการ

๔.๒.๑ ความสัมพันธ์

ความสัมพันธ์กันระหว่าง ปฏิสัมภิทามรรคกับธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

๔.๒.๑.๑ สัมพันธ์ด้านเนื้อหา โครงสร้างของปฏิสัมภิทามรรคแบ่งเป็นวรรคใหญ่ได้ ๓ วรรค คือ มหาวรรค ยুক্তทวารวรรคและปัญญาวรรค แต่ละวรรคมี ๑๐ กถา ดังยกมาให้ดูแล้วในบทนี้ในตอนว่าด้วยโครงสร้าง ในยুক্তทวารวรรค ซึ่งเป็นวรรคที่ ๒ กถาที่ ๖ กับ กถาที่ ๗ มีความสัมพันธ์โดยตรงกับธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตรงที่ในกถาที่ ๖ ชื่อ ปฏิสัมภิตากถา มีการแบ่งเป็นวาระ ๘ วาระ วาระที่ ๑ ชื่อ ธัมมจักกัปปวัตตนวาระ ส่วนในกถาที่ ๗ ชื่อ ธัมมจักกถา มีการแบ่งเป็นวาระ ๓ วาระ วาระที่ ๑ ชื่อ สัจจวาระ

กถาทั้ง ๒ นี้ มีจุดเริ่มต้นเหมือนกันในฐานะเป็นกถาอธิบายธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และมีข้อสังเกตคือ ในกถาที่ ๖ มีการนำเอาคำว่า “ธัมมจักกัปปวัตตน” มาตั้งเป็นชื่อวาระ เรียกว่า “ธัมมจักกัปป-วัตตนวาระ” ส่วนในกถาที่ ๗ มีการนำเอาคำว่า “ธัมมจักก” มาตั้งเป็นชื่อกถา เรียกว่า “ธัมมจักกถา”

๔.๒.๑.๒ สัมพันธ์ในฐานะอธิบายขยายความ ในปฏิสัมภิตากถาและในธัมมจักกถา มีการนำเสนอเนื้อหาเหมือนกัน คือ เริ่มต้นด้วยการยกธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาเป็นบทตั้ง (อุทเทส) แล้วตามด้วยการอธิบาย(นิทเทส) ซึ่งจะขอยกมาเทียบให้ดูเป็นตัวอย่าง

ความต่างกัน : อธิบาย	
<p>(๓) จกขุ ฌโม, ญาณ ฌโม, ปญญา ฌโม, วิชา ฌโม, อาโลโก ฌโม : อิมะ ปญจ ฌมมา ฌมมปฏิสมภิ ทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ ๑เปฯ เณ วุจติ ฌมเมสุ ญาณ ฌมมปฏิสมภิทา.</p> <p>(๔) ทสสนญฺโฐ อตฺโต, ญาตญฺโฐ อตฺโต, ปชานนญฺโฐ อตฺโต, ปฏิวะธญฺโฐ อตฺโต, โภภาสญฺโฐ อตฺโต : อิมะ ปญจ ฌมมา อตฺถ- ปฏิสมภิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ ๑เปฯ เณ วุจติ อตฺเตสุ ญาณ อตฺถปฏิสมภิทา.</p>	<p>(๓) จกขุ ฌโม, ทสสนญฺโฐ อตฺโต, ญาณ ฌโม, ญาตญฺโฐ อตฺโต, ปญญา ฌโม, ปชานนญฺโฐ อตฺโต, วิชา ฌโม, ปฏิวะธญฺโฐ อตฺโต, อาโลโก ฌโม โภภาสญฺโฐ อตฺโต : อิมะ ปญจ ฌมมา ปญจ อตฺถา ทุกขวตฺตกา สจฺจวตฺตกา สจ จารมมณา ๑เปฯ สจเจ ปตฺถิฐิตา.</p> <p>(๔) ฌมมจกุกนฺติ : เณญฺฐเณ ฌมมจกุก ? ฌมมณฺจ ปวตฺเตติ จกุกนฺจติ ฌมมจกุก ๑เปฯ</p>
<p>จุดต่างโดยสิ้นเชิง : สัจจวาระแห่งสัมมจักกถา นำเอาคำ สัมมจักกะ มาอธิบายเป็นหลักกรรมต่าง ๆ</p>	
<p>(๕) ปญจ ฌมเม สนฺทสฺเสตฺถุ....., ปญจ อตฺเต สนฺทสฺเสตฺถุ พุณฺณชนนินฺรุตฺตาทิลาปา: อิมะ ทส นินฺรุตฺติโย นินฺรุตฺติปฏิสมภิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ ๑เปฯ เณ วุจติ นินฺรุตฺติสุ ญาณ นินฺรุตฺติปฏิสมภิทา.</p> <p>(๖) ปญจสุ ฌมเมสุ ญาณานิ, ปญจสุ อตฺเตสุ ญาณานิ, ทสสุ นินฺรุตฺติสุ ญาณานิ. อิมานิ วิสตี ญาณานิ ปฏิภาณปฏิสมภิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ ๑เปฯ เณ วุจติ ปฏิภาณสุ ญาณ ปฏิภาณปฏิ-สมภิทา.....^{๑๔}</p>	<p>(๕) สทฺธิทฺธิริยํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก, วิริยทฺธิริยํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก, สติทฺธิริยํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก, สสมาธิทฺธิริยํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺ เตตฺติ ฌมมจกุก, ปญฺญินฺทฺธิริยํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก, ๑เปฯ</p> <p>(๖) อาธิปเตยฺยญฺฐเณ อินฺทฺธิริยา ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก, อกมฺปิยญฺฐเณ พลํ ฌโม, ตํ ฌมํ ปวตฺเตตฺติ ฌมมจกุก,^{๑๕}</p>

^{๑๔} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๐/๓๕๘ - ๓๖๒.

^{๑๕} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๔/๓๖๒-๓๖๕.

ตารางเทียบนี้ บอกถึงความสัมพันธ์ได้เป็นอย่างดีว่า ปฏิสัมพันธ์ธรรมเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความธรรมจกัปปวัตตนสูตร ดังต่อไปนี้

๑. ในข้อ (๑) บอกให้รู้ว่า เนื้อหาของธรรมจักรในรูปแบบเป็นสูตรที่ปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกและในสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ได้ถูกยกมาไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรมทั้ง ๒ แห่ง คือ ในปฏิสัมพันธ์กถาและในธรรมจกัปกถา อย่างเต็มรูปและไม่คิดเพี้ยน

๒. ในข้อ (๒) บอกให้รู้ว่า มีการอธิบายความชื่อปัญญาเป็นแบบอรรถกถา อยู่ในพระไตรปิฎกที่เหมือนกันทั้งในปฏิสัมพันธ์กถาและในธรรมจกัปกถา มีต่างอยู่แต่พยัญชนะในคำว่า เกณฑุเถน (เกณ + อตุเถน) กับ เกณฐุเถน (เกณ + อฐุเถน) เท่านั้น แต่ไม่ต่างกันเลยด้านความหมาย

๓. ในข้อ (๓) ข้อ (๔) ข้อ (๕) และข้อ (๖) ในปฏิสัมพันธ์กถา กับ ธรรมจกัปกถา มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ:-

๓.๑ ในปฏิสัมพันธ์กถา ข้อ (๓) เป็นการอธิบายเรื่องธรรม ๕ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลกะ ว่า เป็นธรรมที่เป็นอารมณ์และเป็นทีโคจรแห่งธรรมปฏิสัมพันธ์ ข้อ (๔) เป็นการอธิบายเรื่องอรรถ (สภาวะ) มีการเห็น เป็นต้น ของ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลกะ ว่า เป็นอารมณ์และเป็นทีโคจรแห่งอรรถปฏิสัมพันธ์ ข้อ (๕) เป็นการอธิบายเรื่องภาษาที่ใช้อธิบายธรรม ๕ คือ จักขุ เป็นต้น และอธิบายอรรถ (สภาวะ) ของธรรม ๕ คือ การเห็น เป็นต้น รวมเป็นภาษา ๑๐ เป็นอารมณ์และเป็นทีโคจรแห่งนิรุตติปฏิสัมพันธ์ และ ข้อ (๖) เป็นการอธิบายเรื่องญาณในธรรม ๕ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลกะ เป็นอารมณ์และเป็นทีโคจรแห่งปฏิสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์

๓.๒ ในธรรมจกัปกถา ข้อ (๓) เป็นการอธิบายว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลกะ ที่เป็นธรรมและเป็นอรรถ มีสัจจะเป็นที่ตั้ง โดยรวมเอาข้อ (๓) กับ ข้อ (๔) ในปฏิสัมพันธ์กถามารวมเป็นข้อเดียวกัน ข้อ (๔) เป็นการอธิบายความหมายของ “ธรรมจักร” (ธมฺมจกฺก) ด้วยการตั้งบทวิเคราะห์ ข้อ (๕) เป็นการอธิบายความหมายว่า องค์ธรรมต่างๆ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นธรรมจักร เช่น สัทธินทรีย์ เป็นธรรมจักร เป็นต้น ข้อ (๖) เป็นการอธิบายความหมายว่า ธรรมจักร เป็นอินทรีย์เป็นพละ

๔.๒.๒ ลักษณะคัมภีร์และพัฒนาการต่อเนื่อง

๔.๒.๒.๑ ลักษณะคัมภีร์ : การอธิบายความธรรมะของพระสารีบุตร

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม ว่าโดยภาพรวมแล้ว เป็นคัมภีร์อธิบายความธรรมะในสูตรตันตปิฎก และกล่าวว่าเป็นผลงานอธิบายของพระสารีบุตร ผู้เป็นพระอัครสาวก ซึ่งได้รับยกย่องว่ามีปัญญาเสมอกับพระพุทธเจ้า

ลักษณะการอธิบายความธรรมะของพระสารีบุตรในปฏิสัมภิทามรรคนี้ มีลักษณะเฉพาะ ดังนี้:-

๑) ตั้งมาติกา (หัวข้อก่อน) ดังจะเห็นได้จากการตั้งมาติกาในมหาวรรค แล้วจึงทำการอธิบาย (นิเทศ)

๒) ในการอธิบาย (นิเทศ) จะเริ่มต้นด้วยการนำหัวข้อที่จะอธิบายมาทำเป็นคำถาม เช่น จะอธิบายหัวข้อว่า “จกฺขุ อชฺชตฺตํ ววตฺถเอติ -- ภิกขุกำหนดจักขุภายในตน” ก็จะนำไปทำเป็นคำถามว่า “ถถ จกฺขุ อชฺชตฺตํ ววตฺถเอติ? -- ภิกขุกำหนดจักขุภายในตนเป็นอย่างไร ? จากนั้นจึงอธิบายต่อไป ดังตัวอย่าง

<p>(บทตั้ง)</p> <p>.....จกฺขุ อชฺชตฺตํ ววตฺถเอติ,---</p> <p>(ตั้งคำถาม)</p> <p>ถถ จกฺขุ อชฺชตฺตํ ววตฺถเอติ ?</p> <p>(อธิบาย)</p> <p>จกฺขุ อวิชชาสมภูตฺตนิ ววตฺถเอติ, จกฺขุ ตณฺหาสมภูตฺตนิ ววตฺถเอติ,</p> <p>คำแปล</p> <p>(บทตั้ง)</p> <p>ภิกขุกำหนดจักขุภายในตน,.....</p> <p>(ตั้งคำถาม)</p> <p>ภิกขุกำหนดจักขุภายในตนเป็นอย่างไร ?</p> <p>(อธิบาย)</p> <p>ภิกขุกำหนดจักขุว่า เกิดจากอวิชชา, กำหนดจักขุว่า เกิดจากตัณหา,^{๑๖}</p>

พึงสังเกตว่า วิธีการตั้งคำถามแล้วอธิบายนี้เป็นวิธีหลักในปฏิสัมภิทามรรคนี้

๓) การอธิบายมีทั้งการอธิบาย บท (หรือที่นิยมเรียกว่า ศัพท์) และการอธิบายขยายความ การอธิบายขยายความคู่ได้จากตัวอย่างใน ๔.๑.๑ ปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๒.๒ ส่วนการอธิบายศัพท์นั้น มีการนำศัพท์สำคัญมาตั้งแล้วอธิบาย ดังตัวอย่าง

^{๑๖} พุ. ปฏิ. ๓๑/๖๖/๗๘.

สัพพชมฺมานนฺติ : ปลูกขุขุณา ทูวาทสายตนาณิ ฯเปฯ อปริยาปนฺนา ชมฺมา.
 บทว่า (ศัพท์ว่า) ธรรมทั้งปวง : (คือ) ชั้น ๕ อายุคนะ ๑๒ ฯลฯ ธรรมทั้งหมดที่ไม่นับเนื่อง
 (ในกามาวจร รูปาวจร และอรูปาจร)^{๑๗}

การอธิบาย ความในข้อ ๓) นี้ มีลักษณะคล้ายกับเป็นอรรถกา กล่าวกันว่า อรรถกา
 แบ่งได้เป็น ๔ ประเภท คือ

ก. อรรถกาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายเอง เรียกว่า พุทธสังวันฉิตอัฏฐกา
 ข. อรรถกาที่พระสาวกอย่างพระมหาเถระทั้งหลายอธิบาย เรียกว่า อนุพุทธสัง
 วันฉิต-อัฏฐกา

ค. อรรถกาที่พระสาวกทรงจำจากพุทธสังวันฉิตอัฏฐกา และอนุพุทธสัง
 วันฉิตอัฏฐกา รวมทั้งอรรถกาที่พระเถระชาวสิงหลแต่งขึ้น คือมหาอัฏฐกา มหาปัจจวิอัฏฐกา
 กุรุนทอัฏฐกา และสังเขปอัฏฐกา เรียกว่า โปราณกัฏฐกา

ฅ. อรรถกาที่ พระพุทธโฆสะแปลปรับจากอรรถกาที่พระเถระชาวสิงหลแต่ง
 ดังกล่าวแล้ว แต่งเป็นภาษามคธ ซึ่งมีศึกษาสืบต่อมาถึงปัจจุบัน เรียกว่า อภินวอัฏฐกา^{๑๘}

การอธิบายความของพระสารีบุตร เมื่อจัดเป็นอรรถกาก็อยู่ในประเภทอนุพุทธสัง
 วันฉิตอัฏฐกา

๔) ความธรรมะในพระไตรปิฎกที่นำมาอธิบายเน้นหนักไปในเรื่องญาณ
 หรือปัญญา เริ่มตั้งแต่โลกียปัญญาไปจนถึงโลกุตตรปัญญา และรวมถึงวิธีที่จะทำให้ได้ปัญญา
 ทั้งหลายด้วย แม้จะมีอธิบายเรื่องศีลและสมาธิในตอนต้น แต่ก็เกินไปเพื่อให้ได้ปัญญา การอธิบาย
 แบบนี้ มีเค้าปรากฏให้เห็นอยู่ในกัมมัตถยสูตร และรวณินตสูตร^{๑๙}

พระไตรปิฎกที่เป็นแหล่งข้อมูลให้ท่านนำธรรมะมาอธิบายคือ พระสุตตันตปิฎก ซึ่ง
 ส่วนใหญ่เป็นข้อธรรมจากสังยุตตนิคาय ซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์สายปัญญาเพื่อการบรรลุธรรม เพราะ
 เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องการพิจารณา หรือเรียนรู้เรื่องชั้น ๕ อายุคนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อริยสัจ ๔
 ซึ่งถือว่าเป็นภูมิสำหรับเจริญวิปัสสนา

^{๑๗} พุ. ปฎิ. ๓๑/๘๗/๑๐๕.

^{๑๘} ที.อ. ๑/๑ , สารัตถ.ฎีกา.๑/๒๔.

^{๑๙} อุบทที่ ๓.

๕) การจัดหมวดหมู่ของคัมภีร์นี้ที่เริ่มต้นด้วย การแบ่งเป็นวรรคใหญ่ ๑ วรรคนั้น เชื่อว่าเป็นรูปแบบการจัดหมวดหมู่คัมภีร์ในยุคต่อมาด้วย เหตุที่ทำให้เชื่อเช่นนั้นก็ เพราะว่า ก่อนนิพพาน พระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้ ได้เสนอให้ทำสังคายนาเพื่อจัด คำสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นหมวดหมู่ พร้อมกับการเสนอนั้นท่านได้ทำรูปแบบให้ดูเป็นตัวอย่าง ดังปรากฏอยู่ในสังคีตสูตร^{๒๐} ฉะนั้น การจัดหมวดหมู่ในปฏิสัมภิทามรรคจึงน่าจะเป็นรูปแบบการจัดหมวดหมู่อภิธรรมปิฎกในยุคต่อมา

๔.๒.๒.๒ พัฒนาการต่อเนื่อง : พัฒนาการอธิบายขยายความ – พัฒนาการ ด้านเนื้อหา – พัฒนาการด้านกลุ่มวิปัสสนาญาณ - พัฒนาการทางคัมภีร์

ตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนั้น ทำให้เห็นได้ว่า ปฏิสัมภิทามรรคเป็นพัฒนาการทางคัมภีร์ สายปัญญาในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร พัฒนาการนั้นพิจารณาได้ คือ

๑) พัฒนาการอธิบายขยายความ (หน้า ๘๘ - ๘๙)

เนื้อหาของธรรมจักกัปปวัตตนสูตรทั้งหมด ได้นำมาวางไว้ในปฏิสัมภิทากถา และธรรมจักกถา คือ ตั้งแต่บทนำว่า เอวมเม สุตฺ :- เอกํ สมยํ ภควา พาราณสียํ วิหริติ จนถึงบทสรุป ว่า อิติ หิที อายสุมโต โภณชฌญญสุส “อญญาโภณชฌญโญ” เตว นามํ อโหสิ.^{๒๑}

ได้มีการอธิบายขยายความในส่วนนี้ คือ การแต่งอธิบายขยายความเนื้อหา ปัญญาของธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ตอนว่าด้วย เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในอริยสังคัลละข้อและแต่ละวาระ ดังจะยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่าง

“อิทํ ทุกขํ อริยสจฺจนุ”ติ ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ฐมฺเมสุ จกฺขุ อุตฺปาติ, ญฺญํ อุตฺปาติ, ปรฺยญา อุตฺปาติ, วิชฺชา อุตฺปาติ, อาโลโก อุตฺปาติ.

^{๒๐} ที. ปาฎิ. ๑๑.

^{๒๑} ดู ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร.

ในตัวอย่างที่ยกมานี้ มีการแต่งอธิบายขยายความ ดังนี้

ก. แต่งขยายความถามตอบแบบให้คำจำกัดความ

ชั้นมัจฉกฯ (เดิม)	ปฏิสมภิทธกถา (ขยายความ)	ธมฺมจกฺกกถา (ขยายความ)	หมายเหตุ
(๒) จกฺขุ อุทปาติ	จกฺขุ อุทปาติติ เคนตฺเถน, จกฺขุ อุทปาติติ ทสฺสนฺนุญฺเณ	จกฺขุ อุทปาติติ เคนฺนุญฺเณ, จกฺขุ อุทปาติติ ทสฺสนฺนุญฺเณ	เหมือนกัน ระหว่าง ปฏิสมภิทธ กถา และชั้นม ัจฉกกถา
ญานฺ	ญานฺ อุทปาติติ เคนตฺเถน, ญานฺ อุทปาติติ ฉฺยตฺตฺนุญฺเณ	ญานฺ อุทปาติติ เคนฺนุญฺเณ ญานฺ อุทปาติติ ฉฺยตฺตฺนุญฺเณ	
ปลฺลญา อุทปาติ	ปลฺลญา อุทปาติติ เคนตฺเถน, ปลฺลญาอุทปาติติ ปชานนฺนุญฺเณ	ปลฺลญา อุทปาติติ เคนฺนุญฺเณ, ปลฺลญา อุทปาติติ ปชานนฺนุญฺเณ	
วิชฺชา อุทปาติ	วิชฺชา อุทปาติติ เคนตฺเถน, วิชฺชา อุทปาติติ ปฏฺิเวธฺนุญฺเณ	วิชฺชา อุทปาติติ เคนฺนุญฺเณ, วิชฺชา อุทปาติติ ปฏฺิเวธฺนุญฺเณ	
อาโลโก อุทปาติ	อาโลโก อุทปาติติ เคนตฺเถน, อาโลโก อุทปาติติ โอิภาสฺนุญฺเณ	อาโลโก อุทปาติติ เคนฺนุญฺเณ, อาโลโก อุทปาติติ โอิภาสฺนุญฺเณ	

คำแปล

ضمّمจักร	ปฏิสัมพันธ์ทากถา	ضمّمจักรทากถา
(๒) จักขุเกิดแล้ว	(ถามว่า) คำว่า จักขุเกิดแล้ว มีสภาวะเป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า จักขุเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ เห็น	(ถามว่า) คำว่า จักขุเกิดแล้วมีสภาวะเป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า จักขุเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ เห็น
ญาณเกิดแล้ว	(ถามว่า) คำว่า ญาณเกิดแล้ว มีสภาวะ เป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า ญาณเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ รู้	(ถามว่า) คำว่า ญาณเกิดแล้ว มีสภาวะเป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า ญาณเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ รู้
ปัญญาเกิดแล้ว	(ถามว่า) คำว่า ปัญญาเกิดแล้ว มีสภาวะ เป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า ปัญญาเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ รู้ทั่ว	(ถามว่า) คำว่า ปัญญาเกิดแล้ว มีสภาวะเป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า ปัญญาเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ รู้ทั่ว
วิชาเกิดแล้ว	(ถามว่า) คำว่า วิชาเกิดแล้ว มีสภาวะ เป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า วิชาเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ แทะตลอด	(ถามว่า) คำว่า วิชาเกิดแล้ว มีสภาวะเป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า วิชาเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ แทะตลอด
แสงสว่างเกิดแล้ว	(ถามว่า) คำว่า แสงสว่างเกิดแล้ว มีสภาวะ เป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า แสงสว่างเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ ความสว่าง	(ถามว่า) คำว่า แสงสว่างเกิดแล้ว มีสภาวะ เป็นอย่างไร (ตอบว่า) คำว่า แสงสว่างเกิดแล้ว มีสภาวะ คือ ความสว่าง

คำอธิบาย

ลักษณะการตั้งคำถามแล้วตอบแบบให้คำจำกัดความอย่างนี้ คล้ายกับรูปแบบการอธิบายของคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ ที่เรียกว่า *แก้อรรถ* ดังจะยกรูปแบบมาเทียบให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ปฏิสัมพันธ์มารค	อรรถกถาสังยุตตนิกาย
จกฺขุ อุตฺปาทีติ เคนตฺเถน, คำว่า จกฺขุเกิดแล้ว มีสภาวะเป็นอย่างไร จกฺขุ อุตฺปาทีติ ทสฺสนญฺฐเณ, คำว่า จกฺขุเกิดแล้ว มีสภาวะคือ เห็น ^{๒๒}	สผลาติ สานิสํสา. บทว่า มีผล ได้แก่ มีอานิสงส์ สอฺทฺทริยาติ สวทฺธิ. บทว่า มีก่าไร ได้แก่ มีความมกงาม อปฺปมาเทน สมปาเทตฺตุนฺติ อปฺปมาเทน สพฺพกิจฺจา นิ กาคฺตุ. คำว่า เพื่อให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ความ ว่า เพื่อทำกิจทั้งปวงด้วยความไม่ประมาท ^{๒๓}

เหตุที่ในปฏิสัมพันธ์มารคมีการอธิบายขยายความในลักษณะแบบนี้ คงเป็นเพราะต้องการเน้นให้เข้าใจความหมายหรือสภาวะแท้จริงของ จกฺขุ อุตฺปาที คือ เกิดการเห็นมากกว่าที่ จะต้องการให้ความรู้ตามพยัญชนะ (ตัวหนังสือ) และอาจจะเป็นต้นเค้าให้เกิดการอธิบายความคำ สอนของพระพุทธเจ้าในรูปแบบอภิธรรมปิฎกในยุคต่อมาก็เป็นได้ เพราะในอภิธรรมปิฎก มีเนื้อหา กล่าวถึงแต่สภาวะธรรมเป็นหลัก โดยไม่กล่าวถึงเหตุการณ์ อันประกอบด้วย บุคคล และสถานที่เลย.

ข.อธิบายขยายความแบบเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่น

	ปฏิสัมพันธ์กถา	ธรรมจกฺกถา	ต่างกัน
(๓)	จกฺขุ ฌมฺโม, ญาณิ ฌมฺโม, ปญฺญา ฌมฺโม, วิชฺชา ฌมฺโม, อาโลโก ฌมฺโม : อิมํ ปญฺจ ฌมฺมา ฌมฺปฏิสฺมกฺทาย อารมฺมณา เจว โหณฺติ โคจฺรา จ, เย ตสฺสา อารมฺมณา, เต ตสฺสา โคจฺรา, เย ตสฺสา โคจฺรา เต ตสฺสา อา- รมฺมณา, เตน วุจฺจติ ฌมฺเมสุ ญาณิ ฌมฺม- ปฏิสฺมกฺทา.	จกฺขุ ฌมฺโม, ทสฺสนญฺฐเณ อตฺโต, ญาณิ ฌมฺโม, ญาตฺตญฺฐเณ อตฺโต, ปญฺญา ฌมฺโม, ปชานนญฺฐเณ อตฺโต, วิชฺชา ฌมฺโม, ปฏิเวธญฺฐเณ อตฺโต; อี เม ปญฺจ ฌมฺมา ปญฺจ อตฺตา ทุกฺขวตฺต กกา สจฺจวตฺตูกา สจฺจอารมฺมณา สจฺจ โคจฺรา สจฺจสงฺกหิตา สจฺจปริยาปน นา สจฺเจ สมฺปาตฺตา สจฺเจ ฐิตา สจฺเจ ปตฺติภูตฺตา.	

^{๒๒} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๐/๓๖๒.

^{๒๓} ส. อ. ๒/๒๒/๕๕ - ๖๐.

	ปฏิสัมพันธ์	หมวดหมู่	ต่างกัน
(๓)	<p>ทศสนปฏิสนธิ อตฺโต, ฌาตฺตปฏิสนธิ อตฺโต, ปชานนปฏิสนธิ อตฺโต, ปฏิเวธปฏิสนธิ อตฺโต, โอภาสปฏิสนธิ อตฺโต : อิม ปญจ อตฺตา อตฺตปฏิสนธิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ, เข ตสฺสา อารมมณา, เต ตสฺสา โจรรา, เข ตสฺสา โจรรา เต ตสฺ สา อารมมณา, เตน วุจฺจติ อตฺเตสุ ฌาณํ อตฺตปฏิสนธิทา.</p> <p>ปญจ ชมฺเม สนฺทสฺเสตฺถุ พุชฺชชนนิน รุตฺตาทิกลาปา, ปญจ อตฺเต สนฺทสฺ เสตฺถุ พุชฺชชนนินรุตฺตาทิกลาปา, อิม ทส นินฺรุตฺติโย นินฺรุตฺติปฏิสนธิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ, เข ตสฺสา อารมมณา, เตน วุจฺจติ นินฺรุตฺติสุ ฌาณํ นินฺรุ ตฺติปฏิสนธิทา.</p> <p>ปญจสุ ชมฺเมสุ ฌาณานิ, ปญจสุ อตฺเตสุ ฌาณานิ ทสสุ นินฺรุตฺติสุ ฌาณานิ.อิมานิ วีสฺติ ฌาณานิ ปฏิภาณปฏิสนธิทาย อารมมณา เจว โหนติ โจรรา จ, เข ตสฺสา อารมมณา, เต ตสฺสา โจรรา, เข ตสฺสา โจรรา, เต ตสฺสา อารม มณา. เตน วุจฺจติ ปฏิภาณสุ ฌาณํ ปฏิภาณปฏิสนธิทา.</p> <p>ทุกฺเข อริยสจฺเจ ปณฺณรตฺส ชมฺมา, ปณฺณรตฺส อตฺตา, ตีส นินฺรุตฺติโย, สกฺขี ฌาณานิ.</p> <p style="text-align: center;">๗เป๗</p>	<p>ชมฺมจกฺกนฺติ : เกณฺฐุชฺชน ชมฺมจกฺก?</p> <p>๑. ชมฺมณฺจ ปวตฺเตติ จกฺกณฺจจาติ ชมฺมจกฺก, ๒. จกฺกณฺจ ปวตฺเตติ ชมฺมณฺจจาติ ชมฺมจกฺก, ๓. ชมฺเมน ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๔. ชมฺมจริยาช ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๕. ชมฺเม จฺฐิต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๖. ชมฺเม ปตฺติจฺฐิต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๗. ชมฺเม ปตฺติจฺฐาเปนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๘. ชมฺเม วสฺสิปฺตฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๙. ชมฺเม วสฺสิ ปาเปนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๐. ชมฺเม ปารมิปฺตฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๑. ชมฺเม ปารมิ ปาเปนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๒. ชมฺเม เวสฺสารชฺชปฺตฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๓. ชมฺเม เวสฺสารชฺช ปาเปนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๔. ชมฺมํ สกฺกโรนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๕. ชมฺมํ ฌรฺกโรนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๖. ชมฺมํ ปุเชนฺโต ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๗. ชมฺมํ อปฺจายมาโน ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๘. ชมฺมทฺช โช ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๑๙. ชมฺมเกตฺตุ ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๒๐. ชมฺมาธิปเตยฺโย ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๒๑. ตํ โช ปน ชมฺมจกฺกํ อปฺปฏิวตฺติชฺช สมนฺเนน วา พฺราหฺมณฺเนน วา เทเวณ วา มารเณน วา พฺรหฺมณฺนา วา เกณฺจิ วา โลกสุมนฺนินฺติ ชมฺมจกฺก, ๒๒. สทฺธินฺทฺริยํ ชมฺโม, ตํ ชมฺมํ ปวตฺเตติติ ชมฺมจกฺก, ๒๓. วีริยินฺทฺริยํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๔. สตินฺทฺริยํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๕. สมารินฺทฺริยํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๖. ปญฺญินฺทฺริยํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๗. สทฺธาพฺลํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๘. วีริยพฺลํ.....ชมฺมจกฺก, ๒๙. สติพฺลํ.....ชมฺมจกฺก,</p>	

	ปฏิสัมพันธ์	หมวดหมู่	ต่างกัน
(๓)	<p>ทุกขสมุทเท อริยสจเจ ปณฺณรต ฐมา, ปณฺณรต อตฺถา, ตีส นินฺนุค คิโย, สญฺฐิ ญฺานานิ. ๗เป๗</p> <p>ทุกขนิโรธ อริยสจเจ ปณฺณรต ฐมา, ปณฺณรต อตฺถา, ตีส นินฺนุค คิโย, สญฺฐิ ญฺานานิ. ๗เป๗</p> <p>ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา อริยสจเจ ปณฺณรต ฐมา, ปณฺณรต อตฺถา, ตีส นินฺนุคคิโย, สญฺฐิ ญฺานานิ.</p> <p>จตุส อริยสจเจสฺ สญฺฐิ ฐมา, สญฺฐิ อตฺถา, วิสตีตตนิรนฺนุคคิโย, จค ตารีสลฺเจ เทว ญฺานานิ. ^{๒๔}</p>	<p>๓๐. สมาริพฺลั.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๑. ปญฺญาพฺลั.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๒. สติสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๓. ฐมฺมวิจยสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๔. วิริยสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๕. ปิตฺติสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๖. ปสฺสทฺธิสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๗. สมาริสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๘. อฺุเปกฺขาสฺมโพชฺฌนฺจโค.....ฐมฺมจกฺกั, ๓๙. สฺมมาทิกฺกั.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๐. สฺมมาสงฺกปฺโป.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๑. สฺมมาวาจา.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๒. สฺมมาภมฺมมฺนโต.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๓. สฺมมาอาชีโว.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๔. สฺมมาวายาโม.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๕. สฺมมาสตี.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๖. สฺมมาสมาธิ.....ฐมฺมจกฺกั, ๔๗. อาริปปเตยฺยญฺุสฺเสน อินฺทฺริยา ฐมฺโม, ตั ฐมฺม ปวตฺเตตีติ ฐมฺมจกฺกั, ๔๘. อกมฺปิยญฺุสฺเสน พลา..... ๔๙. นิยฺยานญฺุสฺเสน โพชฺฌนฺจคา..... ๕๐. เหตุญฺุสฺเสน มคฺโค..... ๕๑. อฺุปฺปญฺานญฺุสฺเสน สติปฺปญฺานา..... ๕๒. ปทหนฺญฺุสฺเสน สฺมมฺปฺปชานา..... ๕๓. อิชฺฌนญฺุสฺเสน อิทฺธิปาทา..... ๕๔. ตถญฺุสฺเสน สจา..... ๕๕. อวิกฺเขปญฺุสฺเสน สมโถ..... ๕๖. อนฺุสฺสสนญฺุสฺเสน วิปสฺสนา..... ๕๗. เอกรสฺสญฺุสฺเสน สมถวิปสฺสนา.....</p>	

^{๒๔} ฐ. ปฏฺิ. ๓๑/๓๐/๓๖๑ - ๓๖๔.

	ปฏิสัมภทกถา	ธมมจกุกถา	ต่างกัน
(๓)		๕๘. อนัตตตณฺณฐเณน ยุกนทฺธ..... ๕๙. สํวรฐเณน สํลวสฺสทฺธ..... ๖๐. อวิกเขปฐเณน จิตตวสฺสทฺธ..... ๖๑. ทสฺสนฐเณน ทญฺญวสฺสทฺธ..... ๖๒. มุตตฐเณน วิโมกฺโข..... ๖๓. ปฏิวรฐเณน วิชชา..... ๖๔. ปริจจกฐเณน วิมุตติ..... ๖๕. สมฺมจเณทฐเณน ขเย ฉฺญาณํ..... ๖๖. ปฏิปฺปสฺสทฺธฐเณน อนุปปาเท ฉฺญาณํ..... ๖๗. ฉนฺโท มุลฐเณน..... ๖๘. มนสิกาโร สมฺมฐฺฐานฐเณน..... ๖๙. ผสฺโส สโมธานฐเณน..... ๗๐. เวทนา สโมสรณฐเณน..... ๗๑. สมาริ ปามฺชชฐเณน..... ๗๒. สติ อาริเปเตยฐเณน..... ๗๓. ปญญา ตทฺตตรฐเณน..... ๗๔. วิมุตติ สารฐเณน..... ๗๕. อมโตคฺคฺรํ นิพฺพานํ ปรีโยสานฐเณน... ^{๒๕}	

จากตารางเปรียบเทียบ จะเห็นว่า การอธิบายขยายความ ระหว่างปฏิสัมภทกถากับธัมมจกุกถา ในตอนนี้มี ความแตกต่างกัน คือ

ปฏิสัมภทกถา	ธัมมจกุกถา
๑. อธิบาย จักขุ ฉฺญาณ ปญญา วิชชา อาโลกะ เชื่อมโยงกับปฏิสัมภท ๔ คือ ธัมมปฏิสัมภท อตฺถ-ปฏิสัมภท นิรุตติปฏิสัมภทและปฏิกถา ปฏิสัมภท	๑. อธิบาย จักขุ ฉฺญาณ ปญญา วิชชา อาโลกะ ที่เกิดในอริยสัจ ๔ สิ้น ๓ วาระ เป็น ๑๒ อาการ นั้นเป็นทั้งธรรมทั้งอรรถ ดังนี้ จักขุเป็นธรรม สภาวะคือเห็นเป็นอรรถ ฉฺญาณเป็นธรรม สภาวะคือรู้เป็นอรรถ ปญญา

^{๒๕} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๕/๓๗๒ - ๓๗๕.

ปฏิสัมพันธ์	สัมพัทธ์
<p>๒. ลักษณะการเชื่อมโยงทำโดยเอาญาณ ๕ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ เป็นตัวตั้ง แล้วอธิบายว่า</p> <p>๒.๑ ญาณทั้ง ๕ เป็นธรรมะ คือ เป็น อารมณ์และเป็นทีโคจรให้เกิดความแตกฉาน ในธรรมะ ฉะนั้น ความรู้แตกฉานในธรรมทั้ง ๕ จึงเป็นสัมพัทธ์ปฏิสัมพันธ์</p> <p>๒.๒ ญาณทั้ง ๕ นอกจากเป็นธรรมะ แล้วยังมีอรรถ(สภาวะ) เฉพาะตัวของแต่ละ ญาณ กล่าวคือ จักขุ มีสภาวะคือ เห็น ญาณ มี สภาวะคือรู้ ปัญญา มีสภาวะคือรู้ทั่ว วิชชา คือ มีสภาวะคือแทงตลอด และอาโลกะ มีสภาวะ คือสว่าง อรรถหรือสภาวะทั้ง ๕ นี้ เป็น อารมณ์และเป็นทีโคจรให้เกิดความแตกฉาน ในอรรถ ฉะนั้น ความรู้แตกฉานในอรรถหรือ สภาวะทั้ง ๕ จึงเป็นอรรถปฏิสัมพันธ์</p> <p>๒.๓ ภาษาคือสระและพยัญชนะที่เปล่ง ออกมาเพื่อให้เข้าใจธรรมทั้ง ๕ มี ๕ เพื่อให้ เข้าใจอรรถทั้ง ๕ มี ๕ (รวมเป็นภาษา ๑๐) ภาษาทั้ง ๑๐ นี้ เป็นอารมณ์และเป็นทีโคจรให้ เกิดนิรุติปฏิบัติสัมพันธ์ ฉะนั้น ความรู้แตกฉาน ในภาษาทั้ง ๑๐ จึงเรียกว่า นิรุติปฏิบัติสัมพันธ์</p> <p>๒.๔ ญาณในธรรมทั้ง ๕ มี ๕ ญาณในอรรถ ทั้ง ๕ มี ๕ ญาณในภาษาของธรรมและอรรถ มี อย่างละ ๕ รวมเป็น ๑๐ ญาณทั้งหมดนี้ (๕+ ๕+๑๐ = ๒๐) รวม ๒๐ เป็นอารมณ์และเป็นที โคจรให้เกิดปฏิสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์ ฉะนั้น ความรู้ แยกฉานในปฏิสัมพันธ์ทั้งหลายจึงเป็นปฏิสัมพันธ์ ปฏิสัมพันธ์</p>	<p>เป็นธรรม สภาวะคือรู้ทั่วเป็นอรรถ วิชชา เป็นธรรม สภาวะคือแทงตลอดเป็นอรรถ อาโลกะเป็นธรรม สภาวะคือสว่างเป็นอรรถ : ธรรม ๕ และอรรถ ๕ นี้ล้วนมีทุกข์เป็นที่ตั้ง มี ตั้งจะเป็นที่ตั้ง มีตั้งจะเป็นอารมณ์ มีตั้งจะเป็น ทีโคจร จัดอยู่กับตั้งจะ นับเนื่องในตั้งจะ รวมอยู่ในตั้งจะ ตั้งอยู่ในตั้งจะ ดำรงอยู่ใน ตั้งจะ</p> <p>๒. การที่ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโล กะ ที่เป็นทั้งธรรมและอรรถ และมีทุกข์เป็น ที่ตั้ง.....จัดอยู่ในตั้งจะ หมายถึงว่า ญาณทั้ง ๕ นั้น ได้ทำหน้าที่กำหนดรู้ทุกข์ ซึ่งเป็นตั้งจะ และตัวเองก็เป็นตั้งจะด้วย ตามนัยแห่งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค</p> <p>๓. ในการอธิบาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ที่เกิดในอริยสัจ ๔ นั้น สิ้น ๓ วาระ เป็น ๑๒ อากา เป็นทั้งธรรมและอรรถนั้น ใน แต่ละอากาจะมีการอธิบายคำว่า “สัมพัทธ์” ต่อจากนี้</p> <p>๔. ในการอธิบาย คำว่า “สัมพัทธ์” ด้วยการตั้ง วิเคราะห์ มีข้อสังเกต คือ รูปวิเคราะห์กับรูปคำ ที่สำเร็จแจกรูปวิเคราะห์(ดูตัวอย่างในภาษา บาลี) จะอธิบายด้วยเกณฑ์ของนามกิตก์ทาง ไวยากรณ์ภาษาบาลีได้ยากมาก เพราะกฎเกณฑ์ ของนามกิตก์นั้นให้ถือกิริยาในรูปวิเคราะห์ เป็นหลัก ส่วนรูปคำที่สำเร็จจากรูปวิเคราะห์จะ แปลอย่างไร (คือแปลเป็นกัตตุวาก กัมมวาก หรือเหตุกัตตุวาก) ให้ถือตามวากในรูป วิเคราะห์เป็นสำคัญ แต่ในสัมพัทธ์กถานี้</p>

ปฏิสัมพันธ์ทกถา	ฉัฒมฉักกถา
<p>๓. การที่อธิบายญาณ ๕ เชื่อมโยงกับ ปฏิสัมพันธ์ ๔ ทำให้เห็นความแตกต่างของ ญาณ ๕ ในด้านต่างๆ จากนั้น ท่านจึงอธิบาย ญาณ ๕ ที่แตกต่างกันนั้นเชื่อมโยงกับอริยสัจ ๔ กล่าวคือ อธิบายให้เห็นว่า ญาณ ๕ ที่แตกต่างกัน นั้น แท้จริงแล้ว คือรู้แตกฉานอริยสัจ ๔</p> <p>๔. จากญาณ ๕ ในอริยสัจ ๔ ที่ตั้งเป็นฐานไว้ เมื่อกระจายออกไปจึงได้ญาณ ๒๔๐ คือ</p> <p>๔.๑ ในทุกขอริยสัจ มีธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีภาษา(แสดงธรรมและอรรถอย่างละ ๑๕) เป็น ๓๐ มีญาณรู้ธรรม ๑๕ รู้อรรถ ๑๕ และรู้ ภาษา ๓๐ รวมเป็นญาณ ๖๐</p> <p>๔.๒ ในสมุททัยอริยสัจมีธรรม ๑๕ มี อรรถ ๑๕ มีภาษา(แสดงธรรมและอรรถอย่าง ละ ๑๕)เป็น ๓๐ มีญาณรู้ธรรม ๑๕ รู้อรรถ ๑๕ และรู้ภาษา ๓๐ รวมเป็นญาณ ๖๐</p> <p>๔.๓ ในทุกขนิโรธอริยสัจ มีธรรม ๑๕ มี อรรถ ๑๕ มีภาษา(แสดงธรรมและอรรถอย่าง ละ ๑๕) เป็น ๓๐ มีญาณรู้ธรรม ๑๕ อรรถ ๑๕ และภาษา ๓๐ รวมเป็นญาณ ๖๐</p> <p>๔.๔ ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ มี ธรรม ๑๕ มีอรรถ ๑๕ มีภาษา(แสดงธรรมและ อรรถอย่างละ ๑๕) เป็น ๓๐ มีญาณรู้ธรรม ๑๕ รู้อรรถ ๑๕ และรู้ภาษา ๓๐ รวมเป็นญาณ ๖๐</p>	<p>รูปวิเคราะห์ กิริยาเป็นเหตุกัตตฺวาจก ส่วนรูป คำที่สำเร็จจากรูปวิเคราะห์หมองไม่ออกว่าเป็น วาจกอะไรแน่ แต่พอจับความได้ว่า <u>ฉัฒมฉักก</u> ถูกกำหนดให้เป็นคำสำคัญและมีความหมาย ดังนี้</p> <p>๔.๑ ฉักก หรือ ฉักร คือ ตัวการที่ทำให้ ฉัฒมะหรือ ธรรมหมუნไปหรือดำเนินไป</p> <p>๔.๒ ฉัฒมะ หรือ ธรรมในที่นี้คือ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ สมถะและ วิปัสสนา สीलวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ วิโมกข์ วิชชา วิมุตติ ขยญาณ อนุปปาทญาณ ฉันทะ มนสิการ ผัสสะ เวทนา สมာธิ นิพพาน</p> <p>๔.๓ การวางนิพพานไว้ท้ายสุดเท่ากับ เป็นการบอกว่า การยังธรรมคือองค์ธรรมต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วในข้อ ๔.๒ ให้หมუნไปหรือ ดำเนินไปนั้น ก็คือให้หมუნไปหรือดำเนินไปสู่ นิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทาง^{๒๖}</p>

^{๒๖} สรุพอธิบายจาก ฉัฒมฉักกถา ในปฏิสัมพันธ์ทกถา และสัทฉัฒมปกาสินี.

ปฏิสัมพันธ์กถา	ฉัมมจักกถา
<p>ในข้อนี้ มีสูตรสรุปดังนี้</p> <p>อริยสัจแต่ละข้อ มีสูตรคือ</p> <p>๕ (ญาณ) × ๓ (วาระ) > ๑๕</p> <p>๑๕ × ๑ (ธรรม) > ๑๕</p> <p>๑๕ × ๑ (อรรถ) > ๑๕</p> <p>๑๕ × ๒ (ภาษาอรรถ ๑๕ + ภาษาธรรม ๑๕)</p> <p>> ๓๐</p> <p>๓๐ + ๑๕ + ๑๕ > ๖๐ (ญาณ)</p>	
<p>สรุปแล้วอริยสัจ ๔ แต่ละข้อเกิดญาณ ๖๐ ฉะนั้น เมื่อรวมอริยสัจทุกข้อโดยเอา ๖๐ × ๔ ผลลัพธ์ที่ได้คือ ญาณ ๒๔๐^{๒๗}</p>	

ตารางเปรียบเทียบระหว่างปฏิสัมพันธ์กับฉัมมจักกถาที่นำเสนอทำให้เห็นพัฒนาการดังนี้

พระสารีบุตรอธิบาย ญาณ ๕ เชื่อมโยงกับปฏิสัมพันธ์ ๔ และอริยสัจ ๔ อันเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า ปัญญาในฉัมมจักกัปปวัตตนสูตรก่อให้เกิดพัฒนาการทางคัมภีร์สายปัญญาในเวลาต่อมาอย่างแท้จริง รวมทั้งพัฒนาการการตีความคำว่า “ฉัมมจักก” ให้มีความหมายหลากหลายถึง ๓๕ ประการ

๒) พัฒนาการด้านเนื้อหา (หน้า ๕๗ - ๑๔๔)

บรรดาชื่อปัญญา ๕ ชื่อที่กล่าวมาคือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ พระสารีบุตรได้นำมาขยายความโดยใช้ปัญญากับญาณเป็นหลัก คือใช้ปัญญาเป็นตัวอธิบายความหมาย ส่วนญาณใช้เป็นชื่อเรียกรวบยอดหรือชื่อเฉพาะ จนสามารถแบ่งปัญญาหรือญาณออกไปได้อีก ๓๓ ประเภท ดังนี้

^{๒๗} สรุปอธิบายจาก ฉัมมจักกถา ในปฏิสัมพันธ์มรรค และสัทฉัมมปกาสินี.

อธิบาย	ชื่อรวมยอด	ชื่อบาลีไทย
[๑] โสดาวธานะ ปณฺญา	สุตมเย ญาณํ	สุตมยญาณ
[๒] สุควานํ สํวเร ปณฺญา	สีลมเย ญาณํ	สีลมยญาณ
[๓] สํวริตฺวา สมาทหนะ ปณฺญา	สมาธิภาวนามเย ญาณํ	สมาธิภาวนามย ญาณ
[๔] ปจฺจยปริคคเห ปณฺญา	ธมฺมภูตฺติญาณํ	ธัมมภูตฺติญาณ
[๕] อตีตํ นาคคปฺจฺจปฺปนํ ฌมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานะ ปณฺญา	ธมฺมสเน ญาณํ	ธัมมสณญาณ
[๖] ปจฺจปฺปนํ ฌมฺมานํ วิปริณามานุ- ปฺสฺสเน ปณฺญา	อูทฺถพฺพยานุปฺสฺสเน ญาณํ	อูทฺถพฺพยานุปฺสฺสนา ญาณ
[๗] อารมฺมณํ ปฏฺิสงฺขา ภงฺกานุปฺสฺสเน ปณฺญา	วิปฺสฺสเน ญาณํ	วิปฺสฺสนาญาณ
[๘] กยฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปณฺญา	อาทินเว ญาณํ	อาทินวญาณ
[๙] มุขฺจิกฺกมฺยตาปฏฺิสงฺขาสนฺตฺตฺตฺตฺต ปณฺญา	สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญาณํ	สังขารุเปกฺขญาณ
[๑๐] พหิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปณฺญา	โคตรกฺกญาณํ	โคตรกฺกญาณ
[๑๑] ทฺกฺกโถวฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต ปณฺญา	มคฺเค ญาณํ	มคฺคญาณ
[๑๒] ปโยคปฺปฏฺิปฺปฺสฺสทฺธิปณฺญา	ผล ญาณํ	ผลญาณ
[๑๓] ฉินฺนมนุปฺสฺสเน ปณฺญา	วิมุตฺติญาณํ	วิมุตฺติญาณ
[๑๔] ตทา สมฺปากเต ฌมฺเม ปฺสฺสเน ปณฺญา	ปจฺจเวกฺขณ ญาณํ	ปัจจเวกฺขณญาณ
[๑๕] อชฺมตฺตวตฺถานะ ปณฺญา	วตฺถนํ นตฺเต ญาณํ	วตฺถนํ นตฺตญาณ
[๑๖] พหิตฺตวตฺถานะ ปณฺญา	โคจรนํ นตฺเต ญาณํ	โคจรนํ นตฺตญาณ
[๑๗] จริยวตฺถานะ ปณฺญา	จริยานํ นตฺเต ญาณํ	จริยานํ นตฺตญาณ
[๑๘] จตฺตฺตฺตวตฺถานะ ปณฺญา	ภูมिनํ นตฺเต ญาณํ	ภูมिनํ นตฺตญาณ
[๑๙] นวธมฺมวตฺถานะ ปณฺญา	ธมฺมนํ นตฺเต ญาณํ	ธมฺมนํ นตฺตญาณ
[๒๐] อภิญฺญาปณฺญา	ญาตฺตฺตฺต ญาณํ	ญาตฺตฺตฺตญาณ
[๒๑] ปริญฺญาปณฺญา	ตีรณฺตฺต ญาณํ	ตีรณฺตฺตญาณ
[๒๒] ปหานะ ปณฺญา	ปริจฺจาตฺต ญาณํ	ปริจฺจาตฺตญาณ
[๒๓] ภาวนาปณฺญา	เอกรสฺต ญาณํ	เอกรสฺตญาณ
[๒๔] สจฺฉิกิริยาปณฺญา	ผสฺสนฺต ญาณํ	ผสฺสนฺตญาณ

อธิบาย	ชื่อรวมยอด	ชื่อบาลีไทย
[๒๕] อุดถนนานตุเต ปลูกญา	อุดถปลูกสิมภิเท ญาณ	อัครปลูกสิมภิทาญาณ
[๒๖] ฐมนนนานตุเต ปลูกญา	ฐมปลูกสิมภิเท ญาณ	ฐมปลูกสิมภิทาญาณ
[๒๗] นิรุตตินานตุเต ปลูกญา	นิรุตติปลูกสิมภิเท ญาณ	นิรุตติปลูกสิมภิทาญาณ
[๒๘] ปฏิภาณนานตุเต ปลูกญา	ปฏิภาณปลูกสิมภิเท ญาณ	ปฏิภาณปลูกสิมภิทาญาณ
[๒๙] วิหารนานตุเต ปลูกญา	วิหารกุฐ ญาณ	วิหารกุฐญาณ
[๓๐] สมาปตตินานตุเต ปลูกญา	สมาปตตกุฐ ญาณ	สมาปตตกุฐญาณ
[๓๑] วิหารสมาปตตินานตุเต ปลูกญา	วิหารสมาปตตกุฐ ญาณ	วิหารสมาปตตกุฐญาณ
[๓๒] อวิกเขปปริสุทตตดา อาสวสมุจเ เทปลูกญา	อานนตริกสมาธิสมิ ญาณ	อานนตริกสมาธิญาณ
[๓๓] ทสฺสนาธิปเตยฺย สนฺโต จ วิหารธคโม ปณีตานิมุตต	อรณวิหาร ญาณ	อรณวิหารญาณ
[๓๔] ทวีหิ พลลหิ สมนนาคตตดา ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา โสพลหิ ญาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาว- ตาปลูกญา	นิโรธสมาปตติยา ญาณ	นิโรธสมาปตติญาณ
[๓๕] สมฺปชานสฺส ปวคฺคปริยาทาน ปลูกญา	ปรินิพพาน ญาณ	ปรินิพพานญาณ
[๓๖] สพฺพฐมนานํ สมนฺนสมุจเ นิโรธ จ อนุปฏิฐานตาปลูกญา	สมสิตกุฐ ญาณ	สมสิตกุฐญาณ
[๓๗] ปุณฺณานตฺตเตชปริยาทาน ปลูกญา	สกลเลขกุฐ ญาณ	สกลเลขกุฐญาณ
[๓๘] อสฺสลิณตฺตหิตตตปคฺคกุฐ ปลูกญา	วิริยารมเ ญาณ	วิริยารมญาณ
[๓๙] นานาฐมนูปกาสนตาปลูกญา	ออดสนนทสฺสเน ญาณ	ออดสนนทสฺสณญาณ
[๔๐] สพฺพฐมนานํ เอกสงฺคหตา นานตฺตเตกตตปฏิเวธ ปลูกญา	ทสฺสนวิสุทฺธิญาณ	ทสฺสนวิสุทฺธิญาณ
[๔๑] วิทิตตดา ปลูกญา	ขันติญาณ	ขันติญาณ
[๔๒] ศุภฺฐตฺตดา ปลูกญา	ปริโยคาหน ญาณ	ปริโยคาหนญาณ

อธิบาย	ชื่อรวมยอด	ชื่อบาลีไทย
[๔๓] สโมทหนะ ปถญา	ปะเทสวิหาระ ญาณ	ปะเทสวิหารญาณ
[๔๔] อธิปัตตุดา ปถญา	สถญาวิวัฏฐะ ญาณ	สัจญาวิวัฏฐญาณ
[๔๕] นานคเต ปถญา	เจโตวิวัฏฐะ ญาณ	เจโตวิวัฏฐญาณ
[๔๖] อธิฐฐาเน ปถญา	จิตตวิวัฏฐะ ญาณ	จิตตวิวัฏฐญาณ
[๔๗] สุลญเต ปถญา	ญาณวิวัฏฐะ ญาณ	ญาณวิวัฏฐญาณ
[๔๘] ไวกุสกุเต ปถญา	วิโมกขวิวัฏฐะ ญาณ	วิโมกขวิวัฏฐญาณ
[๔๙] ตถญฐะ ปถญา	สัจจวิวัฏฐะ ญาณ	สัจจวิวัฏฐญาณ
[๕๐] กายมปิ จิตตมปิ เอกวตถานตา สุขสญญญจ ลหุสญญญจ อธิญ- ฐานวเสน อิชฌนญฐะ ปถญา	อิทธิวิเช ญาณ	อิทธิวิชญาณ
[๕๑] วิตถกวิปฬารวเสน นานคเตกต- ตททนิมิตตานัน ปรีโยคาหนะ ปถญา	โสตธาตวิสุทธี ญาณ	โสตธาตวิสุทธีญาณ
[๕๒] ตินณัน จิตตานัน วิปฬารตตา อินุทริ- ยานัน ปสาทวเสน นานคเตกตตวิญ- ญาณจริยา ปรีโยคาหนะ ปถญา	เจโตปรีญาณัน	เจโตปรีญาณ
[๕๓] ปจจยปฺปวตตานัน ฐมมานัน นานคเต- กตตถมมวิปฬารวเสน ปรีโยคาหนะ- ปถญา	ปฺพุเพนิวาसानุสสติญาณัน	ปฺพุเพนิวาसानุสสติญาณ
[๕๔] โอภาสวเสน นานคเตกตตรูปนิมิต- ตานัน ทสฺสนญฐะ ปถญา	ทิพฺพจกฺขุญาณัน	ทิพฺพจกฺขุญาณ
[๕๕] จตฺสญฺฐิยา อากาเรหิ ตินณัน อินุทริ- ยานัน วสีภาวตาปถญา	อาสวานัน ขเข ญาณัน	อาสวักขญาณ
[๕๖] ปรีญญญฐะ ปถญา	ทุกฺขะ ญาณัน	ทุกฺขญาณ
[๕๗] ปหานญฐะ ปถญา	สมฺมุทฺথে ญาณัน	สมฺมุทฺถญาณ
[๕๘] สจฺฉิกิริยญฐะ ปถญา	นิโรเธ ญาณัน	นิโรธญาณ
[๕๙] กาวนญฐะ ปถญา	มคฺเค ญาณัน	มคฺคญาณ
[๖๐]	ทุกฺขะ ญาณัน	ทุกฺขญาณ
[๖๑]	ทุกฺขสมฺมุทฺথে ญาณัน	ทุกฺขสมฺมุทฺถญาณ
[๖๒]	ทุกฺขนิโรเธ ญาณัน	ทุกฺขนิโรธญาณ

อธิบาย	ชื่อรวมยอด	ชื่อบาลีไทย
[๖๓]	ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิบัติทาย ญาณ	ทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติท ญาณ
[๖๔]	อตุลปฏิบัติสมภิเท ญาณ	อตุลปฏิบัติสมภิทาญาณ
[๖๕]	ธมมปฏิบัติสมภิเท ญาณ	ธมมปฏิบัติสมภิทาญาณ
[๖๖]	นิรุตติปฏิบัติสมภิเท ญาณ	นิรุตติปฏิบัติสมภิทาญาณ
[๖๗]	ปฏิบัติภาณปฏิบัติสมภิเท ญาณ	ปฏิบัติภาณปฏิบัติสมภิทาญาณ
[๖๘]	อินุทริยปโรปริยตเต ญาณ	อินุทริยปฏิบัติสมภิทาญาณ
[๖๙]	สตตทานิ อาสยานุสเย ญาณ	สตตตาสยานุสยญาณ
[๗๐]	ยมกปาฏิหิเร ญาณ	ยมกปาฏิหิรญาณ
[๗๑]	มหากรุณาสมาปัตติยา ญาณ	มหากรุณาสมาปัตติญาณ
[๗๒]	สัพพญญตญาณ	สัพพัญญตญาณ
[๗๓]	อนาวรณญาณ ^{๒๘}	อนาวรณญาณ

คำอธิบาย

ในญาณทั้ง ๗๑ นี้ มีประเด็นศึกษาดังนี้

ก. คำสำคัญ ในแต่ละข้อมีคำสำคัญ ๒ คำ คือ คำว่า ญาณ กับคำว่า ปัญญา ซึ่งใช้ร่วมกัน คำทั้ง ๒ นี้ มีความหมายในที่นี้ คือ

ญาณ แปลว่า รู้ หมายถึง รู้ธรรมทั้งหลายตามสภาวลักษณะ (ลักษณะที่แท้จริง) กับ สามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไป) ส่วน **ปัญญา** แปลว่า รู้ทั่ว ใช้เป็นคำอธิบายขยายความหมายเพิ่มจากญาณ จึงเท่ากับว่า ญาณ เป็นคำหลัก สรุปความหมายของปัญญาไว้ด้วย

เรื่องการใช้ ญาณ กับ ปัญญา ผู้วิจัยจะได้อภิปรายในบทที่ ๕

ข. ความหมายของญาณ ๗๑ ข้อ ญาณแต่ละข้อมีทั้งคำอธิบายและชื่อรวบยอด (ยกเว้นข้อ ๖๑ - ๗๑ มีแต่เฉพาะชื่อรวบยอด) พระสารีบุตรได้อธิบายขยายความไว้ละเอียดแล้วใน ปฏิสัมภิทามรรค แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอแต่เฉพาะชื่อรวบยอด คำแปล และอธิบายความหมายแบบย่อ เพื่อให้เข้าใจเป็นพื้นฐานดังนี้

๑. สุตมย ญาณ (สุตมยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณที่เกิดจากสุตะ	สุตะ คือ ธรรม(สิ่ง)ที่ได้ฟัง ได้รับรู้ ใคร่ครวญ ทรงจำไว้ได้ ญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นครั้งแรก และครั้งต่อมา ๆ โดยปรารถนธรรมนั้น หรือทำธรรมนั้นให้เป็นอารมณ์ ^{๒๕}

๒. สීමมย ญาณ (สීමมยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณที่เกิดจากศีล	ศีล : มีลักษณะ คือ ๑. การสำรวมระวัง พฤติกรรมทางกายและวาจา เป็นที่รองรับกุศลธรรมทั้งหลาย ตามรูปศัพท์ยังมีความหมายอื่นได้อีก คือ เสพคู้้น อาจารย์(ความเรียบร้อย) ปกติ ศีรษะ ธรรมเป็นประธาน เย็น และปลอดภัย ๒. ทำหน้าที่จัดความทุกข์ ๓. มีผลปรากฏชัด คือ ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจ ๔. มีฐานเกิดมาจาก หิริและโอตตปปะ ^{๓๐}

^{๒๕} ปฏิ. อ. ๑/๑/๑๕.

^{๓๐} อ่างแล้ว, หน้า ๑๕.

๓. สมาธิภาวนามย ญาณ (สมาธิภาวนามยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณที่เกิดจากสมาธิภาวนา	สมาธิ มีลักษณะ คือ ๑. รวมนจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์เดียว ได้สมาธิเสมอและถูกต้อง ทำให้จิตและเจตสิกไม่ฟุ้งซ่าน ๒. ทำหน้าที่ขจัดความฟุ้งซ่าน ๓. มีผลปรากฏชัด คือ ความไม่หวั่นไหว ๔. มีฐานเกิด คือ สุข ภาวนา คือ การทำให้เกิดมี การทำให้เจริญ ^{๓๑} ดังนั้น สมาธิภาวนา จึงหมายถึง การทำสมาธิให้เกิดมี หรือ การเจริญสมาธิ อันเป็นฐานให้เกิดวิปัสสนาญาณ

๔. ธรรมภูมิจิตินุญ (ธรรมภูมิจิตินุญ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้การดำรงอยู่โดยธรรม	ดำรงอยู่โดยธรรม แปลมาจาก ธรรมภูมิจิตินุญ โดยธรรม ในที่นี้หมายถึง โดยเป็นปัจจัย ซึ่งก็คือ ญาณที่รู้ความเป็นปัจจัยของกันและกันระหว่างสมาธิ กับ ญาณ ซึ่งดำเนินไปควบคู่กันจนถึง อริยมรรค ^{๓๒}

๕. สมมุตเน ญาณ (สมมุตเนญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณพิจารณา	พิจารณา แปลมาจาก สมมุตเน หมายถึง พิจารณา กลาป (กลุ่มของรูปและนาม) สมมุตเน มาจาก สมมุตา อามสน แปลว่า จับ อย่างถูกต้อง หมายถึง ยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาให้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ญาณนี้เกิดต่อจาก ธรรมภูมิจิตินุญ ^{๓๓}

^{๓๑} อ่างแล้ว, หน้า ๑๕.

^{๓๒} อ่างแล้ว, หน้า ๒๐ - ๒๑.

^{๓๓} อ่างแล้ว, หน้า ๒๒.

๖. อุทยพหฺยานุปัสฺสนเณ ญาณํ (อุทยพหฺยานุปัสสนาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณตามเห็นการ เกิดขึ้นและการดับ	การเกิดขึ้นและการดับ คือ การเปลี่ยนแปลงของนามรูป เป็นอาการ ที่ปรากฏชัดในขณะที่พิจารณา ญาณนี้เกิดขึ้น กำหนดการเกิดดับนั้นเป็นอารมณ์ โดยเกิดต่อจาก สัมมสนญาณ ^{๓๔}

๗. วิปัสฺสนเณ ญาณํ (วิปัสสนาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณเห็นแจ้ง	เห็นแจ้ง คือ เห็นการดับ หมายถึง ๑. เห็นการดับของนามรูป ๒. เห็นการดับของญาณที่พิจารณาเห็นนามรูปที่ดับนั้น การเห็นการดับได้นั้นแหละถือเป็นยอดของวิปัสสนา ญาณนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กังคานุปัสสนาญาณ ^{๓๕}

๘. อาทินเว ญาณํ (อาทินวญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณเห็นโทษ	เห็นโทษ คือ เห็นนามรูปเป็นภัย เมื่อเห็นเป็นภัยจึงเห็นเป็นโทษ และเกิดความเบื่อหน่าย ^{๓๖} ญาณนี้รวมเอา ภยคูปฏฺฐานญาณ กับ นิพพิทาญาณ ไว้ด้วย

^{๓๔} อ่างแล้ว, หน้า ๒๒ - ๒๓.

^{๓๕} อ่างแล้ว, หน้า ๒๓.

^{๓๖} อ่างแล้ว, หน้า ๒๕ - ๒๖.

๘. *สังขารเปกขาสู ญาณิ* (สังขารเปกขาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณปล่อยวางสังขาร	<i>ปล่อยวางสังขาร</i> เกิดจากความเบื่อหน่ายนามรูป เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายก็เกิดความปรารถนาจะพ้นจากนามรูป เมื่อปรารถนาจะพ้นจึงพิจารณาทบทวนซ้ำ แล้วก็ปล่อยวางได้ ญาณนี้รวมเอาบุญจิตกุศลตามญาณกับปฏิสังขารญาณไว้ด้วย ^{๓๖}

๑๐. *โคตรภูญาณิ* (โคตรภูญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณข้ามโคตร	<i>โคตร</i> หมายถึง สภาวะที่เป็นปุถุชน กับสภาวะที่เป็นอริยะ <i>ข้ามโคตร</i> หมายถึง อริยโคตรเกิดขึ้นครอบงำ (มีอำนาจเหนือ) โคตรปุถุชน ญาณนี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ การมีนิพพานเป็นอารมณ์จึงทำให้อริยโคตรเกิดขึ้นครอบงำโคตรปุถุชน ^{๓๗}

๑๐. *มคฺเค ญาณิ* (มคคญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในมรรค	<i>มรรค</i> แปลว่า ๑. แสวงหา คือแสวงหานิพพาน ๒. ฆ่า คือ ฆ่ากิเลส ญาณนี้เกิดต่อจากโคตรภูญาณ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วมีหน้าที่ละกิเลสได้ตามลำดับ ญาณในมรรค หรือมคคญาณ มี ๔ คือ โสคาปัตติมคคญาณ สกทาคามิมคคญาณ อนาคามิมคคญาณ และอรหัตตมคคญาณ ^{๓๘}

^{๓๖} อ่างแล้ว, หน้า ๒๕ - ๒๖.

^{๓๗} อ่างแล้ว, หน้า ๒๕.

^{๓๘} อ่างแล้ว, หน้า ๓๐.

๑๒. ผล ญาณ (ผลญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในผล	ผล คือ การหยุดทำหน้าที่ละกิเลส เป็นการสิ้นสุดของมัลลญาณแต่ ละชั้น เกิดความสงบเย็นขึ้นแทน ญาณนี้เกิดต่อจากมัลลญาณ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ญาณในผล หรือ ผลญาณ มี ๔ คือ โสคาปัตติผลญาณ สภากามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ และอรหัตตผลญาณ ^{๔๐}

๑๓. วิมุตติญาณ (วิมุตติญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ความหลุดพ้น	ความหลุดพ้น แปลมาจากคำว่า "วิมุตติ" หมายถึง ภาวะที่จิต หลุดพ้นจากกิเลส ญาณนี้เกิดต่อจากผลญาณ ทำหน้าที่พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว โดย พิจารณาความสืบต่อของจิตที่พ้นจากกิเลส และพิจารณาภาวะที่หลุด พ้นจากกิเลส รวมทั้งพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ^{๔๑}

๑๔. ปัจจเวกขณ ญาณ (ปัจจเวกขณญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณพิจารณา	พิจารณา หมายถึง พิจารณาซ้ำซึ่งธรรมคือมรรคและผล และธรรมคือ อริยสัจ ๔ ที่มาเกิดร่วมกันในขณะที่เกิดมัลลญาณ และผลญาณ ญาณนี้เกิดต่อจากวิมุตติญาณ ^{๔๒}

^{๔๐} อ่างแล้ว, หน้า ๓๒.^{๔๑} อ่างแล้ว, หน้า ๓๒ - ๓๓.^{๔๒} อ่างแล้ว, หน้า ๓๓ - ๓๔.

๑๕. วัตถุนานัตตญาณ (วัตถุนานัตตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้วัตถุต่าง ๆ	วัตถุ แปลว่า ที่ตั้งหรือที่เกิดในตัวคน เช่น จักขุปสาท (ประสาทตา) เป็นต้น ซึ่งเป็นรูป ได้ชื่อว่า วัตถุรูป เพราะเป็นที่เกิดของจักขุวิญญาณ (การรับรู้ทางตา) แม้ภวังคจิตซึ่งเป็นนาม เป็นปัจจัยให้มโนวิญญาณที่เป็นขณะเกิด ก็ชื่อว่า วัตถุ ^{๔๓} เพราะเป็นที่เกิดของมโนวิญญาณ

๑๖. โจรนานัตตญาณ (โจรนานัตตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้อารมณ์ต่าง ๆ	อารมณ์ต่าง ๆ คือ อารมณ์ภายนอกตัว ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ ญาณ นี้ เป็นอีกข้อหนึ่งของนามรูปวัตถานญาณ หรือ นามรูปปริจเจท-ญาณ (ญาณกำหนดนามรูป) ^{๔๔}

๑๗. จรียนานัตตญาณ (จรียนานัตตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้จิตต่าง ๆ	จรिया แปลว่า ความไป หรือ ความเป็นไปแห่งวิญญาณ อัญญาณ และ ญาณ ญาณ นี้ เป็นอีกข้อหนึ่งของนามรูปวัตถานญาณ หรือ นามรูปปริจเจทญาณ ^{๔๕}

^{๔๓} อ่างแล้ว, หน้า ๓๖.

^{๔๔} อ่างแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๔๕} อ่างแล้ว, หน้า ๓๘.

๑๘. ภูมินานตุเต ญาณิ (ภูมินานัตตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ภูมิต่าง ๆ	ภูมิ มีความหมายหลายอย่าง แต่ในที่นี้หมายถึง ส่วนหรือ ตอน เช่น กามาวจรภูมิ คือ ส่วนที่เป็นกามาวจรเป็นต้น ญาณ นี้ เป็นอีกข้อหนึ่งของนามรูปววัตถานญาณ หรือ นามรูปปริจเจทญาณ ^{๔๖}

๑๙. ธรรมนานตุเต ญาณิ (ธรรมนานัตตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ธรรมต่าง ๆ	ธรรมต่าง ๆ หมายถึง ธรรมในระดับต่าง ๆ มีธรรมระดับกามาวจรกุศล เป็นต้น ญาณ นี้ เป็นอีกข้อหนึ่งของนามรูปววัตถานญาณ หรือ นามรูปปริจเจทญาณ ^{๔๗}

๒๐. ญาตภูเร ญาณิ (ญาตภูเรญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะรู้	มีสภาวะรู้ หมายถึง รู้สภาวะของธรรมทั้งหลาย สภาวะคือลักษณะเฉพาะ(ปัจจัยตลลักษณะ) ของธรรม เช่น รูป มีลักษณะเฉพาะ คือ แดกสลาย เวทนา มีลักษณะเฉพาะคือ เสวยอารมณ์ ^{๔๘} ญาณ นี้ คือ ญาตปริยญา ใน ปริยญา ๓

^{๔๖} อ้างแล้ว, หน้า ๓๘.^{๔๗} อ้างแล้ว, หน้า ๓๙.^{๔๘} อ้างแล้ว, หน้า ๓๘ - ๓๙

ญาณ นี้ มีความสัมพันธ์กับญาณอีก ๔ ข้อต่อมา

๒๑. ตีรณภูฏฐะ ญาณิ (ตีรณัฏฐญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะพิจารณา	สภาวะพิจารณา หมายถึง พิจารณาลักษณะทั่วไป (สามัญคุณลักษณะ) อาทิ ลักษณะไม่เที่ยง เป็นต้น ของนามรูป ^{๔๘} ญาณ นี้ คือ ตีรณปริยญา ในปริยญา ๓

๒๒. ปริจจาคภูฏฐะ ญาณิ (ปริจจาคัฏฐญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะสละ	สภาวะสละ หมายถึง สละความสำคัญว่าเที่ยง เป็นต้น ^{๕๐} ญาณ นี้ คือ ปหานญาณ ซึ่งก็คือ ปหานปริยญา ในปริยญา ๓ เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยอริยมรรคและอริยผล

๒๓. เอกรสภูฏฐะ ญาณิ (เอกรสัฏฐญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะเป็นรสเดียว	รสเดียว หมายถึง ๑. ทำหน้าที่เดียว (ทำให้หลุดพ้น) ๒. มีรสเดียว คือ วิมุตติรส ^{๕๑} ญาณ นี้ คือ ภาวนาญาณ เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยอริย-มรรคและอริยผล

^{๔๘} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๐} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๑} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.

๒๔. ผศสนภูฏู ญานั (ผัสนัภูฏูญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญานมีสภาวะถูกต้อง	ถูกต้อง หมายถึง ได้ประสบ, ได้รับความพึงพอใจ หรือ ด้วยการได้เฉพาะ ^{๕๒} ญาน นี้เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยอริยมรรคและอริยผล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัจฉิกิริยาญาน

๒๕. อตถปฏิสมุทเท ญานั (อตถปฏิสมุททาญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญานรู้แตกฉานในอรรถ	อรรถ ในที่นี้หมายถึง สภาวะที่เกิดขึ้นจากปัจจัย หรือ เกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัย ^{๕๓} ญาน นี้ เป็นโลกุตตระ เกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น

๒๖. ฆมมปฏิสมุทเท ญานั (ฆมมปฏิสมุททาญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญานรู้แตกฉานในธรรม	ธรรม ในที่นี้ หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุแห่งอรรถนั้น ^{๕๔} ญาน นี้ เป็นโลกุตตระ เกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น

๒๗. นิริตติปฏิสมุทเท ญานั (นิริตติปฏิสมุททาญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญานแตกฉานในภาษา	ภาษา หมายถึง ภาษาของอรรถและธรรม ^{๕๕} ญาน นี้ เป็นโลกุตตระ เกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น

^{๕๒} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๓} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๔} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๕} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.

๒๘. ปฏิภาณปฏิสมภิต ญาณ (ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแตกฉานในปฏิภาณ	ปฏิภาณ หมายถึง ความแจ่มแจ้งในอรรถ ธรรม และ ภาษา ^{๕๖} ญาณ นี้ เป็นโลกุตตระ เกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น

๒๙. วิหารภูริญาณ ญาณ (วิหารภูริญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณ มีสภาวะเป็นธรรม เครื่องอยู่	ธรรมเครื่องอยู่ ได้แก่ วิปัสสนา พร้อมทั้งเจตสิกธรรมที่ ประกอบรวม มีสภาวะเป็นธรรมเครื่องอยู่ ซึ่งหมายถึง มีวิปัสสนาเป็น ธรรมเครื่องอยู่ วิปัสสนามีหลายอย่าง โดยแบ่งตามลักษณะที่เป็นอารมณ์ ของวิปัสสนา เช่น อนิจจานุวิปัสสนา ตามคุณลักษณะคือ ความไม่เที่ยง เป็นต้น ^{๕๗}

๓๐. สมาปตคตภูริญาณ ญาณ (สมาปตคตภูริญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะเป็นสมาบัติ	สมาบัติ ได้แก่ ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เป็นโลกุตตรผล ฉะนั้น สมาบัตินี้ จึงหมายถึง ผลสมาบัติ ซึ่งมีหลายอย่าง ด้วยอำนาจวิโมกข์ ๓ มีอนิมิตตวิโมกข์ เป็นต้น ^{๕๘}

^{๕๖} อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.^{๕๗} อ่างแล้ว, หน้า ๔๐.^{๕๘} อ่างแล้ว, หน้า ๔๐.

๓๑. วิหารสมาปัตตภูญญาณ (วิหารสมาปัตตภูญญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะฐรรณ-เครื่องอยู่และสมาบัติ	คู่มือ ๒๘. และ ๓๐.

๓๒. อานนตริกสมาธิสูมี ญาณ (อานนตริกสมาธิญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในสมาธิที่ไม่ถูกขวาง	สมาธิที่ไม่ถูกขวาง หมายถึง มัคคสมาธิ ซึ่งทำหน้าที่ตัดอาสวะและให้ผลต่อจากตนทันที โดยไม่มีอะไรมาขัดขวางได้ ^{๕๘} ญาณ นี้ คือมัคคญาณ จัดเป็นโลกุตตระ

๓๓. อรณวิหาร ญาณ (อรณวิหารญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในธรรมเครื่องอยู่ที่ไม่มีกิเลสเบียดเบียน	ธรรมเครื่องอยู่ ๗ ดังกล่าวนั้น หมายถึงมัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ^{๖๐} ญาณ นี้ คือ ผลญาณ เกิดต่อจากอานนตริกสมาธิญาณ จัดเป็นโลกุตตระ

๓๔. นิโรธสมาปัตติญาณ (นิโรธสมาปัตติญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในนิโรธสมาบัติ	นิโรธสมาบัติ หมายถึง การดับแนวสัญญาณาสัญญาตนะ ไม่มีธรรมอะไร มีแต่บัญญัติ ญาณ นี้ ประกอบด้วยพลังของสมณะและวิปัสสนา ดับระงับสังขาร ๓ ชำนาญทั้งญาณจริยา และ สมาธิจริยา ^{๖๑}

^{๕๘} อ่างแล้ว, หน้า ๔๑.^{๖๐} อ่างแล้ว, หน้า ๔๑.^{๖๑} อ่างแล้ว, หน้า ๔๕.

๓๕. ปรินิพพาน ญาณ (ปรินิพพานญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในปรินิพพาน	ปรินิพพาน หมายถึง การดับกิเลส (กิเลสปรินิพพาน) และการดับขันธ (ขันธปรินิพพาน) ญาณนี้ เป็นญาณของพระอรหันต์ ผู้พิจารณาการดับไปของกิเลส มีกามฉันทะเป็นต้น และอนุपाติเสสปรินิพพาน ^{๖๒} จึงเป็นปัจเจกขณญาณของพระอรหันต์

๓๖. สมศีลกุฎฐ ญาณ (สมศีลกุฎฐญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะเป็นสมะและสีสะ	สมะ หมายถึง ธรรมที่สงบมีเนกขัมมะ เป็นต้น สีสะ หมายถึง ธรรมที่เป็นประธานมีสังขาร เป็นต้น ญาณ นี้ ประกอบด้วยธรรมเป็นประธานมีสังขาร เป็นต้น ซึ่งทำให้ธรรมที่เป็นข้าศึกสงบ เป็นฐานให้โลกุตตรธรรมเกิด ^{๖๓}

๓๗. สลเลขกุฎฐ ญาณ (สลเลขกุฎฐญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณมีสภาวะขัดเกลา	ขัดเกลา หมายถึง ตัดธรรมที่เป็นข้าศึกได้เด็ดขาด ญาณนี้ ทำหน้าที่ขัดเกลากิเลสที่หยาบมีสภาวะต่าง ๆ และ คอยแผดเผาให้ให้หมดสิ้นไป ญาณนี้ เป็นฐานให้โลกุตตรธรรมเกิด ^{๖๔} เช่นกัน

^{๖๒} อ่างแล้ว, หน้า ๔๕.^{๖๓} อ่างแล้ว, หน้า ๔๖.^{๖๔} อ่างแล้ว, หน้า ๔๗.

๓๘. วิริยารมภะ ญาณ (วิริยารัมภญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในวิริยารัมภะ	วิริยารัมภะ คือ ความเพียรเริ่มแรก ที่เป็นปัจจัยให้บรรลุ มรรคและผล จัดเป็นสัมมาวายามะ เพราะประคับประคอง โภชณงค์ ๗ ให้เสมอกัน ^{๖๕}

๓๙. อุตตสนทสฺสนเณ ญาณ (อัครสันทสสนญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแสดงอรรถต่าง ๆ ให้คนอื่นเข้าใจ	แสดงอรรถ หมายถึง แสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่ ชาวโลก ธรรมที่แสดงมีทั้งสังฆธรรมและอสังฆธรรม ญาณนี้ เป็นญาณของพระอริยบุคคล เกิดหลังจากบรรลุ มรรคและผลแล้ว ^{๖๖}

๔๐. ทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณ (ทสสนวิสสุทธิญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณคือทสสนวิสสุทธิ	ทสฺสนะ (การเห็น) คือ มัคคญาณและผลญาณ และเพราะ บริสุทธิ จึงชื่อว่า ทสสนวิสสุทธิ มัคคญาณ จัดเป็นทสสนวิสสุทธิ ขณะกำลังบริสุทธิ(ละกิเลส) ส่วนผลญาณ จัดเป็นทสสนวิสสุทธิ หลังจากบริสุทธิแล้ว ^{๖๗} ทสสนวิสสุทธิญาณ นี้ เป็นโลกุตตระ ทางตลอดภาวะคือการ ประมวลเข้าเป็นอย่างเดียวกันแห่งสังฆธรรมและอสังฆ ธรรม ภาวะต่างกันแห่งกิเลสมีกามฉันทะ เป็นต้น และ ภาวะอย่างเดียวกันแห่งคุณธรรมมีเนกขัมมะ เป็นต้น

^{๖๕} อ่างแล้ว, หน้า ๔๙.^{๖๖} อ่างแล้ว, หน้า ๕๐.^{๖๗} อ่างแล้ว, หน้า ๕๑.

๔๑. ขนฺติญาณํ (ขันติญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณอดทน	อดทน คือ อดทนต่อการรู้รูปจันท์เป็นต้นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นความอดทนแบบมีลักษณะ ญาณอดทนนี้ เป็นวิปัสสนาญาณขั้นอ่อน ที่เป็นปัจจัยให้ทัสสนวิสุทธิญาณสำเร็จ ^{๖๘} ญาณนี้ สัมพันธ์กับญาณข้อต่อมา

๔๒. ปรีโยคาหเน ญาณํ (ปรีโยคาหณญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณหยั่งลง	หยั่งลง หมายถึง หยั่งลงสู่การสัมผัส ด้วยการสัมผัสด้วย ญาณรู้ว่ารูปจันท์เป็นต้นไม่เที่ยง เป็นต้น ญาณหยั่งลง นี้ เป็นวิปัสสนาญาณกล้าแข็ง เริ่มต้นตั้งแต่ เห็นความดับของรูปจันท์ เป็นต้น ^{๖๙}

๔๓. ปเทสวิหาร ญาณํ (ปเทสวิหารญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้วิหารธรรมเป็นส่วน ๆ	วิหารธรรมเป็นส่วน ๆ มีหลายอย่าง เช่น จันท์ เป็นส่วนหนึ่ง อายตนะ เป็นส่วนหนึ่ง ญาณนี้ ทำหน้าที่จัดแบ่งวิหารธรรมเป็นส่วน ๆ โดยประมวล ธรรมประเภทเดียวกันไว้ด้วยกัน เช่น ประมวลจันท์ ๕ มาเป็นจันท์ส่วนหนึ่ง ญาณนี้ เป็นโลกุตตระ เกิดมาจากทัสสนวิสุทธิญาณ จัดเป็นปัจจุเวกขณญาณ ^{๗๐}

^{๖๘} อ่างแล้ว, หน้า ๕๑.^{๖๙} อ่างแล้ว, หน้า ๕๒.^{๗๐} อ่างแล้ว, หน้า ๕๓.

๔๔. สลัญญาวิวัฏฏญาน ญาณ (สลัญญาวิวัฏฏญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญาณถอยกลับด้วยสลัญญา	ถอยกลับด้วยสลัญญา หมายถึง ถอยกลับจากกามฉันทะ เป็นต้น ด้วยสลัญญาที่เป็นเหตุ หรือเป็นภระ ที่ทำให้ภวานาธรรมมีเนกขัมมะ เป็นต้นเป็นอธิบดี ^{๓๑} ญาณนี้ คือ ลักษณะหนึ่งของสัจจวิวัฏฏญาน

๔๕. เจโตวิวัฏฏญาน ญาณ (เจโตวิวัฏฏญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญาณถอยกลับด้วยเจตนา	ถอยกลับด้วยเจตนา หมายถึง ถอยกลับจากกามฉันทะ เป็นต้น ด้วยเจตนาที่ปรุงแต่งธรรมที่ประกอบรวมให้อุตสาหะ ญาณนี้ คือ ญาณในภวานาธรรมมีเนกขัมมะ เป็นต้น ที่เป็นเหตุให้เห็นโทษในกามฉันทะ เป็นต้น ซึ่งมีสภาวะต่าง ๆ กัน ^{๓๒} และเป็นลักษณะหนึ่งของสัจจวิวัฏฏญาน

๔๖. จิตตวิวัฏฏญาน ญาณ (จิตตวิวัฏฏญาน)

คำแปล	อธิบาย
ญาณถอยกลับแห่งจิต	ถอยกลับแห่งจิต หมายถึง ถอยกลับแห่งจิตด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นต้น ญาณนี้ คือ ญาณในการทำจิตให้ตั้งมั่นด้วยอำนาจเนกขัมมะ เป็นต้น ^{๓๓} และเป็นลักษณะหนึ่งของสัจจวิวัฏฏญาน

^{๓๑} อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

^{๓๒} อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

^{๓๓} อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

๔๗. ญาณวิวิญญู ญาณ (ญาณวิวิญญูญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณหมุนกลับแห่งญาณ	หมุนกลับแห่งญาณ หมายถึง ญาณหมุนกลับจากความยึดมั่น โดยเห็นว่า ธรรมทั้งหลายว่างจากอัตตา ญาณนี้ เรียกได้อีกว่า อนัตตานุปีศสนาปัญญา ^{๓๔}

๔๘. วิโมกขวิวิญญู ญาณ (วิโมกขวิวิญญูญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในการหมุนกลับคือวิโมกข์	หมุนกลับคือวิโมกข์ หมายถึง หมุนกลับ คือ หลุดพ้นจากกามฉันทะ เป็นต้น ญาณนี้ คือ ปัญญาในเนกขัมมะ เป็นต้น ซึ่งปล่อยกามฉันทะ เป็นต้น ^{๓๕} และเป็นลักษณะหนึ่งของสัจจวิวิญญูญาณ

๔๙. สัจจวิวิญญู ญาณ (สัจจวิวิญญูญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณในการหมุนกลับในสัจจะ	หมุนกลับในสัจจะ หมายถึง หมุนกลับออกจากส่วนทั้งสองในสัจจะ ๔ ญาณนี้ ทำหน้าที่รู้สภาวะที่จริงแท้แห่งสัจจะ ๔ นั่นคือ รู้หน้าที่ที่พึงทำต่อสัจจะ ๔ แต่ละข้อ ^{๓๖} ญาณนี้ คือมัคคญาณ เรียกอีกชื่อว่า อาสวักขญาณ

^{๓๔} อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

^{๓๕} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

^{๓๖} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

๕๐. อิทธีวิเช ญาณ (อิทธีวิญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแสดงฤทธิ์	แสดงฤทธิ์ หมายถึง แสดงโดยการเริ่มต้นใส่ใจถึงสุข สัตถุญา และลหุสัตถุญา เนื่องจากกำหนดกายและจิตเข้าเป็นอันเดียวกัน ^{๓๓} ญาณนี้ เป็นอภิญญาข้อ ๑ ในอภิญญา ๖

๕๑. โสตราตุวิสุททธิญาณ (โสตราตุวิสุททธิญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณเป็นเหมือนโสตราตุอันบริสุทธิ์	ญาณเป็นเหมือนโสตราตุ เพราะทำหน้าที่อย่างโสตราตุ และบริสุทธิ์เพราะไม่มีอุปกิเลส ^{๓๔} ญาณนี้เป็นอภิญญา ๑ ในอภิญญา ๖

๕๒. เจโตปริยญาณ (เจโตปริยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณกำหนดรู้จิต	กำหนดรู้จิต หมายถึง กำหนดรู้ความเป็นไปแห่งจิต ทั้งที่มีสภาพต่างกันและเป็นอย่างเดียวกัน ความส่องใสและไม่ส่องใสแห่งอินทริย์ (คือ ตา หู เป็นต้น) อันเนื่องมาจากพลังแห่งจิต ๓ ประเภท คือ จิตสหระคด้วยโสมนัส จิตสหระคด้วยโทมนัส และจิตสหระคด้วยอุเบกขา ^{๓๕} ญาณนี้เป็นอภิญญา ๑ ในอภิญญา ๖

^{๓๓} อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

^{๓๔} อ่างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๓๕} อ่างแล้ว, หน้า ๕๗.

๕๓. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณประกอบด้วยสติ ระลึกถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในชาติก่อน ๆ	ญาณประกอบด้วยสติระลึกถึง ^{๔๑} หมายถึง ญาณกำหนดรู้กรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยเป็นปัจจัยตามการแผ่ออกไปของกรรม ทั้งที่มีสภาพต่างกันและมีสภาพอย่างเดียวกัน กรรม มีสภาพต่างกัน คือ กามาวจรกรรม ส่วนกรรมมีสภาพอย่างเดียวกัน คือ รูปาวจรกรรม และอรูปาวจรกรรม ^{๔๐} ญาณนี้ เป็นอภิญญาข้อ ๑ ในอภิญญา ๖

๕๔. ทิพพจักษุญาณ (ทิพพจักษุญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณเป็นจักษุทิพย์	จักษุทิพย์ คือ จักขุปสาทที่เป็นทิพย์ เพราะเกิดด้วยสุจริตกรรม ไม่ถูกดีเสมอและเล็ดคิดค้น สามารถรับอารมณ์ (สามารถเห็นรูป) แม้อยู่ไกลได้ ญาณที่เห็นนี้ เกิดด้วยพลังแห่งวิริยภาวนา (การเจริญโอภาสกสิณ ซึ่งเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔) เป็นทิพย์ เพราะเหมือนจักษุทิพย์ เป็นทิพย์ เพราะได้ด้วยอำนาจทิพพวิหารธรรม เป็นทิพย์ เพราะมีคติมาก โดยสามารถเห็นรูปที่อยู่นอกฝา เป็นต้น ได้ ^{๔๑}

๕๕. อาสวานิ ขเย ญาณ (อาสวัคขญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณทำอาสวะให้สิ้น	ญาณนี้ หมายถึง อรหัตตมัคคญาณ ^{๔๒} ญาณนี้ เป็นอภิญญาข้อ ๑ ในอภิญญา ๖

^{๔๐} อ้างแล้ว, หน้า ๕๓.^{๔๑} อ้างแล้ว, หน้า ๕๘.^{๔๒} อ้างแล้ว, หน้า ๕๕.

๕๖. ทุกุเข ญาณ (ทุกุขญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ทุกุข	รู้ทุกุข คือ ฐิติภาวะที่ต้องกำหนดรู้แห่งทุกุข มี ๔ อย่าง มีสภาวะบีบคั้น เป็นต้น ^{๘๓}

๕๗. สมุทเท ญาณ (สมุททยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้สมุทข	รู้สมุทข คือ ฐิติภาวะที่ต้องละแห่งสมุทข มี ๔ อย่าง มีการเป็นเหตุให้ทำกรรม เป็นต้น ^{๘๔}

๕๘. นิโรธ ญาณ (นิโรธญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ดับทุกุข	รู้ดับทุกุข หมายถึง ฐิติภาวะที่ต้องทำให้แจ้งแห่งนิโรธ มี ๔ อย่าง มีการออกไป เป็นต้น ^{๘๕}

๕๙. มกุเค ญาณ (มัคคญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้มรรค	รู้มรรค หมายถึง ฐิติภาวะที่ต้องทำให้เกิดมีแห่งมรรค มี ๔ อย่าง มีการนำออกไป เป็นต้น ^{๘๖}

^{๘๓} อ่างแล้ว, หน้า ๕๘.

^{๘๔} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

^{๘๕} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

^{๘๖} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

๖๐. ทุกุเข ฉญาณํ (ทุกุขญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ทุกุข	รู้ทุกุข หมายถึง รู้ว่า สัจจะข้อแรกคือทุกุข แสดงถึงภavnาน่ารังเกียจ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะเป็นอันมาก และแสดงถึงภavnาว่างเปล่า เพราะเว้นจากความเป็นสภาพเที่ยงสวยงาม เป็นสุข และเป็นอิตตา ^{๘๗}

๖๑. ทุกุขสมุทเท ฉญาณํ (ทุกุขสมุททยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้เหตุเกิดแห่งทุกุข	รู้เหตุเกิดแห่งทุกุข หมายถึง รู้ว่า สัจจะข้อที่ ๒ คือ เหตุเกิดแห่งทุกุข แสดงถึงภavnาว่า เหตุเกิดแห่งทุกุขมิได้เมื่อประจวบกับปัจจัยต่าง ๆ ^{๘๘}

๖๒. ทุกุขนิโรธ ฉญาณํ (ทุกุขนิโรธญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้การดับทุกุข	รู้การดับทุกุข หมายถึง รู้ว่า สัจจะข้อที่ ๓ คือ การดับทุกุข แสดงถึงภavnาว่าไม่มีผู้เที่ยวไปแห่งทุกุข ที่เป็นตัวทำให้สังสาระดำเนินไป เนื่องจากว่างจากคติทั้งปวง ^{๘๙}

๖๓. ทุกุขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา ฉญาณํ (ทุกุขนิโรธคามินิปฏิปทาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกุข	รู้ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกุข หมายถึง รู้ว่า สัจจะข้อที่ ๔ คือ ปฏิปทา ๆ แสดงถึงภavnานำไปสู่ความดับทุกุข ด้วยการทำความดับทุกุขให้เป็นอารมณ์ ^{๙๐}

^{๘๗} อ่างแล้ว, หน้า ๖๐.

^{๘๘} อ่างแล้ว, หน้า ๖๐.

^{๘๙} อ่างแล้ว, หน้า ๖๐.

^{๙๐} อ่างแล้ว, หน้า ๖๑.

๖๔. อุดตปฐิสุมภิตะ ญาณ (อรรถปฐิสัมภิตาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแตกฉานในอรรถ	อรรถ ในที่นี้ หมายถึง สัจจะที่เป็นผล คือ ทุกข์ และ นิโรธ ญาณแตกฉานในอรรถ ก็คือ ญาณที่มีทุกข์และนิโรธเป็น อารมณฺ์ ^{๕๑}

๖๕. ชมมปฐิสุมภิตะ ญาณ (ชัมมปฐิสัมภิตาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแตกฉานในธรรม	ธรรม ในที่นี้ หมายถึง สัจจะที่เป็นเหตุ คือ สมุทัย และ มรรค ญาณแตกฉานในธรรม ก็คือ ญาณที่มีสมุทัยและมรรคเป็น อารมณฺ์ ^{๕๒}

๖๖. นิรุตติปฐิสุมภิตะ ญาณ (นิรุตติปฐิสัมภิตาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแตกฉานในภาษา	ภาษา หมายถึง ภาษาแห่งอรรถและธรรมนั้น ญาณแตกฉานในภาษา จึงหมายถึงแตกฉานในภาษาแสดง อรรถและธรรม ^{๕๓}

^{๕๑} อ่างแล้ว, หน้า ๖๐.

^{๕๒} อ่างแล้ว, หน้า ๖๑.

^{๕๓} อ่างแล้ว, หน้าเดียวกัน.

๖๗. ปฏิภาณปฏิสมุภีเท ญาณิ (ปฏิภาณปฏิสัมภีทาญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแตกฉานในปฏิภาณ	ปฏิภาณ หมายถึง ความรู้แจ่มกระจ่าง ญาณแตกฉานในปฏิภาณปฏิสัมภีทา จึงหมายถึงแตกฉาน แบบรู้กระจ่างในญาณ ๓ ข้อย่างตื้นนั้น ^{๕๔}

๖๘. อินุทริยปิโรปรียคเต ญาณิ (อินุทริยปิโรปรียคตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้ความยิ่งและความหย่อน แห่งอินุทริยของ สัตว์ทั้งหลาย	ความยิ่ง หมายถึง ความไม่บกพร่อง ความหย่อน หมายถึง ความบกพร่อง อินุทริย คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา ญาณรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินุทริย หมายถึง รู้ว่า ผู้ใดมีอินุทริยแก่กล้า หรือไม่แก่กล้า ในคนคนนั้น มีอินุทริยใดอ่อน หรือมีอินุทริยใดแก่ และสามารถปรับ อินุทริยของเขาให้เสมอกันได้ เพื่อประโยชน์แก่การแสดง ธรรมโปรด ^{๕๕} มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า

๖๙. สตุตทานิ อาสยานุสเย ญาณิ (อาสยานุสยญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณรู้อาสยะและอนุสยะของสัตว์ ทั้งหลาย	อาสยะ หมายถึง สันดาน (การสืบต่อแห่งจิต) ที่เป็น ที่อาศัยของกุศลกรรมและอกุศลกรรม อนุสย หมายถึง กิเลสที่มีอยู่ประจำใน (จิต) สันดานของ สัตว์ ญาณรู้อาสยะและอนุสยะ หมายถึง ญาณรู้การสืบต่อแห่ง จิตที่เกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรม รวมทั้งรู้กิเลสที่มี อยู่ประจำในสันดานของสัตว์ ^{๕๖} มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า

^{๕๔} อ้างแล้ว, หน้า ๖๑.^{๕๕} อ้างแล้ว, หน้า ๖๒.^{๕๖} อ้างแล้ว, หน้า ๖๓.

๑๐. ยมกปาฏิหาริเร ญาณ (ยมกปาฏิหาริญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแสดงยมกปาฏิหาริย์	<p>ยมก แปลว่า คู่ หมายถึง ปาฏิหาริย์ที่แสดงเป็นคู่พร้อม ๆ กัน</p> <p>ปาฏิหาริ เป็นศัพท์เดียวกับปาฏิหาริย์ ซึ่งหมายถึงการแสดงหรือการทำที่มีจุดมุ่งหมาย จัดกรรมที่เป็นข้าศึก เช่น ความไม่มีสัทธา เป็นต้น</p> <p>ญาณแสดงยมกปาฏิหาริย์ หมายถึงญาณที่มีศักยภาพให้สามารถแสดงปาฏิหาริย์เป็นคู่ได้ เช่น แสดงให้มือที่อไฟกับที่น้ำออกจากร่างกายในเวลาเดียวกัน ^{๕๗} มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า</p>

๑๑. มหากรุณาสมาปัตติยา ญาณ (มหากรุณาสมาปัตติญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณประกอบด้วยมหากรุณาสมาบัติ	<p>มหากรุณา หมายถึง ความสงสารอันยิ่งใหญ่ในเมื่อสัตว์โลกมีทุกข์</p> <p>มหากรุณาสมาบัติ หมายถึง การเข้าฌานที่เริ่มต้นด้วยการแผ่มหากรุณาไปยังสัตว์โลกผู้ประสบทุกข์</p> <p>มหากรุณาสมาบัติญาณ หมายถึง ญาณที่มีมหากรุณาสมาบัติประกอบร่วม ^{๕๘} มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า</p>

^{๕๗} อ่างแล้ว, หน้า ๖๓.

^{๕๘} อ่างแล้ว, หน้า ๖๔.

๑๒. สัพพัญญุตญาณ (สัพพัญญุตญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณแสดงความเป็น สัพพัญญู คือ ผู้รู้ธรรมทั้งปวง	<p>ธรรมทั้งปวง คือ สังขตธรรม และอสังขตธรรม แยก กล่าวได้เป็น ๕ คือ สังขาร วิการ ลักษณะ นิพพาน และ บัญญัติ</p> <p>รู้ธรรมทั้งปวง หมายถึง รู้ธรรมดังกล่าวนี้ ดังนี้ รู้โดย กิจ รู้โดยไม่หลง รู้ตามเหตุ และรู้โดยเกี่ยวข้องกับอวิช ชนะ^{๕๕} (การน้อมนึก)</p> <p>สัพพัญญุตญาณ หมายถึง ญาณที่รู้ได้ทั้งในด้านเฉพาะกิจ รู้ได้โดยไม่หลง รู้ได้ตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และรู้ได้ ทันทีเมื่อนึกถึงเพื่อจะรู้ มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้า</p>

๑๓. อนาวรณญาณ (อนาวรณญาณ)

คำแปล	อธิบาย
ญาณไม่มีอะไรขัดขวาง	<p>ญาณนี้ คือ สัพพัญญุตญาณ นั่นเอง ที่เมื่อนึกจะรู้อะไร ก็รู้ได้ทันที โดยไม่มีอะไรมาเป็นอุปสรรค^{๑๐๐}</p> <p>ญาณนี้มีเฉพาะแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น</p>

^{๕๕} อ่างแก้ว, หน้า ๖๔ - ๖๕.

^{๑๐๐} อ่างแก้ว, หน้า ๖๕.

ค. ศึกษาวิเคราะห์

ผู้วิจัยได้เสนอชื่อเรียกปัญหาทั้ง ๓๑ คำแปลและคำอธิบายแบบสรุปมาแล้วในข้อ ข. แต่ก็ยังไม่ได้รับความกระจ่างว่า พระสารีบุตรเสนอชื่อเรียกปัญหาเหล่านี้ไว้เพื่ออะไร ปัญหาเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไรหรือไม่ เพื่อความกระจ่างในเรื่องเหล่านี้ จึงใคร่ขอเสนอการศึกษาวิเคราะห์ต่อไปตามลำดับ

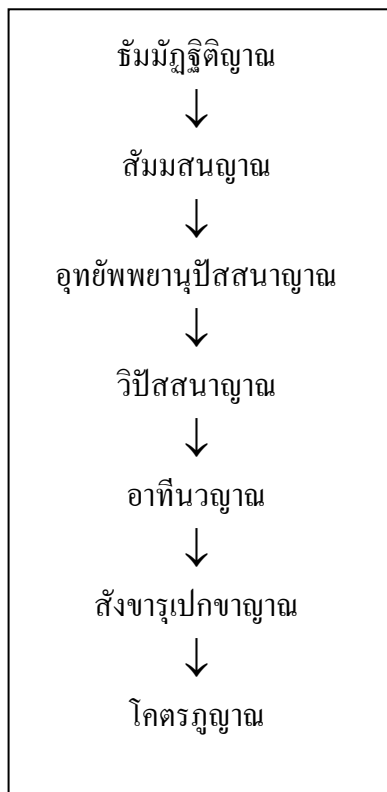
พระสารีบุตรเสนอชื่อเรียกปัญหาเหล่านี้ไว้ ผู้วิจัยเข้าใจว่า เพื่อเป็นการจัดแบ่งปัญหาในพระพุทธศาสนา (ซึ่งมีทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ) ออกเป็นกลุ่ม ๆ ดังนี้

๑. กลุ่มปัญหานำไปสู่การเกิดวิปัสสนาญาณ ปัญหากลุ่มนี้มี ๓ ประเภท คือ สุตมยญาณ สීමมยญาณ และสมาธิภาวนามยญาณ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันดังนี้

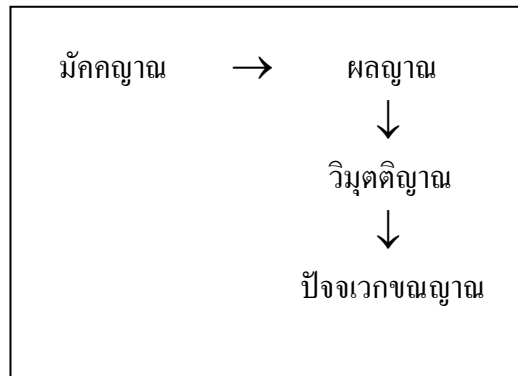
ตามตารางลูกศรชี้บอกให้รู้ว่า ญาณเกิดจากการฟัง ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ สภาวธรรม และสามัญคุณลักษณะขององค์ธรรมต่าง ๆ อาทิ เวทนา อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดญาณที่สัมพันธ์กับการเกิดศีล ศีล คือ การสำรวมระวัง พร้อมกับการสำรวมระวังนั้น ก็เกิดปัญญาพิจารณาในลักษณะต่าง ๆ คือ การพิจารณาเห็นโทษในการไม่สำรวม การพิจารณาเห็นอนิสงส์ในการสำรวม การพิจารณาเห็นความบริสุทธิ์จากการสำรวม การพิจารณาเห็นกิเลสที่ทำให้การสำรวมเศร้าหมอง และการพิจารณาเห็นคุณธรรมที่ทำให้การสำรวมผ่องแผ้ว การสำรวมระวังแบบนี้เป็นปัจจัยให้จิตมีความแน่วแน่และเกิดสมาธิ จิตที่เป็นสมาธินั้น ย่อมมีปัญญาประกอบร่วม และปัญญาในสมาธินี้แหละเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณต่อไป

๒. กลุ่มวิปัสสนาปัญญา + โคตรกฏญาณ ปัญญากรุ่มนี้มี ๗ ชั้น แบ่งเป็น วิปัสสนาญาณ ๖ ชั้น และโคตรกฏญาณอีก ๑ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรชี้บอกให้รู้ว่า วิปัสสนาญาณที่มีสมาธิภาวนามยญาณเป็นปัจจัยให้เกิด นั้น เมื่อแก่กล้าย่อมเกิดตามลำดับ คือ เกิดสัมมัญญัตติญาณ คือญาณรู้ว่า นามรูปต่างเป็นปัจจัยของ และกัน เกิดสัมม-สมณญาณ คือ ญาณพิจารณานามรูปที่เกิดและดำรงอยู่เป็นปัจจัยของกันและกัน นั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดอุทยัพพยานวิปัสสนาญาณ คือ ญาณเห็นนามรูปที่มี สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้น เกิดดับอยู่ตลอดเวลา เกิดวิปัสสนาญาณ คือ ญาณเห็น นามรูปที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลานั้นว่า ทำยที่สุดแล้วก็มีแต่ดับถ่ายเดียว เกิดอาทีนญาณ คือ ญาณ เห็นโทษของการมีนามรูป เกิดสังขารเปกขาญาณ คือ รู้ปล่อยวางสังขาร เกิดโคตรกฏญาณ คือ ญาณครอบงำโคตรปฏุชนด้วยอริยโคตร โดยกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์

๓. กลุ่มมัคคญาณ - ผลญาณ ปัญญากลุ่มนี้มี ๔ ชั้น คือ มัคคญาณ ผลญาณ วิมุตติญาณ และปัจจเวกขณญาณ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรชี้บอกให้รู้ว่า เมื่อเกิดโคตรภูญาณ คือ ญาณกำหนดนิพพานเป็น อารมณ์แล้ว ก็เกิดมัคคญาณ คือ ญาณละกิเลส แล้วเกิดผลญาณ คือ ญาณชั้นผล ทันทิ จากนั้นก็ เกิดวิมุตติญาณ คือ ญาณรู้ว่าหลุดพ้น แล้วเกิดปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณพิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน

ในข้อ ๑, ๒, และ ๓ นี้ นอกจากในแต่ละกลุ่มจะมีความสัมพันธ์กันภายในแล้ว ก็ยัง มีความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทั้ง ๓ กลุ่ม ภาพความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มนี้ มีเห็นได้ทั่วไปใน พระไตรปิฎก ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสสรุปไว้ว่า

"ปฺรชฺชนสฺมึสฺสุตตะ เบื่อหน่ายอยู่ ขณะเบื่อหน่ายอยู่ ก็คลายรักก็งั้นหลุด พ้นอยู่ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณ (รู้) อยู่ว่า จิตหลุดพ้นแล้ว (จากนั้น) ก็รู้ชัดอยู่ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ต้องทำก็ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี ขณะนี้ ภาพใหม่ ไม่มี"^{๑๑๑}

^{๑๑๑} พบอยู่ทั่วไปในชุดตันตปิฎก.

พระพุทธดำรัสนี้ ทำตารางกระจายความสัมพันธ์เชิงเปรียบเทียบกับกลุ่มญาณ ๓
กลุ่ม ได้ดังนี้

พุทธดำรัส	กลุ่มญาณ
ปุถุชนผู้มีสุตะ ...	กลุ่มที่ ๑
เบื่อนำอยู่	กลุ่มที่ ๒
คลายรักอยู่ เพราะคลายรัก จึงหลุดพ้นอยู่	มัคคญาณ
เมื่อหลุดพ้นแล้ว	ผลญาณ
ก็มีญาณรู้(อยู่)ว่า หลุดพ้นแล้ว	วิมุตติญาณ
รู้ชัดอยู่ว่า ชาติสิ้นแล้ว ฯลฯ	ปัจจเวกขณญาณ

๔. กลุ่มววัตถานญาณ ปัญญากลุ่มนี้มี ๕ ประเภท คือ วัตถุนานัตตญาณ
โคจรนัตตญาณ จรียนัตตญาณ ภูมินัตตญาณ และธัมมนัตตญาณ แต่ละประเภทมีนาม
รูปให้รู้ต่างๆ กัน ดังนี้

ก. วัตถุ ใน วัตถุนานัตตญาณ คือ ที่เกิด หมายถึง นามรูปทั้งหมด ซึ่งสามารถ
กำหนดได้ และต้องใช้เพื่อกำหนด เพราะเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ อายุขณะภายใน ๖ และ
ธรรม ๖

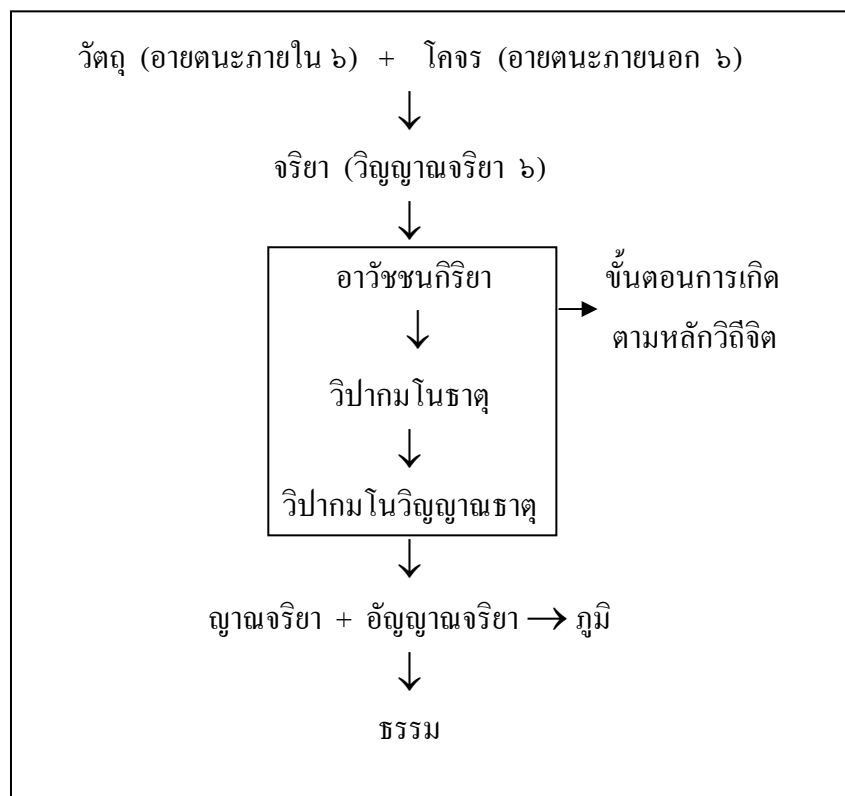
ข. โคจร ใน โคจรนัตตญาณ คือ อารมณ์ หมายถึง อายุขณะภายนอก ๖

ค. จรียา ใน จรียนัตตญาณ คือ ความเป็นไปหรือการเกิด หมายถึง วิญญาณ
จรียา (การเกิดแห่งวิญญาณ) อัญญาจรียา (การเกิดแห่งความรู้) และญาณจรียา (การเกิดแห่ง
ปัญญา)

ฌ. ภูมิ ใน ภูมินัตตญาณ คือ ระดับจิตและเจตสิก หมายถึง กามาวจรภูมิ
(ระดับจิตและเจตสิกฝ่ายกามาวจร) รูปาวจรภูมิ (ระดับจิตและเจตสิกฝ่ายรูปาวจร) อรูปาวจรภูมิ
(ระดับจิตและเจตสิกฝ่ายอรูปาวจร) และอุปปริยาปັນนภูมิ (ระดับจิตและเจตสิกฝ่ายโลกุตตรภูมิ)

ง. ธัมม ในธัมมนัตตญาณ คือ สภาวธรรม หมายถึง ธรรมที่มีปราโมทย์เป็น
มูล ๘ ธรรมที่มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๕

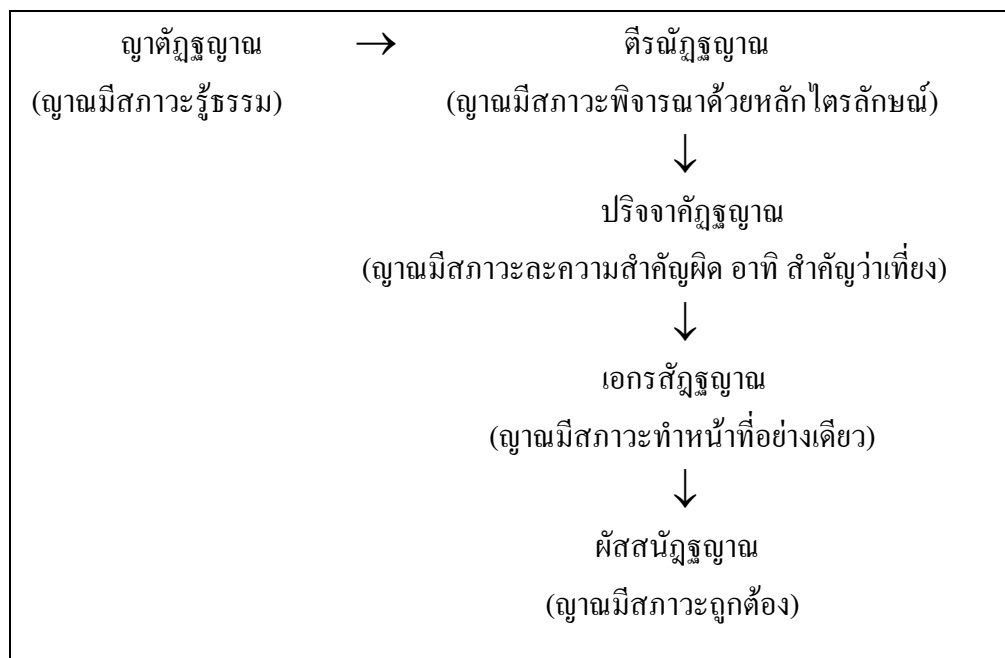
มีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า เมื่อวัตถุ (อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และ มนะ) กระทบกับโสจฺร (อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) จึงเกิดจฺริยา (วิญญานจฺริยา ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน ๖) จฺริยามี ๒ คือ อัญญาณจฺริยา (การเกิดขึ้นแห่งวิญญาน พร้อมกับมีกุศลธรรมคือ ราคะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น เกิดร่วม) กับ ญาณจฺริยา (การเกิดขึ้นแห่งวิญญาน พร้อมกับมีกุศลธรรมคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้น เกิดร่วม) ในที่นี้คือ ญาณจฺริยา ภุมิ คือระดับที่เกิดจฺริยาทั้งหมดมี ๔ ได้แก่ กามาวจร ภุมิ (ระดับจิตเจตสิกชั้นกามาวจร) รูปาวจรภุมิ (ระดับจิตชั้นรูปาวจร) อรูปาวจรภุมิ (ระดับจิตชั้นอรูปาวจร) และ อปรียาปັນนภุมิ (ระดับจิตเจตสิกชั้นมรรคจิตและผลจิต) ทั้งหมดนี้คือ ธรรมะ หรือ อารมณ์ สำหรับกำหนดพิจารณา

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ ฉะนั้น การกำหนดรู้นามรูปหรือ ธรรมที่กล่าวมานี้ จึงเรียกว่า “วัตถานญาณ” วัตถานญาณทั้ง ๕ นี้ มีความสัมพันธ์กับกลุ่ม ญาณที่จะกล่าวต่อไป

๕. กลุ่มญาติภวญาณ – ผัสสน์ภวญาณ ปัญญากลุ่มนี้มี ๕ ประเภท ซึ่งมีความสัมพันธ์กันภายในกลุ่ม ดังนี้

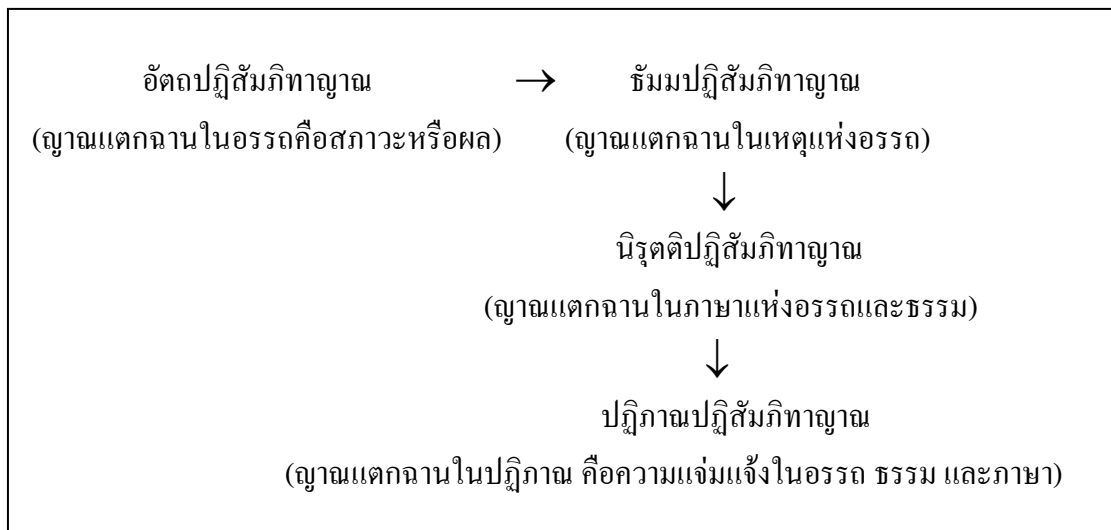

ตามตารางลูกศรชี้บ่งบอกให้รู้ว่า วัตถุนานญาณทั้งหมด คือ ญาติภวญาณ (ญาณมีสภาวะรู้ธรรม) เป็นปัจจัยให้เกิด ตีรณภวญาณ (ญาณมีสภาวะพิจารณา) ญาณนี้เป็นปัจจัยให้เกิดญาณตามลำดับ คือ ปรินจาศภวญาณ (ญาณมีสภาวะละ) ซึ่งก็คือ มัคคญาณ เอกธัมมญาณ (มีสภาวะทำหน้าที่เดียว) ซึ่งก็คือ ผลญาณ และผัสสน์ภวญาณ (ญาณมีสภาวะสัมผัสนิพพาน) ซึ่งก็คือ สัจฉิกิริยาญาณ

การกล่าวถึงญาณกลุ่มนี้ มีนัยสำคัญให้พิจารณาเพิ่มเติม คือ เป็นไปได้ว่ามีการวิเคราะห์ตีความและสรุปญาณ ๕ ออกมาเป็นญาณ ๓ (ดูการอภิปรายในบทที่ ๕) ปริปัญญา ๓ และสัทธรรม ๓ ในชั้นอรรถกถา เพื่อง่ายต่อการปฏิบัติ ญาณ ๓ คือ สัจจญาณ (รู้ว่าเป็นจริง) กิจจญาณ (รู้หน้าที่ที่ต้องทำต่อสัจจะแต่ละข้อ) และกตญาณ (รู้หน้าที่ที่ทำแล้วต่อสัจจะแต่ละข้อ) ปริปัญญา ๓ คือ ญาณตปริปัญญา (การเรียนรู้) ตีรณปริปัญญา (การพิจารณา) และปหานปริปัญญา (การละ) กับ สัทธรรม ๓ คือ ปริยัติ (การศึกษาคำสอน) ปฏิบัติ (การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา) และปฏิเวธ (การบรรลุมรรคผล) ซึ่งสามารถทำตารางเทียบได้ดังนี้

ญาณ ๕	ญาณ ๓	ปริยญา ๓	ศัพท์ธรรม ๓
ญาตัญญูญาณ	สังขญาณ	ญาตปริยญา	ปริยัติ
ตึรณัญญูญาณ	กิจจญาณ	ตึรณปริยญา	ปฏิบัติ
ปริจจาคัญญูญาณ เอกรตัญญูญาณ ผัสสนักัญญูญาณ	กตญาณ	ปหานปริยญา	ปฏิบัติ

๖. **กลุ่มปฏิสัมภิทาญาณ** ปัญญากลุ่มนี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ ซึ่งจะเกิดมีแต่เฉพาะแก่พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์เท่านั้น และเกิดพร้อมกับการได้บรรลุอรหัตผล^{๑๑๒} ปัญญากลุ่มนี้มีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า การจัดอรรถปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในอรรถ เป็นญาณที่ ๑ ก็เพราะว่า อรรถ คือ สภาวะหรือผลเป็นของปรากฏชัด ฐู้ได้ง่าย จากนั้นจึงจัด ฉัมมปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในธรรม เป็นญาณที่ ๒ ก็เพราะว่า ธรรม คือ เหตุแห่งอรรถนั้น เมื่อเข้าใจผลแล้วก็จะย้อนมาศึกษาหาเหตุ เป็นสิ่งที่ทำได้ง่ายขึ้นอีก จากนั้นจึงจัด นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในภาษาแห่งอรรถและธรรม เป็นญาณที่ ๓ ก็เพราะภาษา คือ การใช้ถ้อยคำแสดงอรรถและธรรม ซึ่งจะถ่ายทอดความหมายของอรรถและธรรมแล้วสื่อให้คนอื่นเข้าใจได้ จากนั้นจึงจัด ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ คือ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ

^{๑๑๒} พบมากในเถราปทานและเถรียาปทาน ซึ่งนิยมนับว่า พระอรหันต์ได้บรรลุวิชชา ๓ ปฏิสัมภิทา ๔ ในอรรถถาธรรมบทก็มีข้อความว่า สห ปฏิสัมภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุมฺหิ (พระเถระ บรรลุความเป็นพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.)

(ความแจ่มแจ้ง) เป็นญาณที่ ๔ ก็เพราะปฏิภาณ คือ ความแจ่มแจ้งในญาณทั้ง ๓ หมายถึง ความคล่องแคล่วว่องไวในการใช้ญาณทั้ง ๓ อันเป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔

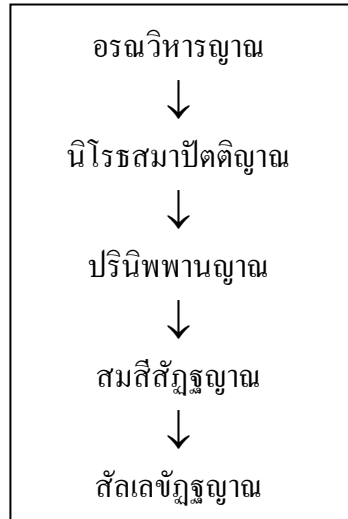
๓. *กลุ่มวิหารญาณ (๑)* ปัญญากรุปนี้มี ๔ ญาณ กล่าวไว้ต่อจากกรุปญาณที่แล้ว ก็เพราะเกิดมีแต่เฉพาะแก่พระอริยะ และแสดงถึงประเภทแห่งปฏิสัมภิทา อันแสดงให้เห็นว่า ญาณทั้ง ๔ นี้ เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ซึ่งมีอธิบายดังนี้

ตามตารางนี้บ่งบอกให้รู้ว่า พระอรหันต์ย่อมมีธรรมเครื่องอยู่ต่าง ๆ คือ ๑. วิหารัญญญาณ คือ ญาณที่มีสภาวะคือมีวิปัสสนาเป็นธรรมเครื่องอยู่ ๒. สมาปัตตัญญญาณ คือ ญาณที่มีสภาวะคือมีผลสมาบัติต่าง ๆ เช่น ผลสมาบัติที่เกิดด้วยอำนาจอนิมิตตวิโมกข์ เป็นต้น เป็นธรรมเครื่องอยู่ ๓. วิหารสมาปัตตัญญญาณ คือ ญาณที่มีสภาวะคือมีวิปัสสนา และผลสมาบัติ เป็นเครื่องอยู่ ๔. อานันตริกสมาธิญาณ คือ ญาณที่สัมปยุตด้วยอานันตริกสมาธิ ซึ่งญาณนี้คือมัคคญาณทำหน้าที่ตัดกิเลสและให้ผลเป็นความสงบเย็นทันทีหลังจากนั้น

วิหารญาณทั้ง ๓ ข้อนี้ เป็นญาณที่เกี่ยวข้องกัน กล่าวคือ วิหารัญญญาณ เป็นญาณที่มีวิปัสสนาเป็นเครื่องอยู่ สมาปัตตัญญญาณ เป็นญาณที่มีผลสมาบัติอันเป็นผลของวิปัสสนาเป็นเครื่องอยู่ ส่วน วิหารสมาปัตตัญญญาณ เป็นญาณที่รวมทั้งวิปัสสนาและผลสมาบัติอันเป็นผลของวิปัสสนา และญาณนี้เองก็เป็นผลของอานันตริกสมาธิญาณ

๘. กลุ่มวิหารญาณ (๒) ปัญญากลุ่มนี้มี ๔ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันดังนี้

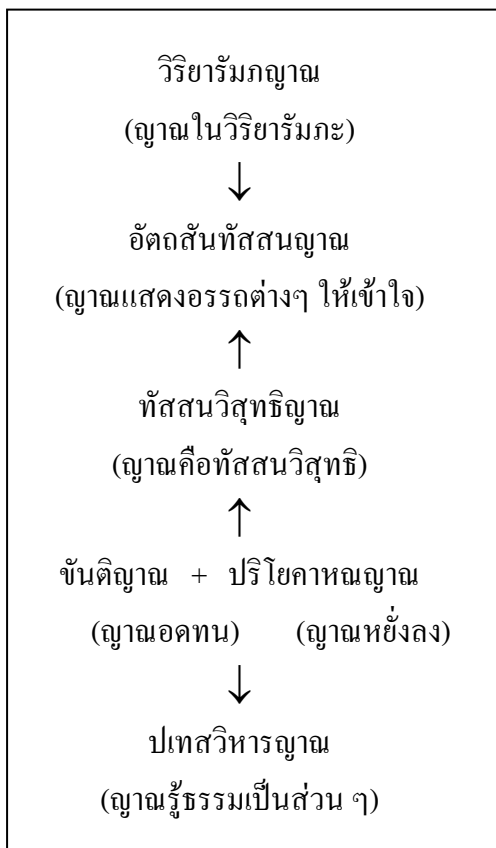

ตามตารางลูกศรซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า อานันตริกสมาธิญาณ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ มัคคญาณนี้เป็นปัจจัยให้เกิดญาณ ๕ ข้อ ตามลำดับ คือ อรณวิหารญาณ นิโรธสมาบัติญาณ ปรินิพพานญาณ สมสัสถุญาณ และ สัลเลขัฎฐญาณ ญาณทั้ง ๕ เกิดเฉพาะแก่พระอริยบุคคลผู้บรรลุผลที่เกิดสืบต่อจาก อานันตริกสมาธิ-ญาณ

อรณวิหารญาณ คือ ญาณในธรรมเครื่องอยู่ที่ไม่มียกเลศเบียดเบียน นิโรธสมาบัติญาณ คือ ญาณในนิโรธสมาบัติ ปรินิพพานญาณ คือ ญาณในการปรินิพพาน สมสัสถุญาณ คือ ญาณมีสภาวะเป็นสมะและสีสะ สัลเลขัฎฐญาณ คือ ญาณมีสภาวะขัดเกลา

บรรดาญาณทั้ง ๕ นั้น มีกล่าวถึง อรณวิหารญาณ ก่อน เพราะเกิดมีแก่พระอรหันต์เท่านั้น และเกิดมีอย่างต่อเนื่อง ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึง นิโรธสมาบัติญาณ เพราะนิโรธแม้จะเกิดมีทั้งแก่พระอนาคามีและพระอรหันต์ ก็มีองค์ประกอบให้เกิดมาก และที่สำคัญเพราะนิโรธเป็นที่รู้กันว่าเป็นนิพพาน ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึงปรินิพพานญาณ ซึ่งจะมีต่อในเวลาข้างหน้า เพราะการปรินิพพานคือการดับขันธ กว่าจะถึงเวลาปรินิพพานในกาลข้างหน้านั้นยังอยู่อีกนาน ต่อจากนั้นจึงกล่าวถึง สมสัสถุญาณ ซึ่งจะมีในเวลาไม่นาน เพราะพระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตผลพร้อมทั้งสิ้นชีวิต จะนิพพาน(ดับขันธ)ต่อจากสิ้นกิเลสทันที ต่อจากนั้นก็กล่าวถึง สัลเลขัฎฐญาณ เพราะญาณนี้จะขัดเกลาธรรมอันเป็นข้าศึกออกไป และเป็นปัจจัยให้เกิดวิริยารัมภญาณ ซึ่งจะกล่าวในกลุ่มต่อไป

๘. กลุ่มวิหารญาณ (๓) ปัญญากลุ่มนี้มี ๖ ซึ่งนำโดย วิริยารัมภญาณ อันเป็น ญาณที่เกิดสืบเนื่องมาจาก สัลเลขัญญญาณ และทั้งหมดมีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า วิริยารัมภญาณ คือ ญาณสัมปยุตด้วยความเพียร เริ่มแรก ที่ผู้มีสัลเลขัญญญาณ (ญาณขัดเกลา) ต้องทำ วิริยารัมภญาณนอกจากทำหน้าที่กำจัด อกุศลธรรมที่เหลือ (สติ ธรรม-วิจยะ ปิตี ปัสสัทธา สมาธิ อุเบกขา) ยังกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดร่วมกันอื่น ๆ ในห้องอาจเข้มแข็ง จนกระทั่งได้บรรลุผลตามลำดับ และผู้ที่ได้บรรลุผลต้องสอน ธรรมเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก ดังนั้น ท่านจึงกล่าว อรรถสันตัสสนญาณ ไว้ต่อจากวิริยารัมภญาณ อรรถสันตัสสนญาณ คือ ญาณขยายแสดงให้คนอื่นเข้าใจสภาวะแห่งธรรม ทั้งที่เป็นสังขตะ และอสังขตะ การจะแสดงธรรมขยายให้คนอื่นเข้าใจได้ตามสภาวะแห่งธรรม ผู้แสดงต้องมีความรู้ ที่บริสุทธิ์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าว ทัสสนวิสุทธินญาณ ไว้ต่อจาก อรรถ-สันตัสสนญาณ ความรู้ที่เป็นทัส สนวิสุทธินญาณ ได้แก่ความรู้ที่ประมวลธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน โดยการเกิดหรือจำนวน เป็นต้น แล้วแทงตลอด (รู้ตลอดสาย) ว่า กิเลสมีต่าง ๆ กัน แต่คุณธรรมต่าง ๆ ที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อกิเลสนั้น ๆ มีหน้าที่เป็นอย่างเดียวกันคือ ละกิเลส กล่าวโดยสรุป ทัสสนวิสุทธินญาณ คือ

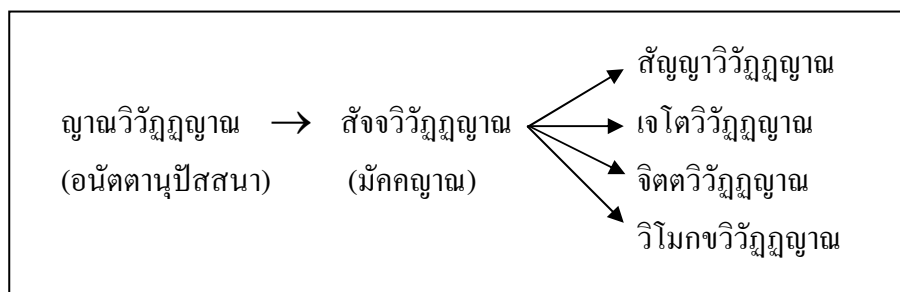
มัคคญาณ และผลญาณ มัคคญาณ เป็น ทัสสนวิสุทธิติฏฐิ ขณะบริสุทธิติฏฐิอยู่ และผลญาณ เป็น ทัสสนวิสุทธิติฏฐิ หลังจากบริสุทธิติฏฐิแล้ว

ทัสสนวิสุทธิติฏฐิญาณ เกิดมาจาก ขันติญาณ และ ปรีโยคาหนญาณ ขันติญาณ คือ ญาณอดทน หมายถึง อดทนพิจารณาด้วยความพอใจต่อธรรมมีรูปขั้นเป็นต้น ที่เข้าใจแล้วว่าเป็นของไม่เที่ยง โดยแยกพิจารณาเป็นกลุ่ม ๆ จัดเป็นวิปัสสนาญาณขั้นอ่อน ส่วน ปรีโยคาหนญาณ คือ ญาณหยั่งลงสู่ธรรมมีรูปขั้นเป็นต้น ที่สัมผัสได้แล้วด้วยเครื่องสัมผัส คือ ญาณ ที่รู้ลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นของธรรมนั้นๆ จัดเป็น วิปัสสนาญาณขั้นแก่กล้า คือ กังคานุปัสสนาญาณ

วิปัสสนาญาณทั้ง ๒ นี้ เป็นปัจจัยให้เกิด ทัสสนวิสุทธิติฏฐิญาณ คือ มัคคญาณและผลญาณ ทัสสนวิสุทธิติฏฐิญาณ เป็นปัจจัยให้เกิด ปเทสวิหารญาณ

ปเทสวิหารญาณ คือ ญาณที่มีการประมวลธรรมเป็นส่วน เป็นประเภท หรือเป็นกลุ่ม เป็นปัจเจก-เวกขณญาณประเภทหนึ่งของพระอรหันต์ ที่มีการพิจารณาธรรมเป็นส่วน ๆ โดยมุ่งกำหนดเวทนาเป็นเครื่องอยู่^{๑๑๑} เป็นหลัก

๑๐. *กลุ่มวิวิฏฐญาณ* ปัญญากลุ่มนี้มี ๖ และปัญญาทั้ง ๖ นี้ มีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นวิปัสสนาญาณและมัคคญาณ ดังนี้

ตามตารางที่มีลูกศรชี้บ่งบอกให้รู้ว่า ญาณวิวิฏฐญาณ คือ ปัญญาที่หมุนกลับจากความถือมั่น ด้วยการเห็นว่า เป็นอนัตตา จัดเป็นวิปัสสนาญาณ อันเป็นปัจจัยให้เกิด สัจจวิวิฏฐญาณ คือปัญญาที่หมุนกลับออกจากทุกข์ และเหตุเกิดทุกข์ในสัจจะ ๔ จัดเป็นมัคคญาณ คือญาณละกิเลส สัจจวิวิฏฐญาณ ทำหน้าที่ละกิเลสด้วยญาณเริ่มต้น ดังนี้

๑. รู้หมุนออกด้วยสัจญาที่ทำภาวนาธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ให้เป็นอธิบดี เรียกว่า สัจญญาวิวิฏฐญาณ

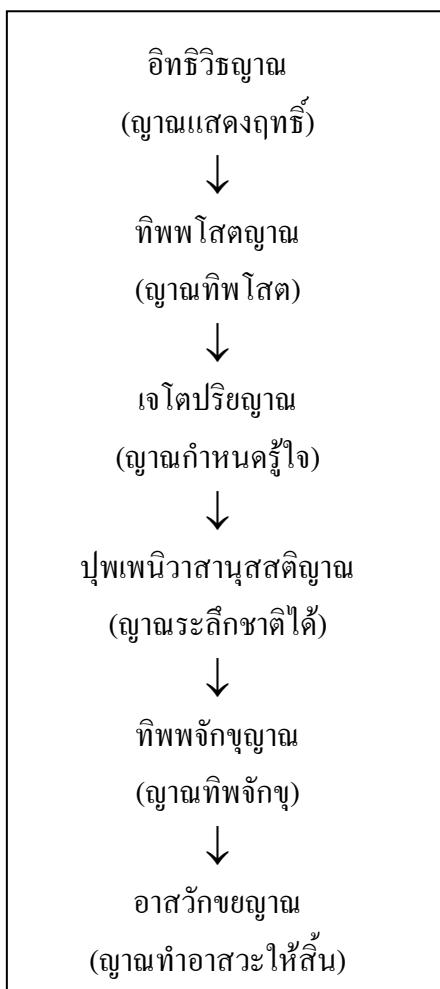
^{๑๑๑} เวทนาเกี่ยวข้องกับธรรมอื่น ๆ จำนวนมาก โดยจัดเป็นเวทนาขั้นในขั้น ๕ เป็นธัมมายนะในอายตนะ ๑๒ เป็นธรรมชาติในธาตุ ๑๘ เป็นทุกข์สังขในอริยสัจ ๔ เป็นต้น

๒. รู้หมุนออกด้วยเจตนา (ตั้งใจ) ในภาวนาธรรม มีเนกขัมมะ (การออกจากกาม) เป็นต้น ด้วยการเห็นคุณ ละปหัตถ์พหุธรรม (ธรรมที่ต้องละ) มี กามฉันทะ เป็นต้น ด้วยการเห็นโทษ เรียกว่า เจโต-วิวิญญูญาณ

๓. รู้หมุนออกด้วยการทำจิตให้ดำรงมั่น ด้วยอำนาจภาวนาธรรม เรียกว่า จิตตวิวิญญูญาณ

๔. รู้หมุนออกด้วยการละธรรมที่เป็นข้าศึก เรียกว่า วิโมกขวิวิญญูญาณ

๑๑. กลุ่มอภิญาญาณ ปัญญาเหล่านี้มี ๖ แบ่งเป็นโลกิยะ กับ โลกุตระ และปัญญาทั้ง ๖ นี้ มีความสัมพันธ์กันตามลำดับ ดังนี้

ตามตารางลูกศรชี้บ่งบอกว่า การวางอิทธิวิธญาณ คือ ญาณแสดงฤทธิ์ ไว้เป็นอันดับแรก ก็เพราะว่า การแสดงฤทธิ์ปรากฏในวงกว้าง ทำให้ชาวโลกอัศจรรย์ใจในอานุภาพแห่งฤทธิ์ที่ปรากฏ การวาง ทิพโสตญาณ คือ ญาณที่มีทิพโสต(หูทิพย์)ประกอบรวม ไว้เป็นอันดับที่ ๒ และการวาง เจโตปริยญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ใจผู้อื่นไว้เป็นอันดับที่ ๓ ก็เพราะว่า ทิพโสต

ญาณ มีอารมณ์ที่ต้องรับรู้หยาบกว่า เจโตปริยญาณ กล่าวคือ ทิพฺพโสตญาณ มีเสียงเป็นอารมณ์ ส่วน เจโตปริยญาณ มีใจของผู้อื่นเป็นอารมณ์

ส่วนอีก ๓ ข้อต่อมา จัดอยู่ในกลุ่มวิชชา ๓ อันเป็นญาณเกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรมโดยตรง ในวิชา ๓ การวางปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณระลึกชาติของตนเองได้ ไว้เป็นข้อแรก ก็เพราะเป็นญาณที่เกิดขึ้นขจัดความมืดเกี่ยวกับชีวิตในอดีต ที่ปกปิดอดีตชาติของผู้ปฏิบัติไว้ การวางจตุปปตญาณ คือ ญาณรู้การจุติและการอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอื่นนอกจากตัวเอง ไว้เป็นอันดับสอง ก็เพราะเป็นญาณที่เกิดขึ้นขจัดความมืดเกี่ยวกับชีวิตในปัจจุบัน(ชาตินี้) และอนาคต(ชาติหน้า) และการวางอัสวักขยญาณ คือ ญาณทำอาสวะให้สิ้น ไว้เป็นอันดับสาม ก็เพราะเป็นญาณที่เกิดขึ้นตัดขาดความมืดทั้งหมด

อภิญาญา ๖ ข้อนี้ ๕ ข้อแรกจัดเป็นโลกิยะ ส่วนข้อสุดท้ายจัดเป็นโลกุตตระ คือ มัคคญาณระดับอรหัตตมัคคญาณ

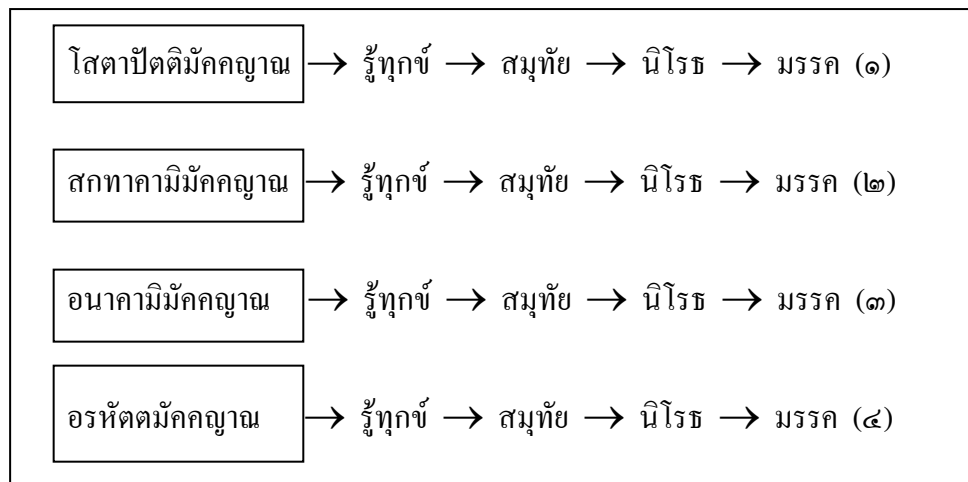
๑๒. *กลุ่มเอกาภิสมยญาณ* ปัญญากลุ่มนี้ คือ มัคคญาณ ๔ แต่ละมัคคญาณ รู้สภาวะของอริยสัจ ๔ ตลอดสายคราวเดียวตามลำดับ อริยสัจ ๔ แต่ละข้อมีสภาวะดังนี้

ทุกข์ มีสภาวะต้องกำหนดรู้ ๔ ประการ มีสภาวะบีบคั้น เป็นต้น

สมุทัย มีสภาวะต้องละ ๔ ประการ มีสภาวะเป็นเหตุให้ทำกรรม เป็นต้น

นิโรธ มีสภาวะต้องทำให้แจ้ง ๔ ประการ มีสภาวะออกไปอย่างเด็ดขาด (จากกิเลส) เป็นต้น

มรรค มีสภาวะต้องทำให้เกิดมี ๔ ประการ มีการนำออกไป (จากกิเลส) เป็นต้น การที่มัคคญาณ รู้สภาวะของอริยสัจ ๔ ตลอดสายคราวเดียวตามลำดับนั้น ทำตารางให้เห็นภาพได้ดังนี้

มัคคญาณทั้ง ๔ นี้ มีการละกิเลสสู่มรรคไปตามลำดับ (ดูเพิ่มเติมที่ข้อ ๑๔.)

๑๓. กลุ่มสังขญาณ ๔ ปัญญากลุ่มนี้ มี ๔ การกล่าวญาณ ๔ นี้ไว้ ก็เพื่อต้องการ แยกแสดงการเกิดของญาณ ๔ ในอริยสัจ ๔ แต่ละข้อ อย่างชัดเจน ดังนี้

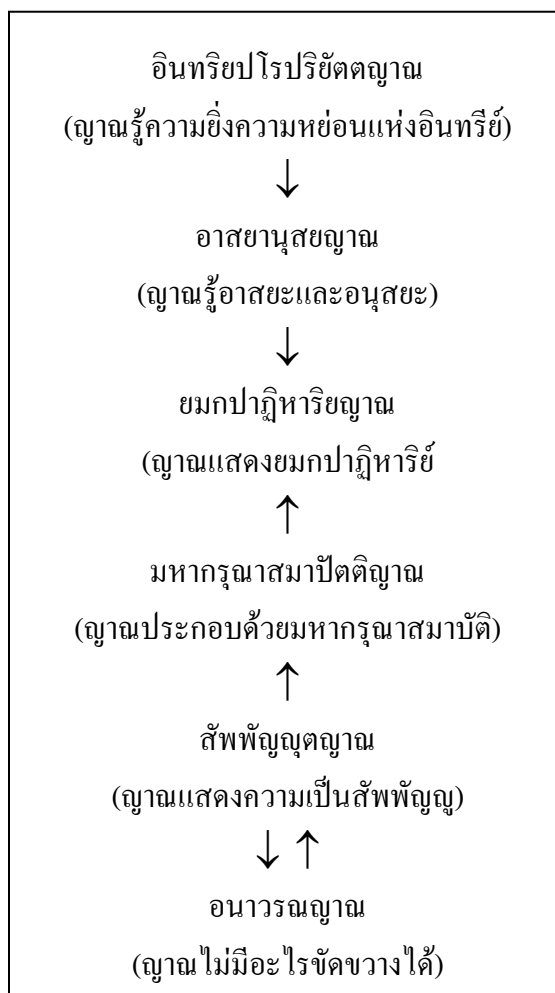
ทุกขญาณ	ญาณที่ปรารถนทุกข์เกิดขึ้น
↓	
ทุกขสมุทฺถญาณ	ญาณที่ปรารถนทุกข์สมุทฺถเกิดขึ้น
↓	
ทุกขนิโรธญาณ	ญาณที่ปรารถนทุกข์นิโรธเกิดขึ้น
↓	
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณที่ปรารถนทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น

๑๔. กลุ่มปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ปัญญากลุ่มนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในข้อ ๖ การนำมา กล่าวไว้อีกในที่นี้ ก็เพื่อย้ำว่า ปฏิสัมภิทาญาณ ล้วน ๆ เกิดมาด้วยอานุภาพแห่งอริยมรรคของพระ อริยบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่เกิดด้วยอานุภาพอย่างอื่น และเพื่อแสดงว่า ปฏิสัมภิทา ในที่นี้ มีสังขะ ๔ เป็นอารมณ์ ดังนี้

อตฺถปฏิสัมภิทา	คือ ญาณที่มีทุกข์และนิโรธเป็นอารมณ์
ธมฺมปฏิสัมภิทา	คือ ญาณที่มีสมุทฺถและมรรคเป็นอารมณ์
นิรุตฺตปฏิสัมภิทา	คือ ญาณในภาษาแสดงสังขะ ๔ นั้น
ปฏิกฺขณปฏิสัมภิทา	คือ ญาณในปฏิสัมภิทาญาณ ๓ ข้อต้น

การกล่าว มัคคญาณ ๔ ซ้ำไว้อีก ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า มัคคญาณ ๔ คือ โสตาปัตติ มัคคญาณ สกทาคามีมัคคญาณ อนาคามีมัคคญาณ และอรหัตตมัคคญาณ แต่ละญาณขณะรู้ อริยสัจ ๔ ก็รู้ได้ตลอดสายคราวเดียวกัน ตามลำดับมัคคญาณ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า การรู้ อริยสัจ ๔ นั้น มีความลุ่มลึกไปตามลำดับ โดย มัคคญาณ แต่ละข้อก็รู้ได้ในระดับของตน และทำให้ละ กิเลสในระดับของตน มัคคญาณที่ถึงขั้นละกิเลสได้หมด คือ อรหัตตมัคคญาณ

๑๕. *กลุ่มพหุญาณ* ปัญญากลุ่มนี้มี ๖ เป็นกลุ่มปัญญาที่เกิดขึ้นแต่เฉพาะแก่ พระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่เกิดแก่พระสาวก ปัญญาทั้ง ๖ นี้ มีความสัมพันธ์กันดังนี้

ตามตารางลูกศรซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า ก่อนจะแสดงธรรมโปรดสัตว์โลก พระพุทธเจ้าทรง ตรวจสอบว่า ผู้นั้นมีอินทริยธรรม (สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) แก่กล้าหรือไม่ ญาณที่ทรงใช้ ตรวจสอบนี้เรียกว่า อินทริยปโรปริยัตตญาณ คือ ญาณรู้ความยิ่งความหย่อนแห่งอินทริย์ของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อทรงตรวจสอบอินทริยธรรมแล้ว ก็จะตรวจสอบคุณธรรมและกิเลสของผู้นั้น เพื่อทรง เลือกระรธรรมที่เหมาะสมแก่คุณธรรมของเขา ญาณที่ทรงใช้ตรวจสอบนี้เรียกว่า อาสยานุสยญาณ คือ ญาณรู้คุณธรรมและกิเลส ของผู้ที่พระองค์จะทรงแสดงธรรมโปรด คราวแสดงธรรมโปรด หากมี ความจำเป็นต้องทำปาฏิหาริย์เป็นคู่ ก็จะทรงทำปาฏิหาริย์ ญาณที่ทรงใช้ทำปาฏิหาริย์นี้เรียกว่า ยมกปาฏิหาริยญาณ คือ ญาณแสดงยมกปาฏิหาริย์ การที่ทรงใช้ยมกปาฏิหาริย์ ก็สืบเนื่องมาจาก ทรงมีพระมหากุณาสมาปัติ ฉะนั้นจึงกล่าวมหากุณาสมาปัติ-ญาณไว้ต่อจากยมกปาฏิหาริยญาณ

เพื่อแสดงให้เห็นว่า มหากรุณาสมาบัติญาณของพระพุทธเจ้าบริสุทธิ์ จึงกล่าว สัพพัญญุตญาณไว้ต่อจากมหากรุณาสมาบัติญาณ

อนึ่ง เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระสัพพัญญู ทรงนึกหวังถึงสิ่งทั้งปวงมาได้เร็ว และเพื่อแสดงว่า สัพพัญญุตญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้ จึงกล่าวอนาวรณญาณไว้ในลำดับต่อมา

ข. การแบ่งกลุ่มญาณ ๗๓ เป็น ๒ กลุ่มใหญ่

ในญาณทั้ง ๗๓ ที่กล่าวมานี้ แบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ได้ ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มโลกิยะ กับกลุ่มโลกุตตระ ดังนี้

ชื่อญาณ	โลกิยะ	โลกุตตระ
สุตมยญาณ	✓	
สีลมยญาณ	✓	
สมาธิภาวนามยญาณ	✓	
ธัมมัญญิตติญาณ	✓	
สัมมสนญาณ	✓	
อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	✓	
วิปัสสนาญาณ	✓	
อาทีนวญาณ	✓	
สังขารุเปกขาญาณ	✓	
โคตรภูญาณ		
มัคคญาณ		✓
ผลญาณ		✓
วิมุตติญาณ		✓
ปัจจุเวกขณญาณ		✓
วัตถุนานัตตญาณ	✓	
โคจรนानัตตญาณ	✓	
จริยานานัตตญาณ	✓	
ภูมินานัตตญาณ	✓	
ธัมมนานัตตญาณ	✓	

ชื่อกฎหมาย	โลกิยะ	โลกุตตระ
ญาตัญญูญาณ	✓	
ตีรณญาณ	✓	
ปริจจาคญาณ		✓
เอกรสัญญญาณ		✓
ผัสสนัญญญาณ		✓
อรรถปฏิสัมภทาญาณ		✓
ธัมมปฏิสัมภทาญาณ		✓
นิรุตติปฏิสัมภทาญาณ		✓
ปฏิภาณปฏิสัมภทาญาณ		✓
วิหารัญญญาณ		✓
สมาปัตตัญญญาณ		✓
อานันตริกสมาธิญาณ		✓
อรณวิหารญาณ		✓
นิโรธสมาปัตติญาณ		✓
ปรินิพพานญาณ		✓
สมสีตัญญญาณ		✓
สัลเลขัญญญาณ	✓	
วีริยารัมภญาณ	✓	
อรรถสันทัสสนญาณ		✓
ทัสสนวิสุทธีญาณ		✓
จันตญาณ	✓	
ปริโยคาหนญาณ	✓	
ปเทสวิหารญาณ		✓
สัจญญาวิวัฏญญาณ		✓
เจโตวิวัฏญญาณ		✓
จิตตวิวัฏญญาณ		✓

ชื่อญาณ	โลกิยะ	โลกุตตระ
ญาณวิวิฏฐญาณ		√
วิโมกขวิวิฏฐญาณ		√
สังขวิวิฏฐญาณ		√
อิทธิวิธญาณ	√	
โสตธาตวิสุทธญาณ	√	
เจโตปริยญาณ	√	
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	√	
ทิพพจักขุญาณ	√	
อาสวักขญาณ		√
ทุกขญาณ		√
สมุททยญาณ		√
นิโรธญาณ		√
มัคคญาณ		√
ทุกขญาณ		√
ทุกขสมุททยญาณ		√
ทุกขนิโรธญาณ		√
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ		√
อรรถปฏิสัมภิตาญาณ		√
สัมมปฏิสัมภิตาญาณ		√
นิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ		√
ปฏิบัติปฏิสัมภิตาญาณ		√
อินทรยปโรปริยัตตญาณ		√
อสาขานุสยญาณ		√
ยมกปาฏิหาริญาณ		√
มหากรุณาสมาปัตติญาณ		√
สัพพัญญุตญาณ		√
อนาวรณญาณ		√

บรรดาชื่อปัญหาหรือญาณทั้ง ๗๓ นี้ มีการแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เกิดขึ้นแก่สาวก กับส่วนที่เกิดขึ้นแต่เฉพาะแก่พระพุทธเจ้า ปัญหาหรือญาณตั้งแต่ข้อ ๑-๖๗ เกิดขึ้นได้แก่ พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั่วไป ส่วนปัญหาหรือญาณตั้งแต่ข้อ ๖๘-๗๓ เกิดขึ้นแต่เฉพาะแก่ พระพุทธเจ้าเท่านั้น

๓) พัฒนาการเกิดกลุ่มวิปัสสนาญาณ (หน้า ๑๔๔ - ๑๔๕)

บรรดาญาณ ๗๓ ข้อ ญาณข้อที่ ๗ คือ วิปัสสนาญาณ นับว่ามีความสำคัญที่ควรแก่การศึกษาวิเคราะห์ เกี่ยวกับพัฒนาการของปัญญา เพราะวิปัสสนาญาณ มีความสำคัญไม่ใช่ว่าเฉพาะเป็นปัญญาที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่ยังเป็นปัญญานำไปสู่การเกิดมัมคคญาณ อันเป็นปัญญาขั้นละทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา และยังมีความสำคัญในฐานะเป็นคำเชื่อมพระไตรปิฎก (ปฏิสัม-ภิทามรรค) อรรถกถา และ ฎีกา ดังกล่าวมาแล้วนั้น ให้สัมพันธ์กันโดยเนื้อหา

คำว่า "วิปัสสนาญาณ" ซึ่งปรากฏว่าเป็นญาณข้อ ๑ ในญาณ ๗๓ และมีความสำคัญอย่างที่สุดผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้ว ต่อมาได้ขยายความหมายครอบคลุมไปถึงญาณข้ออื่น ๆ จนเป็นเหตุให้ใช้เป็นชื่อรวมเรียกญาณที่เกี่ยวข้องนั้น ๆ ว่า "วิปัสสนาญาณ" ไปด้วย โดยมีพัฒนาการไปตามลำดับ ดังนี้

ก. *วิปัสสนาญาณ ๘* บรรดาปัญหาหรือญาณทั้ง ๗๓ ชื่อนี้ มีชื่อปัญญาที่นักศึกษาพุทธศาสนาค้นเคยอยู่ คือวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณนี้แต่งศัพท์มาจากคำว่า “วิปสฺสเน ญาณ” ในข้อที่ ๗. แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ญาณข้อที่ ๗. เท่านั้น เป็นวิปัสสนาญาณ เพราะเมื่อศึกษาคู่มืออธิบายในปฏิสัมภิทามรรคแล้วพบว่า ปัญหาหรือญาณที่มีลักษณะของวิปัสสนาปรากฏอยู่ ตั้งแต่ข้อที่ ๔ ถึง ๕ ตามตารางดังนี้

ข. ญาณ ๑๖ วิปัสสนาญาณ ๕ และวิปัสสนาญาณ ๑๐ : พัฒนาการทาง
 คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาของวิปัสสนาญาณ ๘ หรือ ญาณ ๑๓ ในปฏิสัมภิทามรรค
 ในข้อนี้ก่อนจะศึกษาวิเคราะห์ ขอให้ศึกษาพิจารณาตารางก่อน ดังนี้

ตาราง ๑	ตาราง ๒
วิปัสสนาญาณ ๘ หรือญาณ ๑๓ ^{๑๐๔}	ญาณ ๑๖
	๑. นามรูปปริจเฉทญาณ
๔. ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา.....	๒. ปจฺจยปริคฺคหญาณ
๕.....สมมฺสเน ญาณ	๓. สมมฺสเนญาณ
๖.....อุทฺทพฺพยานุสฺสเน ญาณ	๔. อุทฺทพฺพยานุสฺสเนญาณ
๗.....ภงฺกานุสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณ	๕. ภงฺกานุสฺสเนญาณ
๘. กฺยตฺตปฏฺฐาน ปญฺญา อาทินเว ญาณ	๖. กฺยตฺตปฏฺฐานญาณ
	๗. อาทินวานุสฺสเนญาณ
	๘. นิพฺพิทานุสฺสเนญาณ
๙. มุญฺจิตฺกมฺมตฺตา ปฏฺิสงฺขา สนนฺติฏฺฐนา สงฺขารเสฺฐ ญาณ	๙. มุญฺจิตฺกมฺมตฺตานุสฺสเนญาณ
สิ้นสุดวิปัสสนาญาณ	๑๐. ปฏฺิสงฺขารานุสฺสเนญาณ
	๑๑. สงฺขารุเพฺกษญาณ
๑๐.....โคตฺตรภฺญาณ	๑๒. ตจฺจานุโลมิกญาณ/อนุโลมญาณ
๑๑.....มคฺค ญาณ	๑๓. โคตฺตรภฺญาณ
๑๒.....ผล ญาณ	๑๔. มคฺคญาณ
๑๓.....วิมุตฺติญาณ	๑๕. ผลญาณ
๑๔.....ปจฺจเวกฺขณ ญาณ	
	๑๖. ปจฺจเวกฺขณญาณ

^{๑๐๔} ที่เรียก วิปัสสนาญาณ ๘ เพราะข้อ ๕ แยกเป็น ๓ ญาณ คือ มุญฺจิตฺกมฺมตฺตา ปฏฺิสงฺขา และ สนนฺติฏฺฐนา รวมเรียกว่า สงฺขารญาณ ส่วนที่เรียกว่า ญาณ ๑๓ ก็เพราะผนวกญาณ ๔ ในญาณ ๑๖ คือข้อ ๑๓,๑๔,๑๕,๑๖ และวิมุตฺติญาณเข้าไว้ด้วย.

ตาราง ๓

ตาราง ๔

วิปัสสนาญาณ ๕	วิปัสสนาญาณ ๑๐
	๑. สมมตสนญาณ
๑. อุทยพยุขานุปัสสนาญาณ	๒. อุทยพยุขญาณ
๒. ภงคานุปัสสนาญาณ	๓. ภงคญาณ
๓. ภยคุปฏฐานญาณ	๔. ภยญาณ
๔. อาทีนวญาณ	๕. อาทีนวญาณ
๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๖. นิพพิทญาณ
๖. มุญจิจุกมยตานุปัสสนาญาณ	๗. มุญจิจุกมยตญาณ
๗. ปฏิสงขานุปัสสนาญาณ	๘. ปฏิสงขญาณ
๘. สงขารุเปกขญาณ	๙. สงขารุเปกขญาณ
๙. อนุโลมญาณ	๑๐. อนุโลมญาณ

ตารางนี้ได้มาจากที่มา ๔ แห่ง คือ

๑. ตาราง ๑ วิปัสสนาญาณ ๘ หรือญาณ ๑๓ ได้ข้อมูลจากพระไตรปิฎกขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค เล่มที่ ๓๑
๒. ตาราง ๒ ญาณ ๑๖ ได้ข้อมูลจากวิสุทธิมรรค ภาค ๓
๓. ตาราง ๓ วิปัสสนาญาณ ๕ และตาราง ๔ วิปัสสนาญาณ ๑๐ ได้ข้อมูลจากวิสุทธิมรรค ภาค ๓ อันเป็นงานชั้นอรรถกถา และจากอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา และอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา อันเป็นคัมภีร์ชั้นฎีกา ซึ่งจะได้อธิบายวิเคราะห์ต่อไป

การวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากศึกษาตารางแสดงข้อมูลจากแหล่งที่มาต่าง ๆ แล้ว ก็จะเห็นพัฒนาการของวิปัสสนาญาณ ดังนี้

๑. คำว่า “วิปัสสนาญาณ” มาจากคำว่า “วิปัสสนเน ญาณ”^{๑๐๕} ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค และคำนี้พัฒนามาเป็น “วิปัสสนาญาณ” ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์ฎีกาทั้ง ๒

๒. วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณเห็นแจ้ง ลักษณะการเห็นแจ้งของวิปัสสนาญาณมีอธิบายไว้ว่า เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาไตรตรองรูปธรรมและอรุปธรรมอยู่ ก็จะเกิดญาณที่กล้า ไสซัด คม และนับไว คล้าย วัชรอาวุธ(สายฟ้า) ที่พระอินทร์ปล่อยออกไป^{๑๐๖}

๓. ญาณ ๑๖ พัฒนามาจากวิปัสสนาญาณ ๘ หรือ ญาณ ๑๓ ดังนี้

ญาณ ๑๖	วิปัสสนาญาณ ๘ / ญาณ ๑๓
๑. นามรูปปริจเฉทญาณ	ไม่ปรากฏที่มา
๒. ปัจจยปริคคหญาณ ←	๔. ปัจจยปริคคเห ปญญา หรือปริคคหปัญญา คือ ปัญญา กำหนดปัจจย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ชัมมัฏฐิติญาณ ^{๑๐๗}
๓. สัมมสนญาณ ←	๕.....สัมมสนเน ญาณ
๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ←	๖.....อุทยัพพยานุปัสสนเน ญาณ
๕. กังคานุปัสสนาญาณ ←	๗..กังกานุปัสสนเน ปญญา เรียกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนาญาณ ^{๑๐๘}
	๘. กยตูปภูฏานเน ปญญา อาทินเว ญาณ

^{๑๐๕} ขุ.ปฎิ. ๓๑/ ๑/๑.

^{๑๐๖} ญาณนติ วิปัสสนาญาณ. ตสฺส กิร รูปารูปขมเม ตฺลยนตสฺส ตีรยนตสฺส วิสฺสภูฏอนิทฺทวชิรมิว อวิทเวทิตฺติจันตฺติ สฺรุมตฺติวิทฺท

ญาณ อุปฺปชฺชติ (วิสุทฺธิ. ๓/๗๓๔/๗๓๔). (ดูเพิ่มเติมบทที่ ๕ ตอนอภิปรายเชิงวิเคราะห์)

^{๑๐๗} ชัมมัฏฐิติญาณ แปลว่า ญาณรู้การดำรงอยู่แห่งนามรูป โดยธรรม(คือปัจจย)

^{๑๐๘} ที่เรียก กังคานุปัสสนาญาณว่า “วิปัสสนาญาณ” ก็เพราะถือว่า การเห็นความดับของจิตที่รู้นามรูปนั้นแหละ จัดเป็นการเห็นแจ้งอย่างแท้จริง.

ญาณ ๑๖	วิปัสสนาญาณ ๘ / ญาณ ๑๓
๖. กยตูปัญฐานญาณ ^{๑๐๕} ←	๕. มุญจិតุกมฺยตา-- } สงฺขารเรสุ ญาณ ^{๑๐๐} ปฏิบัติสงฺขาร-- สนฺตัญฐานา
๗. อาทินวานุปีสสนาญาณ ←	
๘. นิพพิทานุปีสสนาญาณ	
๕. มุญจិតุกมฺยตาญาณ ←	ไม่ปรากฏที่มา ^{๑๐๐}
๑๐. ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ ←	
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ←	
๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ	๑๐. โคตรกฺกญาณ
๑๓. โคตรกฺกญาณ ←	๑๑. มคฺเค ญาณ
๑๔. มัคคญาณ ←	๑๒. ผล ญาณ
๑๕. ผลญาณ ←	๑๔.....ปัจจเวกฺขณ ญาณ
๑๖. ปัจจเวกฺขณญาณ ←	

๔) พัฒนาการทางคัมภีร์ (หน้า ๑๔๕ - ๑๕๓)

เมื่อได้ศึกษาและดูตารางญาณ ๑๖ พัฒนาการมาจากวิปัสสนาญาณ ๘ หรือ ญาณ ๑๓ แล้ว ก็จะเห็นว่า มีข้อนำศึกษาเพิ่มเติม และในการศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับพัฒนาการญาณ ๑๖ นี้ ผู้วิจัยจะได้เสนอข้อมูลที่แสดงพัฒนาการทางคัมภีร์ ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปฏิสัมภิตามรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ควบคู่กันไปตามลำดับดังนี้

^{๑๐๕} ญาณ ข้อ ๖.๗. และ ๘. พระไตรปิฎก(ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค) อธิบายว่า ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น แต่มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ส่วนวิสุทธิมรรคอธิบายว่า กยตูปัญฐาน(ญาณ) ข้อเดียว มี ๓ ชื่อ คือ กยตูปัญฐาน (ญาณ) เพราะเห็นสังขารทั้งปวงเป็นกัย อาทินวานุปีสสนา(ญาณ) เพราะเห็นโทษในสังขารเหล่านั้น และนิพพิทานุปีสสนา(ญาณ) เพราะเกิดเบื่อหน่ายในสังขารเหล่านั้น วิสุทธ. ๓/๗๕๕/๓๕๐.

^{๑๐๐} ญาณ ข้อ ๕ . ๑๐. และ ๑๑. พระไตรปิฎก(ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค) อธิบายว่า ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น แต่มีความหมายอย่างเดียวกัน ส่วนวิสุทธิมรรคอธิบายว่า สนฺตัญฐานา ตรงกับ อชฺฐเปกฺขณ หรือ อุเปกฺขา และคำว่า สงฺขารุเปกฺขาสฺ ญาณ เป็นคำสรุปว่า มุญจิตุกมฺยตา, ปฏิสังฺขา, สนฺตัญฐานา ทั้ง ๓ เรียกรวมว่า สังขารุเปกฺขาญาณ หรือ สังขารญาณ

^{๑๐๐} วิสุทธิมรรค อธิบายว่า สัจจานุโลมิกญาณ หรือที่เรียกสั้นว่า อนุโลมญาณ แปลว่า ญาณคล้อยตาม คือ คล้อยตามวิปัสสนาญาณ ๘ ข้อแรก และคล้อยตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ (วิสุทธ. ๓/๘๐๔/๓๘๓).

๑. **นามรูปปริจเฉทญาณ** คือ ญาณรู้แยกนามกับรูป อันเป็นญาณข้อที่ ๑. ในญาณ ๑๖ ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค แต่มีในวิสุทธิมรรค ตอนว่า ด้วยนามรูปปริคคหตา (การอธิบายเรื่องการกำหนดนามรูป) ซึ่งกล่าวว่า

บาลี	คำแปล
วัตถุทวารารมมณสงขาคํ รูปํ นิสฺสาย นาม ปวตฺตมานํ อญฺญํ รูปํ, อญฺญํ นามํ, นามรูปา อสมมฺนิสฺสา.... ^{๑๑๒}	เพราะอาศัยรูปคือวัตถุทวารและอารมณ์ นามจึงเป็นไปได้รูปเป็นอย่างหนึ่ง นาม เป็นอีกอย่างหนึ่ง นามกับรูปไม่ปนกัน

๒. **ปัจจยปริคคหญาณ** ญาณกำหนดรู้ปัจจัย หมายถึง กำหนดรู้ความเป็นปัจจัยของกันระหว่างนามกับรูป เป็นญาณข้อที่ ๒. ในญาณ ๑๖ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค กล่าวถึงญาณนี้ว่า “ปัจจยปริคคเห ปญฺญา ธรรมภูตฺติญาณํ” (ปัญญากำหนดปัจจัย ชื่อ ธรรมภูตฺติญาณ) และมีอธิบายไว้ในพระไตรปิฎก แล้วพัฒนาการมาเป็นคำอธิบายขยายความให้เข้าใจง่ายในวิสุทธิมรรค ซึ่งขอยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
.....อวิชชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปน-นา, อุโปเปเต ฐมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาคิ ปจฺจย ปริคคเห ปญฺญา ธรรมภูตฺติญาณํ..... อวิชชาเป็นปัจจัย, สังขารทั้งหลายเกิด ร่วมกันโดยเป็นปัจจัย, ธรรมทั้ง ๒ นี้ เกิด ร่วมกันโดยเป็นปัจจัย ปัญญากำหนดปัจจัยดังว่า มานี้ ชื่อ ธรรมภูตฺติญาณ ^{๑๑๓}	โส นามรูปสฺส เหตุปจฺจเย อวชฺชิตฺ วา.....ตสฺเสวํ นิพฺพตฺตมานสฺส ปญฺ ฐมฺมา เหตุปจฺจยา โหนติ. เตสุปี อวิชชาทโย คโย อิมสฺส กายสฺส มาตา วีย ทารกสฺส อุป นิสฺสยา โหนติ. กมฺมํ ปีตา วีย ปุตฺตสฺส ชนกํ. อาหาโร ชาติ วีย ทารกสฺส สนฺธารโกติ จกฺขุญฺจ ปฏฺิจจ รูปํ จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญ ญาณนฺตฺติอาทินา นเยน นามกายสฺส ปจฺจย-ปริคค หํ ไรติ. พระโยคาวจรนั้น น้อมนึกถึงเหตุปัจจัยแห่งนาม รูป....(คือ) ทำการกำหนดปัจจัยแห่งรูปกายว่า

^{๑๑๒} วิสุทธิ. ๓/๖๗๕/๓๖๒ – ๓๖๓.

ญาณรู้แยกนามกับรูปน่าจะได้เค้ามาจากพระพุทธเจ้าตรัสในสามัญญผลสูตร (ดูหน้า ๒๐)

^{๑๑๓} ขุ.ปฎิ. ๓๑/๔๕/๕๑.

(ต่อ)

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
	รูปกายนั้นที่กำลังเกิดอยู่อย่างนี้.... มีกรรม ๕ ประการ เป็นเหตุ ปัจจัย บรรดากรรมทั้ง ๕ ประการนั้น กรรม ๓ ประการ มี อวิชา ตัณหา อุปทาน เป็นที่ให้ร่างกายนี้อาศัยเกิด เหมือน มารดาเป็นที่อาศัยของทารก กรรมทำให้เกิดมี ร่างกายคล้ายบิดาให้กำเนิดลูก อาหารเลี้ยงดู ร่างกาย คล้ายแม่นมเลี้ยงดูทารก ต่อมาก็ทำการ กำหนดปัจจัยของนามกายเป็นต้นว่า เพราะอาศัย จักกับรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ ^{๑๑๔}

๓. สัมมสนญาณ ญาณพิจารณานามรูปตามกฎไตรลักษณ์เป็นญาณข้อที่ ๓. ในญาณ ๑๖ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค กล่าวถึงญาณนี้ว่า “อดีตานาคตปัจจุปนุนานํ ฐมนานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานํ ปญฺญา สมนฺสน ญาณํ” (ปัญญาประมวลธรรมที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบันมากำหนด ชื่อ สัมมสนญาณ) คำอธิบายในพระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายขยายความที่เข้าใจง่ายขึ้นในวิสุทธิมรรค ซึ่งขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
สพฺพํ รูปี.....เวทนา.....สญฺญา.....สงฺขาร..... วิญฺญาณํ อนิจฺจโต..... ทุกฺขโต..... อนตฺตโต ววตฺถเตติ. พระโยคาวจร ย่อมกำหนดรูป... เวทนา..... สัจฺญา..... สงฺขาร..... วิญฺญาณ ว่าเป็นเที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา ^{๑๑๕}โส หิ เอกกํ ขนฺธํ อนิจฺจนฺตติคตฺยา อาทิสฺสนฺต- ววตฺตตฺยา จ อนิจฺจโต. อุปฺปาทวฺยปฺปฏิปฺพนตฺยา ทุกฺขวตฺตตฺตฺยา จ ทุกฺขโต..... พระโยคาวจรนั้น ย่อมพิจารณาขั้นแต่ละขั้น ว่า ไม่เที่ยง เพราะมีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด และ เพราะมีเบื้องต้นและเบื้องปลาย ว่าเป็นทุกข เพราะถูกความเกิดขึ้นและความดับบีบบั่น และ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข ^{๑๑๖}

^{๑๑๔} วิสุทธิ. ๓/๖๗๕/๓๖๒ – ๓๖๓.

^{๑๑๕} ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๔.

^{๑๑๖} วิสุทธิ. ๓/๖๗๕/๒๘๓.

๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นการเกิดดับของนามรูปเป็นญาณ
ข้อที่ ๔. ในญาณ ๑๖ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า “ปัจจุปปนฺนํ
ธมฺมานํ วิปริณามานุสฺสเน ปลฺลญา อุทยัพพยานุสฺสเน ญาณํ” (ปัญญาเห็นความเปลี่ยนแปลงของ
ธรรมที่เป็นปัจจุบัน ชื่อ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็น
คำอธิบายในอรรถกถา และฎีกา คือ ในวิสุทธิมรรค สัทธัมมปกาสินี อริชัมมัตถสังคหฎีกา และ
อริชัมมัตถวิภาวินี ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>.....ชาติ รูป ปัจจุปปนฺนํ ตสฺส นิพฺพตฺติ- ลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย, อนุ- ปัสสนา ญาณ.....</p> <p>รูปที่เกิดเป็นปัจจุบัน ลักษณะการเกิดของ รูปนั้น ชื่อ อุทยะ ลักษณะการเปลี่ยนแปลง ของรูปนั้น ชื่อ วยะ การเห็นต่อเนื่อง คือ ญาณ.....^{๑๑๗}</p>	<p>โส.....ชาติตสฺส นามรูปตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ ชาติ อุปปาทํ อภินวการํ “อุทโย”ติ, วิ- ปริณามลกฺขณํ ขยํ ภงฺคํ “วโย”ติ สมฺนุสฺส- สตี.....</p> <p>พระโยคาวจรนั้น เห็นต่อเนื่องถึงลักษณะ การเกิด คือ การเกิดมี การเกิดขึ้น อาการ ใหม่ ๆ ของนามรูปที่เกิดว่า เป็นการเกิด (อุทยะ) เห็นต่อเนื่องถึงลักษณะความเปลี่ยน แปลง คือความสิ้น ความดับ ของนามรูปว่า เป็นการดับ (ภังคะ).....^{๑๑๘}</p>

^{๑๑๗} พุ. ปฎิ. ๓๑/๔๘/๕๖.

^{๑๑๘} วิสุทฺธิ. ๓/๗๒๓/๓๑๕.

สัมมปกาสินี	ฎีกา
..... สมนฺตติวเสน ปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺมตฺตํ ปฺลยฺกฺขนฺธรมฺมํ วิปริณามทสฺสเน ภฺงค-ทสฺสเน ปฺลยฺญา ปัญหาเห็นความผันแปร คือ เห็นความดับของ ธรรมคือขั้น ๕ ภายในตน ที่เป็นปัจจุบัน(เกิดขึ้น เฉพาะหน้า)ด้วยอำนาจการสืบต่อ ... ^{๑๑๕}	ขนฺธานํ อุทฺยลฺยจ วยฺลยจ ขานนํ ญฺณํ อุทฺยพฺพย-ญฺณํ. ญาณที่รู้ความเกิดขึ้น และความดับของขั้น ทั้งหลาย ชื่อ อุทฺยพฺพยญฺณํ ^{๑๒๐} <hr/> อุปฺปาทภฺงคานุปฺสฺสนาวสฺสพฺพตฺตญฺณํ. อุทฺยพฺพยญฺณํ. ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจเห็นการเกิดดับ ชื่อ อุทฺยพฺพยญฺณํ ^{๑๒๑}

๕. ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นความดับของนามรูป เป็นญาณข้อที่ ๕. ในญาณ ๑๖ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า “อารมฺมณํ ปฏฺฐสงฺขา ภฺงคานุปฺสฺสเน ปฺลยฺญา วิปฺสฺสเน ญฺณํ” (ปัญหาพิจารณาอารมณ์เห็นความดับ ชื่อ วิปัสสนาญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถา และฎีกา คือ วิสฺฐทิมรรค สัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสฺฐทิมรรค
รูปารมฺมณตฺวจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ. ตํ อารมฺมณํ ปฏฺฐสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภฺงคํ อนุ-ปฺสฺสตี.....อนิจฺจโต.....ทุกฺขโต.....อนตฺตโต อนุปฺสฺสตี. จิตมีรูปเป็นอารมณ์ (รับรู้อรูป) เกิดขึ้นแล้วก็ดับ พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้น จนเห็นทันการดับของจิตนั้น คือ เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ^{๑๒๒} ภฺงโค นาม อนิจฺจตฺย ปฺรมา โภคฺติ.... ภฺงคานุปฺสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต..... ทุกฺขโต..... อนตฺตโต อนุปฺสฺสตี. ชื่อว่า ความดับ จัดเป็นที่สูงสุดสูงสุดของความไม่เที่ยง..... พระโยคาวจรผู้เห็นทันความดับ ย่อมเห็นสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ^{๑๒๓}

^{๑๑๕} ปฏิ. อ. ๑/๖/๒๒.

^{๑๒๐} อภิ. สงฺคหฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๒๑} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๔๖/๓๒๕.

^{๑๒๒} ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๑/๕๕.

^{๑๒๓} วิสฺฐทฺธิ. ๓/๓๔๒/๓๓๕.

ศัพท์มปปกาลินี	ฎีกา
<p>..... ภงคานุปัสสนา เอว วิปัสสนา ลិង ปาปณาติ..... อุทยพพยานุปัสสนาย สุปริทธิฎฐ- อุทยพพยสส สุปริจฉินเนสสุ สงขารเสสุ ลหุ ลหุ อุปุฏฐหนเตสุ ญาณเม ดิกเขวหนเต อุทยิ ปหาย ภงเค เอว สติ สนตติฎฐติ. ตสส “เอว อุปุชชิต วา เอว นาม สงขารา ภิชชนตติ ปสสโต เอตสมี ฐาเน ภงคานุปัสสนาญาณิ อุปุชชติ.</p>	<p>ภงคมตตทสสนโต สงขารานํ ภงค วิสยํ ญาณํ ภงคญาณิ.</p> <p>ญาณที่มีความดับของสังขาร ทั้งหลายเป็นอารมณ์ เพราะเห็นแต่เพียง ความดับ ชื่อ ภังคญาณ ^{๑๒๕}</p>
<p>วิปัสสนาย่อมถึงที่สุดด้วยภังคานุปัสสนา นั้นเอง..... เมื่อพระโยคาวจรผู้เห็นการเกิดขึ้น และการดับได้ชัดด้วยอุทยพพยานุปัสสนา มากำหนดสังขารทั้งหลายได้หมดสิ้น สังขารก็ปรากฏเร็ว ญาณก็แก่กล้าขึ้น สติก็จะละความ เกิด จับอยู่ที่ความดับเท่านั้น เมื่อพระโยคาวจร นั้นเห็นอยู่ว่า สังขารทั้งหลายอยู่ในที่นี้ เกิดแล้ว ดับไปอย่างนี้ ก็เกิดภังคานุปัสสนาญาณ ^{๑๒๕}</p>	<p>อุทยิ มุญจิตวา ภงคมตตทานุเปกขํ ภงคญาณิ.</p> <p>ญาณที่ทั้งการเกิดขึ้นแล้วตามดูเฉพาะ ความดับ ชื่อ ภังคญาณ ^{๑๒๖}</p>

๖. ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณเห็นว่า สังขารปรากฏเป็นภัย (น่ากลัว) พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค กล่าวถึงญาณนี้ว่า “ภัยตูปัญฐานเน ปญญา อาทินเว ญาณิ” (ปัญญาเห็นสังขารปรากฏเป็นภัย ชื่อ อาทินเวญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา คือ วิสุทธีมรรค ศัพท์มปปกาลินี อภิธรรมัตถสังคห ฎีกา และอภิธรรมัตถวิภาวินิฎีกา ซึ่งจะยกมาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

^{๑๒๕} ปฏิ. อ. ๑/๗/๒๓.

^{๑๒๕} อภิ. สงคฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๒๖} อภิ. วิภาวินิฎีกา. ๕๔/๓๓๔.

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
..... อุปปาโท ภยนติ ปวตุตฺ ภยนติ นิमितฺตํ ภยนติ....ปฏิสนฺธิ ภยนติ....ภยตฺตปฏฺฐานเน ปญฺญา อาทีนเว ญฺญาณํ.	สพฺพทวโยนิคคิฉฺฉิตฺตนิवासคตา สงฺขารา พุชส- นาปนฺนา สบฺปปฏิภยา หุตฺวา ภยโต อุปฏฺฐหน ติ. ตสฺมา ภยตฺตปฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.
ปัญญา เห็นการเกิดขึ้น ความเป็นไป นิมิตร ปฏิสนธิ เป็นภย คือ ปราภฏเป็นภย ชื่อ อาทีนวญาณ ^{๑๒๗}	สังขารที่อยู่ในภพกำเนิด คติ ฐิติ และที่อยู่ ทั้งปวง ถึงความพินาศ มีภยเฉพาะหน้า ปรากฏเป็นของน่ากลัว ฉะนั้น จึงเรียกว่า ภยต ตปฏฐาน ^{๑๒๘}

สัทธัมมปกาสินี	ฎีกา
..... อุปปาทปวตฺตนิमितฺตปฏิสนฺธินํ ภยโต อุปฏฺฐานเน ปิพาโยคโต สบฺปปฏิภยวเสน คหณฺอุป- คมเน ปญฺญา.	เตสํ ภายิตฺตพฺพาการทสฺสนํ ญฺญาณํ ภยญฺญาณํ. ญาณเห็นอาการที่น่ากลัว แห่งสังขารเหล่านั้น ชื่อ ภยญาณ ^{๑๓๐}
ปัญญารู้ความเกิดขึ้นความเป็นไป นิมิตร และ ปฏิสนธิปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ รู้ว่า สังขาร มีภยเฉพาะหน้า เพราะถูกบีบคั้น ^{๑๒๙}	ภงฺคววเสน อุปฏฺฐิตานํ สีหาทีนํ วิย ภายิตฺตพฺพา- การานุเปกฺขกํ ภยญฺญาณํ. ญาณเห็นเนื่อง ๆ ถึงอาการที่น่ากลัวของ สังขารที่ปรากฏเป็นความดับ เหมือนคนเห็น อาการที่น่ากลัว ของราชสีห์เป็นต้น ชื่อ ภยญาณ ^{๑๓๑}

^{๑๒๗} ขุ.ปฎิ. ๓๑/๕๓/๖๐.

ในพระไตรปิฎก รวมภยตตปฏฐานญาณกับอาทีนวญาณไว้ด้วยกัน แต่ในวิสุทธิมรรคแยกกัน
และอธิบายว่า อาทีนวญาณ เป็นผลของภยตตปฏฐานญาณ.

^{๑๒๘} วิสุทฺธิ. ๓/๓๕๑/๓๔๒.

^{๑๒๙} ปฎิ. อ. ๑/๘/๒๓.

^{๑๓๐} อภิ. สงฺคหฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๓๑} อภิ. วิกาวินิฎีกา. ๕๔/๓๓๔.

๑. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณเห็นโทษ หมายถึง เห็นโทษของสังขาร ทั้งปวงที่ปรากฏเป็นภัย เป็นญาณข้อที่ ๑. ในญาณ ๑๖ ในพระไตรปิฎก มีกล่าวไว้ให้เป็นคำอธิบาย ของภยคุปป์ฐานญาณ ส่วนในอรรถกถา และฎีกา มีแยกกล่าวอธิบายไว้ต่างหาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อาทีนวานุปัสสนาญาณ หรือ อาทีนว-ญาณเป็นผลเกิดต่อจากภยคุปป์ฐานญาณ จึงจะขอยกมากล่าว เป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>อุปปาโท ภยนติ ภยคุปป์ฐานเน ปญญา อาทีนเว ญาณ..... อนุปปาโท เขมนติ สนติปเท ญาณ.</p> <p>ปัญญารู้ว่า ความเกิดขึ้นปรากฏเป็นภัย ชื่อ อาทีนวญาณ</p> <p>ปัญญารู้ว่า ความไม่เกิดเป็นความปลอดภัย ชื่อ สันติบทญาณ ^{๑๓๒}</p>	<p>....อุปปาโทติ ปุริมกมมปจฺจยา อิธ อุปปตฺติ.....</p> <p>อนุปปาโท เขมนติ สนติปเท ญาณนติ อาทิ ปน อาทีนวญาณสฺส ปฏิปกฺขญาณทสฺส สนตุถิ วุตฺติ.</p> <p>บทว่า ความเกิดขึ้น ได้แก่ การอุบัติในภพนี้ เพราะมีกรรมในชาติก่อนเป็นปัจจัย</p> <p>ส่วนคำว่า ปัญญารู้ว่า ความไม่เกิดเป็นความปลอดภัย ชื่อ สันติบทญาณ เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงญาณที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ อาทีนวญาณ ^{๑๓๓}</p>

^{๑๓๒} บ. ปฏิ. ๓๑/๕๓/๖๑.

^{๑๓๓} วิสุทธิ. ๓/๗๕๓/๓๔๗.

ศัพท์มปปกาลินี	ฎีกา
<p>สพพสงขารานํ ภงคารมมณํ ภงคานุปัสสนํ อาเสวนตตส..... ติกว.... นวตตตวาเสสุ ปเททกาสงขารา... มหากยํ หุตวา อุปฏฐหนติ. เอตสมีฐานเ กยตุปฏฐานํ ญาณํ อุปปชชติ. เอวมวโส โยคาวโร ภงคานุปัสสนาวเสน สพพสงขารesu กยโต อุปฏฐิตesu สมมตโต นิสํ นิสุตทาํ อาทีนวเมว ปสฺสตี. ตสฺเสวํ ปสฺสโต อาทีนวานุปัสสนาญาณํ อุปปชชติ.</p> <p>เมื่อพระโยคาวจร ส้องเสพจนคู้ซึ่งภังคานุปัสสนาญาณ ที่มีความแตกดับแห่งสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ สังขารทั้งหมดประเภทต่างๆ ในภพ ๓ และสัตตตวาเส ๘ ปรากฏเป็นภยใหญ่ กยตุปฏฐานญาณเกิด ณ ที่นี้ เมื่อสังขารทั้งปวงปรากฏเป็นภย ด้วยอำนาจแห่งภังคานุปัสสนาญาณอย่างนี้นั้นแล พระโยคาวจรนั้นย่อมเห็นแต่โทษไม่น่าชื่นชม ไม่น่ายินดีรอบด้าน เมื่อท่านเห็นอยู่อย่างนี้ ก็เกิด อาทีนวานุปัสสนาญาณ ^{๑๓๔}</p>	<p>เตสํ อาทีนวการทสฺสนํ ญาณํ อาทีนวญาณํ.</p> <p>ญาณเห็นอาการที่เป็นโทษของสังขารเหล่านั้น ชื่อ อาทีนวญาณ ^{๑๓๕}</p> <p>ตถานุปะกขิตานํ อาทิตตมรสฺส วิย อาทีนวการนุเพกขกํ อาทีนวญาณํ.</p> <p>ญาณเห็นต่อเนื่อง ถึงอาการเป็นโทษของสังขารทั้งหลายที่ถูกมองดูต่อเนื่องอย่างนั้น เหมือนเห็นโทษของเรือนที่ถูกไฟไหม้ ชื่อ อาทีนวญาณ ^{๑๓๖}</p>

^{๑๓๔} ปฏิ. อ. ๑/๘/๒๔ - ๒๕.

^{๑๓๕} อภิ. สงคหฎีกา. ๔๗/๑๕๐.

^{๑๓๖} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๕๔/๓๓๔.

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณตามคู่ด้วยความเบื่อหน่าย หมายถึง คุณามรูปด้วยความเบื่อหน่าย เป็นญาณข้อที่ ๘. ในญาณ ๑๖ ความหมายนี้ไม่มีอธิบายขยายความไว้ในพระไตรปิฎก แต่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาและฎีกาตามลำดับ ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
	<p>โส เอว สพุทสงฺขารे आतिन्वतो पसुसनतो सพุททวโยนิคตวิญญानญฺฐิติสत्तวवासคเต สเภทके สงฺขารคเต นิพुพิनुทติ อุกกณฺฐติ นากิริมติ.</p> <p>อนุปฺปาโท เขมนฺตืออาทินา นเขน ทิฏฺฐุ สนฺตูปเทเขว อภิริมติ, ตนฺนินฺนตปโปคตปฺปพฺการมานโส โหติ.</p> <p>พระโยคาวจรนั้น เห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นโทษอย่างนั้น ย่อมเบื่อหน่าย ระอา ไม่ยินดี สังขารประเภทต่าง ๆ ที่อยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญานฐิติ และสัตตवास ท่านย่อมยินดีแต่ในสันติบทที่เห็นโดยนัย เป็นต้นว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นความปลอดภัย (และ) มีใจโน้มไปโน้มไป และเงื้อมไปในสันติบทนั้น ^{๑๓๗}</p>

ในพระไตรปิฎกไม่มีกล่าวถึงญาณข้อนี้ไว้โดยตรงเป็นญาณข้อหนึ่งต่างหาก แต่มีกล่าวรวมไว้กับญาณ ๒ ข้อแรกว่า ภยตฺถุปฺปฏิฐานปฺปญฺญา (ปัญญารู้สังขารปรากฏเป็นภัย) อาทินวญฺญาณ (ญาณรู้โทษ) และนิพพิทา (ญาณ) (ญาณรู้เบื่อหน่าย) ทั้ง ๓ นี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ^{๑๓๘}

^{๑๓๗} วิสุทธิ. ๓/๓๕๔/๓๔๕ - ๓๕๐.

^{๑๓๘} พุ. ปฎิ. ๓๑/๒๒๗/๒๘๑.

สัทธัมมปกาสินี	ฎีกา
<p>โส เอวํ สพุทฺสงฺขารे อาทิโนโต ปสฺสนุโต สพุทฺทวโยนิคตฺวิญญูณภูตฺติสฺตตาวาสคเต สเภทก สงฺขารคเต นิพุพฺพินทติ อุกกณฐตฺติ นาภิรมตฺติ. อนุปฺปาโท เขมฺมุตฺตอภินา นเยน นิตฺติญฺฐ สนฺติปเทเยว รมตฺติ, ตนฺนินฺนตฺตปโปณตฺตปพฺภการ- มานโส โหติ. เอตฺตาวตาสฺส นิพุพฺพิทานุสฺสนาญฺญํ อุปฺปนฺนํ โหติ. พระโยคาวจรนั้ น พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าง เป็นโทษอย่างนี้ จึงเบือนำย ระอา ไมยินดี สังขาร ทั้งหลายประเภทต่างๆ ที่อยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญูณฐิตี และสัตตาวาส..... ยินดีแต่ในสันติบท ที่แสดงไว้โดยนัย เป็นต้นว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็น ความปลอดคภัย (และ) มีใจโน้มไปน้อมไปเงื่อมไป ในสันติบทนั้น ด้วยอาการประมาธเท่านี้ จัดว่านิพุพพิทานุสสันนา ญฺญํ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคาวจรนั้ น^{๑๓๘}</p>	<p>เตสํ นิพุพฺพินทนํ ญฺญํ นิพุพฺพิทาญฺญํ. ญฺญํเบือนำยสังขารเหล่านั้น ชื่อ นิพุพพิทาญฺญํ^{๑๓๙} ทิจฺฐฐาทีนเวสุ นิพุพฺพินทนวสฺสปฺปวตฺตํ ญฺญํ นิพุพฺพทญฺญํ. ญฺญํที่เป็นไปตามอำนาจความเบือนำย ในสังขารทั้งหลายที่เห็นโทษแล้ว ชื่อ นิพุพพิท-ญฺญํ^{๑๔๐}</p>

๕. มุญฺจิจฺตุกมฺยตาญฺญํ ญฺญํปรารธนาจะปล่อย หมายถึง ปรารธนาจะ
ปล่อยวางสังขารทั้งปวง เป็นญฺญํชื่อที่ ๕. ในญฺญํ ๑๖ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัสมิทา
มรรค มีกล่าวถึงญฺญํนี้ว่า “มุญฺจิจฺตุกมฺยตา ปฏิสงฺขาสนฺติจฺฐฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญฺญํ...”
(ปัญญารู้ปรารธนาจะปล่อย รู้พิจารณาทบทวน รู้วาง ชื่อ สังขารุเปกขาญฺญํ....) ความหมายใน
พระไตรปิฎกนี้พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถา และฎีกา คือ ในวิสุทฺธิมรรค สัทธัมมปกาส
ินี อภิธัมมัตถสัคคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

^{๑๓๘} ปฏิ. อ. ๑/๘/๒๕.

^{๑๓๙} อภิ. สงคฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๔๐} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๔๖/๓๓๐.

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>.....อุปปาทมฺหุจฺจกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญฺณํ.</p> <p>ปัญญารู้ปรารธนาจะปล่อย รู้พิจารณา ทบทวน รู้วางเฉยความเกิดขึ้น ชื่อว่า สังขาร เปกขา- ญาณ ^{๑๔๑}</p>	<p>อิมินา ปน นิพพิทาญฺญาณน อิมสฺส กุลปฺตตสฺส นิพฺพินฺทตสฺส.... เอกสงฺขารเป จิตฺตํ น สขฺชติ....สพฺพสฺมา สงฺขารกตา มุญฺจิจฺตุกามํ นิสฺสรฺติคฺกามํ โหติ. อดสฺส ... อุปฺปชฺชติ มุญฺจิจฺจกมฺยตาญฺณํ.</p> <p>ก็เพราะนิพพิทาญาณนี้ จิตของกุลบุตรนี้ผู้ เบื่อหน่าย จึงไม่คิดในสังขาร แม้แต่สังขาร เดียว ...ประสงคฺจะพิน ประสงคฺจะออกไป จากสังขารทั้งปวง ขณะนั้น จักว่า มุญฺจ ติคฺกมฺยตาญฺณํเกิดขึ้น แก่ท่าน ^{๑๔๒}</p>

ในพระไตรปิฎก ไม่ได้แยกกล่าวมุญฺจติคฺกมฺยตาญฺณํไว้ต่างหากจากปฏิสงฺขานุปฺปัสสนา
 ญฺณํ และสังขารุเปกฺขาญฺณํ แต่กล่าวไว้รวมกันว่า มุญฺจติคฺกมฺยตา (ญาณ) ปฏิสงฺขานุปฺปัสสนา (ญาณ)
 และสังขารุเปกฺขา (ญาณ) ทั้ง ๓ นี้ มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ^{๑๔๓}
 ส่วนในอรรถกถาและฎีกา แยกกล่าว ก็เพียงต้องการอธิบายอาการเกิดขึ้นของแต่ละญาณให้ชัดเจน
 ซึ่งเป็นอาการที่เกิดขึ้นสัมพันธ์กัน

^{๑๔๑} พุ. ปฎิ. ๓๑/๕๔/๖๒.

^{๑๔๒} วิสุทธิ. ๓/๗๕๖/๓๕๐.

^{๑๔๓} พุ. ปฎิ. ๓๑/๒๒๗/๒๗๑.

ศัพท์มรรคาสนี	ฎีกา
<p>.....เตน นิพพิทาญาณเนน นิพพิทนนตสฺส.... สงฺขารเรสุ จิตฺตํ น สชฺชติ สพฺพสงฺขารคตํ มุญฺจิตฺตํ ฆทฺเตตฺตํ โหติ..... อตสฺส..... มุญฺจิตฺตมฺยตาญาณํ อุปฺปชฺชติ.</p>	<p>ตโต เตภูมิกสงฺขารโต มุญฺจิตฺตมฺยตาญาณสงฺขารคตํ ญาณํ มุญฺจิตฺตมฺยตาญาณํ.</p> <p>ญาณกล่าวคือ ความรู้ปรารณา จะพ้นไปจาก สังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ นั้น ชื่อว่า มุญฺจิตฺตมฺยตา ญาณ ^{๑๔๕}</p>
<p>พระโยคาวจร เบื่อหน่ายอยู่ด้วยนิพพิทา ญาณนั้น.... จิตจึงไม่ติดขัดใน สังขาร ทั้งหลาย....ปรารณาจะปล่อย ปรารณา จะทิ้งสังขารทั้งปวง ขณะนั้น จักว่า มุญฺจิ ตฺตมฺยตาญาณเกิดขึ้นแก่ท่าน ^{๑๔๔}</p>	<p>ชาลาทีโต มจฺจาทโก วย เตหิ เตภูมิกธมฺเมหิ มุญฺจิตฺตมฺยตาเวเสน ปวตฺตํ มุญฺจิตฺตมฺยตาญาณํ.</p> <p>ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจปรารณาจะพ้นไปจาก ธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านั้น เหมือนปลาเป็น ต้น ปรารณาจะพ้นตกแหเป็นต้น ชื่อว่ามฺยจิ ตฺตมฺยตาญาณ ^{๑๔๖}</p>

ในฎีกา มีปัญหาทางไวยากรณ์ภาษาบาลีเกี่ยวกับการใช้ศัพท์ต่างกัน คือ ในอภิธัมมัตถ
สังคหฎีกา ใช้ มุญฺจิตฺตมฺยตา (แปลว่า ความปรารณาจะพ้น) นามนามที่มาขยายต้องประกอบบัญญัติ
วิภัติ ส่วนในอภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา ใช้ มุญฺจิตฺตมฺยตา (แปลว่า ความปรารณาจะปล่อย) นาม
นามที่มาขยายต้องประกอบทุตยวิภัติ กล่าวโดยสรุป ฎีกาแรกถูกไวยากรณ์ แต่ผิดศัพท์บัญญัติ
ส่วนฎีกาหลังผิดไวยากรณ์ แต่ถูกศัพท์บัญญัติ ส่วนความหมาย คงพอทำความเข้าใจได้ว่า
ปรารณาจะพ้นหรือปรารณาจะปล่อย แท้จริงแล้วก็คือ ต้องการจะสลัดทิ้ง เพราะอำนาจของ
นิพพิทานุปัสสนาญาณนั่นเอง

^{๑๔๔} ปฎิ. อ. ๑/๕/๒๖ – ๒๗.

^{๑๔๕} อภิ. สงคฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๔๖} อภิ.วิภาวินีฎีกา. ๕๔/๓๓/๔.

๑๐. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** ญาณพิจารณาทบทวน หมายถึง พิจารณา ทบทวนหาวิธีที่จะปล่อยวางสังขาร เป็นญาณข้อที่ ๘. ในญาณ ๑๖ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค มีกล่าวไว้ว่า “มฺหุจฺจิตฺตมฺขตาปฏิสงฺขาสนฺตฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญาณํ” (ปัญญาปล่อยวาง ปัญญาพิจารณาทบทวน และปัญญาวางเฉย ชื่อ สังขารุเปกขญาณ) ความหมายใน พระไตรปิฎกนี้พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถา และฎีกา คือ ในวิสุทธิมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>อุปฺปาทมฺหุจฺจิตฺตมฺขตาปฏิสงฺขาสนฺตฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญาณํ.</p> <p>ปัญญารู้ปรารธนาจะปล่อย พิจารณาทบทวน และวางเฉยความเกิดขึ้น ชื่อ สังขารุเปกขญาณ ^{๑๔๗}</p>	<p>โส เอวํ สพฺพภวโยนิคตฺติฏฺฐิตินิวาสกเตหิ สภทเทหิ สงฺขารเอหิ มฺหุจฺจิตฺตกาโม สพฺพสฺมาสงฺขารคตา มฺหุจฺจิตฺตํ ปุณฺ เต เอว สงฺขารปฏิสงฺขานุปัสสนาญาณเณน ติลกฺขณํ</p> <p>อาโรเปตฺวา ปรีคฺคณฺหติ มฺหุจฺจนฺตฺส อุกฺปายสมฺปาทนตฺถํ.</p> <p>พระโยคาวจรนั้น ประสงค์จะพ้นไปจากสังขารทั้งหลายที่มีหลายประเภทต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในที่อยู่ คือ ภพ กำเนิด คติ และลลิตี เพื่อให้พ้นจากสังขารทั้งปวงให้ได้ จึงพิจารณาทบทวนสังขารเหล่านั้นอีกด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์... เพื่อทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้ถึงพร้อม ^{๑๔๘}</p>

^{๑๔๗} บ.ปฏิ. ๓๑/๕๔/๖๒.

^{๑๔๘} วิสุทธิ. ๓/๖๕๗ - ๖๕๘/๓๕๑ - ๓๕๒.

สัทธัมมปกาสินี	ฎีกา
<p>โส เอว สัพพทวโยนิ สัตตาวาสคเต สเททเก สงขาร มุญจิตุกาโม มุญจนสฺส อุบายสมุปาทนตถึ ปุน เต เอว สงขาร ปฏิสงขานุปุสฺสสนาญาณน ติลกฺขณั --- อาโรเปตฺวา วิปฺสฺสตี.</p> <p>พระโยคาวจรนั้นประสงค์จะปล่อยสังขาร ประเภทต่างๆ ที่อยู่ในภพ กำเนิด และ สัตตาวาสทั้งปวง เพื่อทำอุบายแห่งการปล่อย วางให้ถึงพร้อม จึงพิจารณาสังขารเหล่านั้น นั้นแลอีกด้วยปฏิสังขานุปุสฺสสนาญาณ โดย ยกชี้สู่ไตรลักษณ์^{๑๔๕}</p>	<p>มฺุจฺจนฺนุบายสมุปาทนตถึ อนิจฺจาทีโต ปฏิสงขานํ ญาณํ ปฏิสงขาญาณํ.</p> <p>ญาณพิจารณาทบทวน (สังขาร) ว่าไม่เที่ยง เป็นต้น เพื่อทำอุบายแห่งการพ้น (จากสังขาร) ให้ถึงพร้อม ชื่อ ปฏิสังขาญาณ^{๑๕๐}</p> <hr/> <p>มฺุจฺจนฺนุบายสมุปาทนตถึ ติฏฺฐาทีนเวสุปี สมฺมุทฺตสฺสกุณั วิย ปฺนปฺปฺนํ สมฺมสนวสฺปฺวตฺถํ ปฏิสงขานุปุสฺส-นาญาณํ.</p> <p>ญาณที่เป็นไปไปด้วยในอำนาจการพิจารณา บ่อย ๆ ในสังขารแม้ที่เห็นโทษแล้ว เพื่อทำ อุบายแห่งการปล่อยให้ถึงพร้อม เหมือนนก ทะเล (มองดูบ่อยๆก่อนบินจากไป) ชื่อ ปฏิสัง ขานุปุสฺสสนาญาณ^{๑๕๐}</p>

^{๑๔๕} ปฏิ. อ. ๑/๕/๒๕ - ๒๖.

^{๑๕๐} อภ. สงฺกฺทฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๕๐} อภ. วิกาวินิฎีกา. ๕๔/๓๓๔.

มีข้อสังเกตเกี่ยวกับการใช้ มฺุจฺจนฺนุบาย (อุบายแห่งการพ้น) และ มฺุจฺจนฺนุบาย (อุบายแห่งการปล่อย)
คู่อธิบายที่ ๕. มฺุญฺจิตุกัมยตาญาณ.

๑๑. **สังขารเปกขาญาณ** ญาณวางเฉยสังขาร หมายถึง ญาณปล่อยวางสังขาร เป็นญาณข้อที่ ๑๐. ในญาณ ๑๖ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค กล่าวญาณนี้ไว้ร่วมกับมูญจิตุกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณว่า “มูญจิตุกมยตาปฏิสงขาสนฺตัญฺจนา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญาณํ” (แปลเหมือนข้อ ๕. และ ๑๐.) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถา และฎีกา คือ ในวิสุทธีมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวิณีฎีกา ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธีมรรค
<p>อุปปาทมูญจิตุกมยตาปฏิสงขาสนฺตัญฺจนา ปลฺลญา สงฺขารุเปกฺขาสฺส ญาณํ.</p> <p>ปัญญารู้ปรารธนาจะปล่อยพิจารณาทบทวน และวางเฉยความเกิดขึ้น ชื่อ สังขารเปกขาญาณ^{๑๕๒}</p>	<p>เอวํ สุลฺลญฺโตะ ทิสฺวา ติลกฺขณํ อารोเปตฺวา สงฺขารे परिคฺคณฺหนฺโต ภยฺยจฺจ นนฺทิลฺลจฺจ วิปฺปฬาย สงฺขารेषु อุกฺทาสฺสโน โหติ มชฺฌตฺโต อหฺนฺติ วา มมนฺติ วา น คณฺหาติ วิสฺสุทฺธิปริโย วिय ปฺริโส.</p> <p>พระโยคาวจรเห็นสังขารเป็นของว่าง (จากอาดมันเป็นต้น) แล้ว พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์จนละความกลัวและความชื่นชม ได้หมดแล้วก็วางเฉย มีใจเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย ไม่ยึดถือว่า เรา หรือ ของเรา เหมือนชายที่ปล่อยภริยา (เพราะสิ้นรัก) ฉะนั้น^{๑๕๓}</p>

^{๑๕๒} บ. ปฏิ. ๓๑/๕๔/๖๒.

^{๑๕๓} วิสุทฺธิ. ๓/๓๖๖/๓๕๕.

ศัพท์มปากาสินี	ฎีกา
<p>โศ ปฏิสงขานุปัสสนาญาณเนน สพุเพ สงขารา สุลญาตี ทิสวา ติลกขณฺ อโรเปตฺวา สงขาร ปรีคคณฺหนโต ภยณฺจ นนฺทิลณฺจ วิปฺปหาย ภริยาช โทสํ ทิสฺวา วิสฺสณฺฐภริโย วิย ปุริโส ตสฺสา ภริยาช สงฺขารesu อุทาสิโน โหติ มชฺชตฺโต อหนตฺ วา มมนฺติ วา น คณฺหาติ ตสฺส เอวฺ ชานโต เอวฺ ปสฺสโต ติสฺส ภเวสุ จิตฺตํ ปติลียตี ปติกฺกุติ ปติวณฺณตี น สมฺปสฺสริยตี.</p> <p>พระโยคาวจรนั้นเห็นด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ญาณว่า สังขารทั้งปวง ว่างเปล่า จึงพิจารณา สังขารโดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ละความกลัว และความเพ็ดเพลินได้หมดสิ้นแล้ว ก็วาง เฉย มีใจเป็นกลางในสังขารทั้งหลายเหมือน ชายเห็นโทษของภรรยา ทิ้งภรรยาแล้ววาง เฉยต่อภรรยา นั้น ^{๑๕๔}</p>	<p>เตสุ ทิณฺฐโทเสสุ สงฺขารesu อุเปกฺขนา การปฺวตฺตํ ญาณํ สงฺขารูปেকฺขาญาณํ.</p> <p>ญาณที่เป็นไปโดยอาการวางเฉยในสังขาร ทั้งหลายที่เห็นโทษแล้วเหล่านั้น ชื่อ สังขาร เปกฺขาญาณ ^{๑๕๕}</p> <p>จตฺตภริโย ปุริโส วิย ทิณฺฐาทินเวสุ เตสุ สง ขารesu อุเปกฺขณาการปฺวตฺตํ สงฺขารูปেক ขาญาณํ.</p> <p>ญาณที่เป็นไปโดยอาการวางเฉยในสังขาร ทั้งหลายเหล่านั้น ที่เห็นโทษแล้ว เหมือนชาย ที่ทิ้งภริยา ชื่อ สังขารูปেকฺขาญาณ ^{๑๕๖}</p>

^{๑๕๔} ปฏิ. อ. ๑/๕/๒๗.

^{๑๕๕} อภิ.สงคหฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๕๖} อภิ.วิภาวินีฎีกา. ๕๔/๓๓๔.

๑๒. **สังขานุโลมิกญาน** ญาณคล้ายตามสังจะ หมายถึง คล้ายตาม ความจริง คือ หน้าที่ที่แท้จริงของญาณ ๘ ข้อแรก และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในเบื้องต้น เป็น ญาณข้อที่ ๑๒. ในญาณ ๑๖ ไม่มีกล่าวถึงความหมายของญาณข้อนี้ไว้ในพระไตรปิฎก มีแต่กล่าวไว้เพียงว่าเป็นปัจจัยให้เกิดโคตรภูญาณ แต่ในอรรถกถาและฎีกา คือ วิสุทธิมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา มีกล่าวถึงญาณนี้ และความหมายของญาณนี้ไว้ตามลำดับ ซึ่งขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>อนุโลม โคตรภูส อนนตรปจฺเจน ปจฺจโย.</p> <p>อนุโลม (ญาณ) เป็นปัจจัยโค ยอนันตรปัจจัยแห่งโคตรภูญาณ^{๑๕๗}</p>	<p>..... สงฺขารูปกฺขาย กตฺนเยเนว สงฺขारे อนิจฺจาติ วา ทกฺขชาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ กุรฺมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทวาราวชฺชนํ. ตโต.....สงฺขारे อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ปฐมํ ชวนจิตฺตํ, ยํ ปริกมฺมฺนฺติ วุจฺจติ, ตทฺนนฺตรํ ตเถว สงฺขारे อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ทุติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ อุปฺจารนฺติ วุจฺจติ. ตทฺนนฺตรมฺปิ ตเถว สงฺขारे อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ตติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ อนุโลมฺนฺติ วุจฺจติ.</p> <p>ตามนัยที่สังขารูปกขาญาณทำไว้แล้วนั้นแล มโนทวาราวชชนะ ย่อมเกิดขึ้น ทำสังขารให้เป็นอารมณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือเป็นอนัตตา แต่นั้น ชวนจิตขณะแรกที่เรียกว่า บริกรรม ย่อมเกิดขึ้น ทำสังขารให้เป็นอารมณ์ ต่อจากนั้น ชวนจิตขณะที่ ๒ ที่เรียกว่า อุปจาร ย่อมเกิดขึ้น ทำสังขารให้เป็นอารมณ์เหมือนเดิม ต่อจากนั้น ชวนจิตขณะที่ ๓ ที่เรียกว่า อนุโลม ย่อมเกิดขึ้นทำสังขารให้เป็นอารมณ์เหมือนเดิม^{๑๕๘}</p>

^{๑๕๗} บ. ปฏิ. ๓๑/๘/๒๑.

^{๑๕๘} วิสุทฺธิ. ๓/๘๐๔/๓๘๒ – ๓๘๓.

ศัพท์มปปกาสินี	ฎีกา
<p>อิมินา สงขารูปกขาญาณน สพุธิ อูปริ โคตรภูญาณสส สาธกั อนุโลมญาณ.....</p> <p>ญาณที่ทำโคตรภูญาณให้สำเร็จในชั้นสูงพร้อม กับสังขารูปกขาญาณนี้ ชื่อ อนุโลมญาณ ^{๑๕๕}</p>	<p>อนิจจาติลกขณานุปัสสนาย เหฏฐา ปวตฺตานํ อฏฺฐนฺนํ วิปัสสนาญาณานญจ อุตฺถํ มคฺคกฺขณ อิทฺตฺตพฺพานํ สุตฺตตีสโพรธิปกฺขิยธมฺมานญจ อนุโลมโต มคฺควิถิยํ โคตรภูโต ปุพฺเพ ปวตฺตํ วิปัสสนาญาณํ อนุโลมญาณํ นาม.</p> <p>วิปัสสนาญาณ ที่ขึ้นไปในมัคควิถีก่อนโคตรภู โดยอนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ที่ขึ้นไปใน ขั้นต้นด้วยการเห็นลักษณะมีไม่เที่ยงเป็นต้น และโดยอนุโลม แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ที่พึงบรรลู่ในขณะแห่งมคคจิตขั้น สูง ชื่อ อนุโลมญาณ ^{๑๖๐}</p> <p>อนิจจาติลกขณานุปัสสนาย เหฏฐา ปวตฺตานํ อฏฺฐนฺนํ วิปัสสนาญาณานํ อุตฺถํ มคฺคกฺขณ อิทฺตฺตพฺพานํ สุตฺตตีสโพรธิปกฺขิยธมฺมานญจ อนุโลมโต มคฺควิถิยํ โคตรภูโต ปุพฺเพ ปวตฺตํ สจ จานุโลมิก-ญาณสงฺขาตํ อนุโลมญาณํ.</p> <p>ญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ ที่ขึ้นไปใน มัคควิถีก่อนโคตรภู โดยอนุโลมแก่วิปัสสนา ญาณ ๘ ที่ขึ้นไปในขั้นต้น ด้วยการเห็นต่อเนื่อง ลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นและโดยอนุโลม แก่โพธิปัก-ขิยธรรม ๓๗ ที่พึงบรรลู่ในขณะ แห่งมคคจิตขั้นสูง ชื่อ อนุโลมญาณ ^{๑๖๐}</p>

^{๑๕๕} ปฎิ. อ. ๑/๕/๒๗.

^{๑๖๐} อภิ. สงฺคหฎีกา. ๔๖/๑๕๐.

^{๑๖๑} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๕๔/๓๓๕.

๑๓. โศตรกัญญาณ ญาณครอบงำโคตร หมายถึง ครอบงำโคตร คือ ความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นญาณข้อที่ ๑๓. ในญาณ ๑๖ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค มีกล่าวไว้ว่า “พหิทฺธาวุทฺถฐานววิภูฏเน ปญญา โศตรกัญญาณ” (ปัญญาออกและหมุนกลับจากภายนอก ชื่อ โศตรกัญญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้พัฒนาการเป็นคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา คือ วิสุทฺธิมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งจะขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทฺธิมรรค
อุปปาทอ อภิภูยตีติ โศตรกัญ..... ตั (โศตรกัญญาณ) ... วิปัสสนา.. โสเด
อุปปาทา วุทฺฐาตีติ โศตรกัญ.....	ปติตตฺตา...วิปัสสนาติ สงฺขํ กจฺจติ.....
อุปปาทา วิภูฏตีติ โศตรกัญ.....	โศตรกัญ นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กาคูํ สก
	โกติ, น สจฺจปฏิจฺจาทกํ ตมํ วิโนเทตุ.
ญาณ ชื่อ โศตรกัญ เพราะครอบงำ ความเกิดขึ้น...	
ญาณ ชื่อ โศตรกัญ เพราะออกจาก ความเกิดขึ้น... (โศตรกัญญาณ) นั้น ถึงการ
ญาณ ชื่อ โศตรกัญ เพราะหมุนกลับจาก ความเกิดขึ้น ^{๑๖๒}	นับว่า เป็นวิปัสสนา เพราะยังตกอยู่ใน
	กระแสแห่ง วิปัสสนา....
	โศตรกัญญาณ สามารถทำนิพพานให้เป็น
	อารมณฺ์ แต่ไม่สามารถขจัดความมืดที่
	ปกปิดสัจจะ ^{๑๖๓}

^{๑๖๒} พุ. ปฎิ. ๓๑/๕๕/๖๘.

^{๑๖๓} วิสุทฺธิ. ๓/๘๐๓/๗๘๕.

ศัพท์มปกาสินี	ฎีกา
<p>อิทํ หิ (โคตรภูญาณ) อนิมิต्तํ นิพพานํ อารมมณํ กุรุमानํ ปุณฺณชนโคตฺตํ ปุณฺณชนสงฺขํ ปุณฺณชนภูมि อติกกมฺमानํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยภูมि โอก- กมฺमानํ วิปสฺสนาย มุทฺธภูตํ อปฺนรราวตฺตกํ อูปฺปชฺชติ.</p> <p>อธิบายว่า โคตรภูญาณนี้ เกิดขึ้นทำนิพพานไม่มี นิมิตรให้เป็นอารมณ์ ล่วงเลยโคตรปุณฺณชนส่วน ปุณฺณชน ภูมิปุณฺณชน ก้าวลงสู่โคตรอริยะ ส่วนอริยะ ภูมิอริยะ เป็นยอดแห่งวิปัสสนาไม่หวนกลับมา อีก ^{๑๖๔}</p>	<p>ตโต อนุโลมโต ปรี คติยํ จตุตฺถํ वा วิปสฺสนาจิตฺตํ ภาวนาพเลน นิพพาน มาลมฺพิตฺวา มกฺกสมฺมกฺสิสฺส ปุณฺณชน โคตฺตํ ปุณฺณชนสงฺขํ อภิภวนตํ อติกก มนฺตํ, อริยโคตฺตํ อภิสมฺภา-เวนตํ มกฺกสฺส อนนฺตราทิปฺจยภูตํ โคตรภฺ- นามกํ จิตฺตํ อูปฺปชฺชติ.</p> <p>ต่อจากอนุโลมญาณนั้น จิตชื่อโคตรภูที่ เป็นปัจจัยให้เกิดมกคจิตของท่านผู้ พร้อมพร้อมด้วยมกคจิต โดยเป็น อนันตรปัจจัยเป็นต้น ก็เกิดขึ้นหน่วง เหนี่ยวนิพพานด้วยพลังแห่งการเจริญ วิปัสสนาจิต ขณะที่ ๓ หรือขณะที่ ๔ ครอบงำล่วงเลยโคตรปุณฺณชนส่วนปุณฺณชน ทำโคตรอริยะให้เกิดชัด ^{๑๖๕}</p> <p>ตโต ปรี โคตรภูจิตฺตํ นิพพานมาลมฺพิตฺ- วา ปุณฺณชนโคตฺตมอภิภวนตมาริยโคตฺตมา ภิสมฺ- โภณฺตตฺถจ ปวตฺตติ.</p> <p>ต่อจาก (อนุโลมญาณ) นั้น โคตรภูจิตก็ เป็นไปโดยหน่วงเหนี่ยวนิพพานเป็น อารมณ์ครอบงำโคตรปุณฺณชนและบรรลู่ โคตรอริยะ ^{๑๖๖}</p>

^{๑๖๔} ปฎิ. อ. ๑/๑๐/๒๕.

^{๑๖๕} อภิ. สงฺกหฎีกา. ๕๗/๑๕๔.

^{๑๖๖} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๕๗/๖๗.

๑๔. **มัคคญาณ** ญาณขั้นมรรค หมายถึง ญาณขั้นละกิเลส เป็นญาณข้อที่ ๑๔. ในญาณ ๑๖ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค มีกล่าวไว้ว่า “ทุกโค วุฏฐานวิภูฏเน ปลญญา มกุเค ญาณ” (ปัญญาในขณะที่ออกและหมุนกลับจากทั้ง ๒ ชื่อว่า มัคคญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้พัฒนาการเป็นคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา คือ วิสุทธิมรรค สัทธัมมปาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งขอนำมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค
<p>โสดาปัตติมคฺคกฺขณ ทสฺสนญฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ, ตทานุวตฺตกฺกิเลเสหิ จ ขนฺธเหหิ จ วุฏฺฐาติ. พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. เตน วุจฺจติ ทฺวโค วุฏฺฐานวิภูฏเน ปลญญา มกุเค ญาณ.</p> <p>ในขณะที่โสดาปัตติมัคค(ญาณ) สัมมาทิฏฐิ มีสภาวะเห็น ออกอยู่จากมิจฉาทิฏฐิ, ออกอยู่จากกิเลสที่คล้อยตามมิจฉาทิฏฐินั้น และจากขั้นทั้งหลาย และออกจากนิมิตรทั้งปวง ในภายนอก เพราะเหตุนี้ จึงเรียก ปัญญาในขณะที่ออกและหมุนกลับจากทั้งสองว่า มัคคญาณ ^{๑๖๗}</p>	<p>.... มกุโค โลกขุขุชาทินิ นิพฺพิชฌนเมว กโรติ....สํสํวณฺณทุกฺขสมฺพุทฺโธ โสเสติ, สพุทฺโธปายทวารานิ ปิพฺพติ, สตฺตุนฺนํ อริยชนานํ สมฺมุขิภาวํ กโรติ, อญฺญํจํกํ มิจฺฉามคฺคํ ปชฺชติ, สพุทฺทเวรภยานิ วุปลเมติ, สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส โอรสปลฺลตภาวํ อุปลเนติ,</p> <p>..... มรรคทำการชำระแรกกองโลภะเป็นต้น..... ทำทะเลแห่งทุกข์ในสังสารวัฏให้เหือดแห้ง, ปิดประตูอบายทั้งปวง, ทำให้ได้พบอริยทรัพย์ ๘, ละมิจฉามรรคมือองค์ ๘, ระวังเวรภัยทั้งปวง, นำเข้าไปสู่ความเป็นโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ^{๑๖๘}</p>

^{๑๖๗} ขุ.ปฎิ. ๓๑/๖๑/๗๑.

^{๑๖๘} วิสุทฺธิ. ๓/๘๑๐/๓๕๑.

ศัพท์มปาสนี	ฎีกา
<p>ตํ หิ โคตรกฺขณสฺส อนนฺตรํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรฺมานํ สยํ วชฺเชทฺถ กิเลสํ นีรวเสสํ สมฺมุจฺฉินฺทฺมานํ สํสํวเรทฺถทุกฺขสมฺมุทํ โสสยฺมานํ สพฺพปาปายทฺวา รานิ ปิทฺหฺมานํ สตฺตอริยชฺรณํ สมฺมุจฺฉิภาวํ กุรฺมานํ อฏฺฐงฺกิกํ มิจฺฉามคฺคํ ปชฺหฺมานํ สพฺพเวรภยานิ วุปฺสมยฺมานํ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โอรสฺสฺสคฺตทวามฺพนยฺมานํ.....มคฺคณฺฑํ อุปฺปชฺชติ. ก็มคฺคณฺฑํนั้นก่เกิดขึ้นต่อจากโคตรกฺขณํทำ นิพฺพานให้เป็นอารมฺมณํ ตตฺถกิเลสที่ตนเองจะต้อง ฆ่าไม่ให้เหลือ ทำทะเลแห่งทุกฺขในสัง-สํวเรทฺถให้ เหือดแห้ง ปิดประตูอบายทั้งหมด ทำให้ได้พบ อริยทรัพย์ ๗ ละมิจฉามรรคมีองค์ ๘ ระวังเวรภัย ทั้งปวง นำเข้าไปสู่ความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระ อุระของพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า ^{๑๖๕}</p>	<p>ตสฺส อนนฺตรเมว อฏฺฐงฺกิกโก อริโยมคฺโค กิจฺจโต เตภูมิกขนฺธสงฺขาตํ ทุกฺขสจฺจํ อสมฺโมหโต ปชานนฺโต อภิสมยฺนฺโต, ยถานูรูปํ สมฺมุทฺตสจฺจสงฺขาตํ สํโยชนาทิกิเลสํ สมฺมุจฺเจทวเสน ปชฺหฺนฺโต, นิโรธสจฺจสงฺขาตํ นิพฺพานํ อรฺมมณฺณทวเสน สจฺฉิกโรนฺโต, มคฺคสจฺจสงฺขาตณฺฑานํ สหชยฺมานํ อวเสสมคฺคจฺจํ สหชยฺมตฺตปิฏฺจยวเสน ภาเวนฺโต อตฺตทานญฺจ อสมฺโมหโต อภิสมยฺนฺโต ปทีโป วีย เอกกฺขณํ จตฺตกิจฺจํ สาชยฺมาโน อปฺปนาวิธิสงฺขาตํ จตฺตตฺถํ ปณฺจมํ วา ชวนญฺฐาน โมตรติ. ต่อจากโคตรกฺขณํนั้นนั่นแล อริยมรรคมีองค์ ๘ ว่า โดยกิจ ทำกิจ ๔ ให้สำเร็จในขณะเดียวกัน เหมือนดวงประทีป คือ (๑) รู้ทั่ว คือ รู้แจ้งทุกข สัจจกล่าวคือขันธ ที่เข้าไปในภูมิ ๓ โดยไม่หลง มงาย (๒) ละกิเลสมีสังโยชนเป็นต้น ที่เรียกว่า สมุทัยสัจจ ด้วยการตัดได้เด็ดขาดตามควร (แก้มคฺคณฺฑ) (๓) ทำให้แจ้งนิพฺพานคือนิโรธ สัจจ ด้วยการทำให้เป็นอารมฺมณํ (๔) ทำองค์แห่ง มรรคที่เหลือ ที่เกิดพร้อมกับมคฺคสัจจณฺฑานํให้ เกิดมีโดยเป็นสหชยฺมตฺตปิฏฺจยเป็นต้น และทำ ตนเองให้รู้แจ้งโดยไม่หลง(จากนั้น) จึงลงสู่ฐาน แห่งชวนจิตที่ ๔ หรือที่ ๕ คืออปฺปนาวิธึ ^{๑๖๖}</p>

^{๑๖๕} ปฎิ. อ. ๑/๑๑/๓๐.

^{๑๖๖} อภิ. สงฺคหฎฺฐีกา. ๕๘/๑๕๕.

สัทธัมมปาสนี	ฎีกา
	<p>ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต, สมุทฺยสจฺจํ ปชฺชนฺโต, นิโรธสจฺจํ สจฺฉิกโรนฺโต, มคฺคสจฺจภาวนาเวสเณ อปฺปนาวิถิโมตรติ.</p> <p>ต่อจากโคตรภูฏาณนััน นัันแล มัคค (ญาณ) กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ ทำให้แจ้งนิโรธสัจ หยั่งลงสู่อปฺปนาวิถิ ด้วยอำนาจการทำมัคคสัจให้เกิดมี^{๑๗๑}</p>

๑๕. ผลญาณ ผลญาณ หมายถึง ญาณที่เป็นผลของมัคคญาณ เป็นญาณข้อที่ ๑๕ ในญาณ ๑๖ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามวรรค มีกล่าวว่ “ปโยคปฺปปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปญฺญา ผล ญาณ” (ปัญญาสงบระงับปโยคะ (การละกิเลส) ชื่อ ผลญาณ) ความหมายในพระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถถาและฎีกา คือ วิสุทฺธิมรรค สัทธัมมปาสนี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ซึ่งขอยกมาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทฺธิมรรค
<p>โสดาปัตติมคฺคกฺขณ ๓๓สนฺนุญฺเณ สมนฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ. ตทณฺวตฺตกฺกิเลสฺสทฺธิ จ ขนฺเชทฺธิ จ วุฏฺฐาติ. พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตทฺธิ วุฏฺฐาติ. ตปฺปโยคปฺปปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อฺปฺปชฺชติ สมนฺมาทิฏฺฐิ. มคฺคสฺเสตฺถ์ ผล.</p> <p>ในขณะที่โสดาปัตติมคฺคญาณ สมนฺมาทิฏฺฐิ มีสภาวะเห็น ออกอยู่จากมิจฉาทิฏฺฐิ ออกอยู่จากกิเลสที่คล้อยตามมิจฉาทิฏฺฐินััน และจากขันธทั้งหลาย และออกอยู่จากนิมิตรทั้งปวงในภานอก สงบ สมนฺมาทิฏฺฐิ เกิดเพราะปโยคะ (การออก) นััน สงบ นัันเป็นผลของมัคคจิต^{๑๗๒}</p>	<p>..... ยสฺส เทว อนฺุโลมานิ, ตสฺส ตติยํ โคตรภูจตุตถํ มคฺคจิตฺตํ ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนติ.</p> <p>พระโสดาบันใด มีอนุโลมจิต ๒ ขณะ ขณะจิตที่ ๓ ของพระโสดาบันนัันเป็นโคตรภู ขณะจิตที่ ๔ เป็นมัคคจิต ผลจิตมี ๓ ขณะ^{๑๗๓}</p>

^{๑๗๑} อภิ. วิภาวินีฎีกา. ๕๘/๖๘.

^{๑๗๒} บุ.ปฎิ. ๓๑/๖๓/๗๓.

^{๑๗๓} วิสุทฺธิ. ๓/๘๑๑/๓๕๒.

ศัพท์มปกาสินี	ฎีกา
<p>..... เอกกษส หิ มกคญาณสส อนนตรา ตสส ตสเสว วิปากภูตานิ นิพพานนารมมณานิ ตีณิ วา เทว วา เอกัง วา ผลจิตตานิ อุปุปชชนติ.....ยสส เทว อนุโลมานิ, ตสส ตติย โคตรภู จตุตถ มกคจิตต์ ตีณิ ผลจิตตานิ โหนติ.</p> <p>ยสส ตีณิ อนุโลมานิ ตสส จตุตถ โคตรภู ปญจม มกคจิตต์ เทว ผลจิตตานิ โหนติ.</p> <p>ยสส จตุตาริ อนุโลมานิ ตสส ปญจม โคตรภู ญญัน มกคจิตต์ เอกัง ผลจิตต์ โหติ.</p> <p>ต่อจากมกคญาณแต่ละญาณ ก็เกิดผลจิตที่เป็น วิปากของมกคญาณแต่ละญาณนั่นเอง ซึ่งมี นิพพานเป็นอารมณ์</p> <p>พระอริยบุคคลใดมีอนุโลมญาณ ๒ ขณะจิต ชวนจิตขณะที่ ๓ ของพระอริยบุคคลนั้นเป็น โคตรภู ชวนจิตขณะที่ ๔ เป็นมกคจิต มีผลจิต ๓ ขณะจิต</p> <p>พระอริยบุคคลใดมีอนุโลมญาณ ๓ ขณะจิต ชวนจิตขณะที่ ๔ ของพระอริยบุคคลนั้น เป็น โคตรภู ชวนจิตขณะที่ ๕ เป็นมกคจิต มีผลจิต ๒ ขณะ</p> <p>พระอริยบุคคลใด มีอนุโลมญาณ ๔ ขณะจิต ชวนจิตขณะที่ ๕ ของพระอริยบุคคลนั้น เป็น โคตรภู ชวนจิตขณะที่ ๖ เป็นมกคจิต มีผลจิต ๑ ขณะ ^{๑๗๔}</p>	<p>ตโต มกคจิตตโต ปรี ยสส ปญจม มกคจิตต์ ตสส เทว เอกมกคตทิสานิ ผลานิ. ยสส จตุตถ มกคจิตต์ โหติ, ตสส ตีณเว ผลจิตตานิ นิโรธารมมณานิ หุตวา สมุจฉินนภิเสสสนุदानเน ทรณปฏิปชช- สมภกานิ หุตวา ปวตตนติ.</p> <p>ต่อจากมกคจิตนั้น พระอริยบุคคลใดมีชวนจิต ขณะที่ ๕ เป็นมกคจิต พระอริยบุคคลนั้น มีผลจิตที่เหมือนกันกับมกคจิตขณะเดียวเกิด ๒ ขณะ</p> <p>พระอริยบุคคลใด มีชวนจิตขณะที่ ๔ เป็น มกคจิต พระอริยบุคคลนั้น มีผลจิตเกิดขึ้น ๓ ขณะ ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ ระงับความ กระวนกระวายในสันดาน ที่ตัดกิเลสได้ เต็ดขาด ^{๑๗๕}</p> <hr/> <p>ตโต ปรี เทว ตีณิ ผลจิตตานิ ปวตติตฺวา นิรุชฌนติ.</p> <p>ต่อจากมกคจิตนั้น ผลจิตก็เกิดขึ้นแล้วดับ ๒ หรือ ๓ ขณะ ^{๑๗๖}</p>

^{๑๗๔} ปฎิ. อ. ๑/๑๒/๓๒.

^{๑๗๕} อภิ. สงคหฎีกา. ๕๘/๑๕๕.

^{๑๗๖} อภิ. วิกาวินีฎีกา. ๕๘/๖๘.

๑๖. **ปัจฉิมเวทมนต์** ญาณพิจารณา หมายถึง ญาณพิจารณามัคคญาณ ผลญาณ กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เป็นญาณข้อสุดท้าย ในญาณ ๑๖ ใน พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค มีกล่าวไว้ว่า “ตथा สมุปาคเต ชมฺเม ปสฺสเน ปญฺญา ปจฺจ เวกฺขเณ ญาณํ” (ปัญญาเห็นธรรมที่มาก่อร่วมกันในขณะนั้น ชื่อ ปัจฉิมเวทมนต์) ความหมายใน พระไตรปิฎกนี้ พัฒนาการมาเป็นคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา คือ วิสุทธีมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา มีอธิบายขยายความไว้ตามลำดับ ซึ่งขอยกมาแสดง เป็นตัวอย่าง ดังนี้

พระไตรปิฎก	วิสุทธีมรรค
<p>โสดาปัตติมคฺคกฺขณํ ทสฺสนญฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ตथा สมุปาคตา ฐฏฺฐหิตฺวา ปจฺจเวกฺขติ.</p> <p>ในขณะนั้น โสดาปัตติมคฺค (ญาณ) สมฺมาทิฏฺฐิ มีสภาวะเห็นมาก่อร่วมกันในขณะนั้น.... พระโสดาบันครั้งนี้ออกแล้วก็พิจารณาอยู่^{๑๗๗}</p>	<p>โส มคฺคํ ผลํ ปหีนกิเลส อูปริมคฺคตฺตยวชฺเช กิเลส อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ.</p> <p>พระโสดาบันนั้น.... พิจารณาคูมคฺคญาณ.... ผลญาณ.... กิเลสที่ละได้แล้ว.... กิเลสที่มคฺค ญาณ ๓ ชั้นสูง ต้องฆ่า (กิเลสที่เหลืออยู่).... อมตนิพพาน^{๑๗๘}</p>

^{๑๗๗} พุ.ปฎิ. ๓๑/๖๕/๗๖.

^{๑๗๘} วิสุทธี. ๓/๘๑๑/๓๕๓.

สัทธัมมปกาสินี	ฎีกา
<p>โศคาปนุสสุส หิ มกฺควีถียํ โศคาปตฺติผลปริโย- สานเน จิตฺตํ ภวํกํ โอตฺตริ, ตโต ภวํกํ อุปฺจฺฉินฺ-ทิตฺ วา มกฺคปจฺจเวกฺขณตฺถาย มโนทวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ. ตสฺมี นฺริทุเท ปฏฺิปาฏฺิยา สตฺต มกฺค-ปจฺจ เวกฺขณชฺชวนานี ปฺน ภวํกํ โอตฺตริตฺวา เตเนว นยฺเนน ผลาทินํ ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อา-วชฺชนาทินิ อุปฺปชฺชติ เอส มกฺคํ ผลํปหฺินกิลเสส อวสฺสิฏฺฐกิลเสส นิพฺพานํ ปจฺจ-เวกฺขติ.</p> <p>เมื่อโศคาปตฺติผลจิตสิ้นสุดลงในมกคจิตวิถี จิตของ พระโศคาบันก็ลงสู่ภวังค์ จากนั้น มโนทวาราวชชน จิตก็เกิดขึ้นตตภวังค์เพื่อพิจารณามกคจิต เมื่อมโน ทวาราวชชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนจิตพิจารณามกคจิต ก็เกิดขึ้น ๗ ขณะ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์อีกแล้วก็ เกิดอวิชชนจิตเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การ พิจารณาผลเป็นต้นตามนัยนั้นนั่นแล พระโศคาบัน นั้น พิจารณามกคจิต... ผลจิต... กิลเสสที่ละได้แล้ว... กิลเสสที่เหลืออยู่... นิพพาน ^{๑๗๕}</p>	<p>ตตถ อิมินาหํ มกฺเคนาคโตติ มกฺกํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต อิทํ นาม ผลํ ลทฺทฺชนฺติ ผลญจ, ตโต อยํ นาม ฐมฺโม สจฺฉนิกโตติ นิพฺพานญจ ปณฺทิตโต ปจฺจ-เวกฺขติ. ตโต อิเม นาม กิลเสสา ปหฺินาติ ปหฺิเน กิลเสส จ, อิเม นาม กิลเสสา, อวสฺสิฏฺฐาติ อุปฺริมกฺคตฺถยวชฺเชม กิลเสส จอรหโต ปน อวสฺสิฏฺฐกิลเสสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิ, ตสฺมาเอกฺกนวิสฺสติเยว ปจฺจเวกฺขณญฺยานานิ โหนติ.</p> <p>ในปัจจุบันขณะนั้น พระโศคาบันย่อม พิจารณามกคญาณว่า เรามาแล้วด้วยมรรคนี้ จากนั้น จึงพิจารณาผลญาณว่า ผลชื่อนี้ เราได้ แล้ว จากนั้นจึงพิจารณานิพพานว่า ธรรมชื่อนี้ เราทำให้แจ้งแล้ว แต่นั้นจึงพิจารณากิลเสสที่ละ ได้แล้วว่า กิลเสส ชื่อนี้ ละได้แล้ว(จากนั้น) จึง พิจารณา กิลเสสที่จะถูกฆ่าด้วยมกคญาณ ๗ ชั้นสูงกว่า กิลเสสชื่อนี้ยังเหลืออยู่... แต่สำหรับ พระอรหันต์ไม่มีการพิจารณาถึงกิลเสสที่ เหลืออยู่ (เพราะละได้หมดแล้ว) ฉะนั้น ปัจจุบัน เวกขณญาณจึงมีเพียง ๑๕ เท่านั้น ^{๑๗๖}</p> <p>ปฺน ภวํกํ ปน วิจฺฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณญฺยานานิ ปวตฺตฺนติ. ก็ปัจจุบันขณะทั้งหลาย เกิดขึ้นตตภวังคจิต อีกร ^{๑๗๗}</p>

^{๑๗๕} ปฏฺิ. อ. ๑/๑๔/๓๓.

^{๑๗๖} อภฺิ. สงฺกหฎฺฎีกา. ๕๕/๑๕๕.

^{๑๗๗} อภฺิ. วิภาวินีฎฺฎีกา. ๕๕/๖๘.

๔.๓ สรุปพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญา

การเกิดมีคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรค วิสุทธิมรรค สัทธัมมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ตามลำดับ ถือเป็นพัฒนาการสำคัญของคัมภีร์สายปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ที่ว่า เป็นพัฒนาการสำคัญ ก็เพราะมีการทำให้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยเริ่มจากศึกษา วิเคราะห์ แล้วนำเสนออย่างเป็นขั้นตอน

ในปฏิสัมภิทามรรค มีการเสนอเนื้อหาเป็นแบบธัมมาธิฐาน (ยกธรรมเป็นที่ตั้ง) ไม่มีบุคคลหรือเหตุการณ์เกี่ยวข้อง โดยนำเสนอแบบเป็นขั้นตอน คือ เริ่มจากปัญญาที่เกิดจากการศึกษา ไปหาปัญญาที่เกิดจากการรักษาศีล และปัญญาที่เกิดจากการฝึกอบรมจิตด้วยวิธีการเจริญสมถะและวิปัสสนา ตามลำดับ ไปจนถึงปัญญารุ่งบรรลุมรรคและผล และปัญญาอื่น ๆ ที่เกิดเกี่ยวเนื่องกับการบรรลุมรรคและผล

วิสุทธิมรรค และ สัทธัมมปกาสินี ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ก็มีพัฒนาการจากปฏิสัมภิทามรรค สัทธัมมปกาสินีพัฒนาการไปจากปฏิสัมภิทามรรคโดยตรง เพราะเป็นอรรถกถาอธิบายความของปฏิสัมภิทามรรค ส่วนวิสุทธิมรรค แม้จะไม่ใช่อรรถกถาอธิบายของปฏิสัมภิทามรรคโดยตรง แต่ก็มีการอ้างอิงเนื้อหาจากปฏิสัมภิทามรรค ตั้งแต่บทเทศแรกไปจนถึงบทเทศสุดท้าย ที่สำคัญคือ ตอนปัญญานิเทศจะนับว่าเป็นพัฒนาการของปฏิสัมภิทามรรคโดยตรงก็ได้ เพราะได้อธิบายญาณ ๑๖ ที่ได้มาจากปฏิสัมภิทามรรคอย่างละเอียด การอธิบายญาณ ๑๖ อย่างละเอียดนี้ เท่ากับเป็นการสรุปว่า มรรคญาณ ๑๗ ที่พระสารีบุตรเสนอไว้ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น มีญาณที่เป็นหลักสำหรับปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลอยู่ ๑๖ ประการเท่านั้น ส่วนที่เหลือเป็นผลที่เกิดขึ้นเนื่องจากญาณ ๑๖ หรือเป็นส่วนที่ทำให้ญาณ ๑๖ มีความพิเศษออกไป

พัฒนาการอีกอย่างหนึ่งในวิสุทธิมรรคและสัทธัมมปกาสินี คือ นำเสนอแบบมีอุปมาอุปไมย ประกอบแทนบุคคลาธิฐาน (ยกตัวบุคคลเป็นที่ตั้ง) เพราะอย่างที่กล่าวไว้แล้วว่า ปฏิสัมภิทามรรคมีการนำเสนอเนื้อหาแบบธัมมาธิฐาน (ยกธรรมเป็นที่ตั้ง) คือ เสนอธรรมล้วน ๆ ไม่มีบุคคลหรือเหตุการณ์เกี่ยวข้อง อาจเป็นที่เข้าใจได้ยากในยุคต่อมา ดังนั้น ในวิสุทธิมรรค และสัทธัมมปกาสินี จึงมีการยกอุปมาอุปไมยประกอบ เพื่อทำธรรมะ (สภาวะธรรม) ให้เป็นที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น

ส่วนอภิธัมมัตถสังคหฎีกา และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (ฎีกาอธิบายความอภิธัมมัตถสังคหะ)^{๑๗๒} ในปริจเฉทที่ ๕ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค ตอนอธิบายเรื่องวิปัสสนาญาณ ๘ และ ๑๐ ก็

^{๑๗๒} ดู อธิบาย ที่เชิงอรรถ ๑๒ บทที่ ๔.

ดำเนินตามวิสุทธิมรรคและสัทธัมมปกาสนี ต่างแต่ว่าปรับเนื้อหาและวิธีการนำเสนอให้สั้น กระชับ เพื่อให้สมกับเป็นฎีกาของอภิธรรมมัตถสังคหะ (ประมวลความของอภิธรรมปิฎก) โดยใช้วิธีการอธิบายแบบเอกัตถประโยค (ประโยคความเดียว) ไม่ซับซ้อน และสอดแทรกอุปมาอุปไมย เท่าที่สอดแทรกได้ นับเป็นพัฒนาการการอธิบายความปัญญาอีกลักษณะหนึ่งในชั้นฎีกา กล่าวโดยสรุป พัฒนาการที่กล่าวถึงในบทนี้ ที่ได้มาจากการศึกษาจากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่กล่าวมา แสดงถึงความพยายามในการศึกษา วิเคราะห์ อธิบายความ และนำเสนอคำสอนเกี่ยวกับปัญญา ที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ เริ่มตั้งแต่ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและในสูตรอื่น ๆ ให้เป็นที่เข้าใจแพร่หลายและปฏิบัติ ได้ อันเป็นทางหนึ่งในการดำรงรักษาพระพุทธศาสนา ที่มีผลสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน.

บทที่ ๕

สรุป อภิปราย เสนอแนะ

๕.๑ สรุป

ชื่อเรียกปัญญาใน **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** อันเป็นพระธรรมเทศนาครั้งแรก มีปรากฏอยู่ ๓ ชื่อ คือ **จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ ญาณทัสสนะ** และ **ธัมมจักขุ** แบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นชื่อปัญญาเกิดแก่พระพุทธเจ้า กับ ส่วนที่เป็นชื่อปัญญาเกิดแก่สาวก ซึ่งมีทั้งคุณศัพท์และบรรพชิต

ชื่อเรียกปัญญา ๖ ชื่อแรก คือ **จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา อาโลกะ** และ **ญาณทัสสนะ** ใช้เป็นชื่อของปัญญาที่เกิดแก่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเรียกเอง ใช้ในความหมายว่า ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ส่วนชื่อเรียกปัญญาชื่อสุดท้าย คือ **ธัมมจักขุ** ใช้เป็นชื่อของปัญญาที่เกิดแก่สาวกคือพระอัญญาโกณฑัญญะ แม้ในเนื้อหาจะบ่งบอกว่าพระสังคีติกาจารย์เป็นผู้บัญญัติเรียก ใช้ในความหมายว่า ได้บรรลุโศคาปัตติมรรค คือ ได้ดวงตาเห็นธรรม แต่ผู้วิจัยก็เชื่อว่า การบัญญัติคำของพระสังคีติกาจารย์ก็คงมาจากพระพุทธานุชาดของพระพุทธเจ้านั่นเอง อย่างน้อยที่สุดพระพุทธานุชาดที่ว่า “..... อนุสสุเตสุ ฆมเมสุ จกั กิณจกัฆุในธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้สดับ ” ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็น่าจะเป็นร่องรอยบอกให้รู้ว่า เป็นไปได้ว่าคำว่า “ธัมมจักขุ” คงสร้างคำมาจากพระพุทธานุชาดนั้น

ต่อมา ชื่อปัญญาเหล่านี้ก็มีพัฒนาการต่าง ๆ เกี่ยวข้อง คือ

๑. พัฒนาการใช้ชื่อปัญญาเหล่านั้นในแหล่งต่าง ๆ

พัฒนาการการใช้ชื่อปัญญาเหล่านี้ มีปรากฏทั้งในสุดตันตปิฎกและในวินัยปิฎก ซึ่งสามารถกำหนดได้ว่า ชื่อเรียกปัญญา ๕ ชื่อแรก ไม่มีใช้เรียกเป็นกลุ่มคำในการรู้แจ้งธรรมของบุคคลอื่น นอกจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังหลักฐานปรากฏอยู่แล้วในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร วิปัสสิสูตร และโคตมสูตร หรือหากจะมีก็เพียงนำชื่อใดชื่อหนึ่งไปใช้เรียกเท่านั้น

ส่วนชื่อเรียกอีก ๒ ชื่อ คือ **ญาณทัสสนะ** กับ **ธัมมจักขุ** นั้น สรุปได้ว่า ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นสูตรแรกที่ปรากฏมีชื่อปัญญาทั้ง ๒ นี้ ญาณทัสสนะ ตีความได้ว่า หมายถึง มัคคญาณ ผลญาณ และปัจเจกชนญาณ ของพระพุทธเจ้า แต่ต่อมา เมื่อนำไปใช้ในสูตรอื่น พระพุทธเจ้าเองทรงขยายความหมายออกไปครอบคลุมถึงวิปัสสนาญาณ และทิพพจักขุ

ญาณ ที่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น ๆ ด้วย ส่วน ชัมมจักขุ นอกจากพระสังคีติกาจารย์ตีความหมายถึง โสคาปัตติมคคญาณแล้ว ยังตีความว่ามีความหมายครอบคลุมถึงสทาคามิมคคญาณ อนาคามิมคคญาณ และอรหัตตมคคญาณ รวมทั้งผลญาณอีกด้วย แต่เท่าที่พบหลักฐานในพระไตรปิฎก มีความหมายเพียงแต่โสคาปัตติมคคญาณเท่านั้น

๒. พัฒนาการต่อเนื่อง

๒.๑ พัฒนาการด้านการอธิบายความ ชื่อเรียกปัญหาทั้ง ๗ ชื่อดังกล่าวมานี้ นอกจากมีพัฒนาการด้านการใช้ พัฒนาการต่อมาก็คือ พัฒนาการด้านการอธิบายความ โดยนำเอา ชื่อปัญหา ๕ ชื่อแรกมาอธิบายความตามแนวปฏิสัมภิทา ๔ ให้เห็นว่า เป็นชัมมปฏิสัมภิทา อตตปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา อย่างไร และอธิบายความให้เชื่อมโยงกับ อริยสัจ ๔ อีกด้วย

๒.๒ พัฒนาการด้านเนื้อหา นอกจากนั้น บรรดาชื่อปัญหา ๕ ชื่อ ที่กล่าวมานั้น พระสารีบุตรได้นำมาขยายความโดยใช้ญาณกับปัญญาเป็นหลัก (ดูหน้า ๕๐)

๒.๓ พัฒนาการเกิดกลุ่มวิปัสสนาญาณ เดิมทีเดียว วิปัสสนาญาณ เป็นญาณข้อ ๑ ในญาณ ๗๓ ต่อมาได้ขยายความหมายครอบคลุมไปถึงญาณอื่น ๆ จนเป็นเหตุให้ญาณนั้นได้ชื่อ วิปัสสนาญาณ ไปด้วย (ดูหน้า ๑๓๐)

๒.๔ พัฒนาการกัมภีร์สายปัญญา กัมภีร์สายปัญญาในที่นี้ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ปฏิสัมภิทามรรค คือ พัฒนาการกัมภีร์สายปัญญาพัฒนาการแรกในพระไตรปิฎก เพราะกัมภีร์นี้กล่าวถึงชื่อปัญหา ๕ ชื่อแรก และนำมาอธิบายให้เชื่อมโยงกับ ปฏิสัมภิทา ๔ และอริยสัจ ๔ แล้วจากนั้นก็แบ่งปัญญาและเรียกชื่อออกไปถึง ๗๓ ชื่อ ๖๗ ชื่อแรกคือกลุ่มปัญญาที่เกิดขึ้นได้ทั้งแก่พระพุทธเจ้าและพระสาวก ส่วน ๖ ชื่อหลัง คือ กลุ่มปัญญาที่เกิดขึ้นได้แต่เฉพาะแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ผู้วิจัยได้แบ่งปัญญาทั้ง ๗๓ ชื่อนี้ออกเป็นกลุ่มได้ทั้งหมด ๒ กลุ่มใหญ่ (กลุ่มที่เกิดทั้งแก่พระพุทธเจ้าและพระสาวก กับ กลุ่มที่เกิดแก่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น) และ ๑๕ กลุ่มย่อยตามความสัมพันธ์กัน แต่ก็สรุปได้ว่า ปัญญาในปฏิสัมภิทามรรคแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ โลกียปัญญา กับ โลกุตตรปัญญา ฝ่ายโลกียปัญญาไม่ใช่ปัญญารู้เรื่องโลกที่ห่างไกลการบรรลุธรรม หากแต่เป็นปัญญารู้ธรรมเชิงปริยัติ อันเป็นการเตรียมเพื่อการบรรลุโลกุตตรปัญญา

ปฏิสัมภิทามรรคมีความสัมพันธ์กับชัมมจักกัปปวัตตนสูตรโดยตรงอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ในการจัดหมวดหมู่เนื้อหาตอนหนึ่ง มีการใช้คำว่า “ชัมมจักกัปปวัตตน” เป็นชื่อกถา กับชื่อวาร เรียกว่า ชัมมจักกัปปวัตตนกถา กับ ชัมมจักกัปปวัตตนวาร เหตุที่มีการใช้คำดังกล่าวก็เพราะการนำเสนอเนื้อหาทั้งหมดเป็นเรื่องของชัมมจักกัปปวัตตนสูตร

๒. ในตอนอธิบายขยายความธรรมจักกัปปวัตตนสูตร เนื้อหาที่เน้นคือ การนำชื่อเรียกปัญหาทั้ง ๕ อันได้แก่ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และ อาโลกะ มาอธิบายในลักษณะเป็นปฏิสัมภิตา ๔ คือ เป็นอรรถปฏิสัมภิตา ชัมมปฏิสัมภิตา นิรุตติปฏิสัมภิตา และปฏิภาณปฏิสัมภิตา เมื่อกล่าวตามหลักฐานที่ปรากฏว่า ชื่อเรียกปัญหาต่าง ๆ มีปรากฏอยู่ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร อันเป็นพระธรรมเทศนาครั้งแรกของพระพุทธเจ้า และชื่อเรียกปัญหานั้น ๆ ก็พัฒนาการมาเป็นชื่อเรียกปัญหาอีกหลายชื่อ ดังปรากฏอยู่ในปฏิสัมภิตามรรค ฉะนั้นจึงสรุปได้ว่าปฏิสัมภิตามรรค คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกบาลีสายปัญญาที่พัฒนาการมาจากชื่อเรียกปัญหาในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร และมีคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความชื่อ สัทธัมมปกาสิณี

บรรดาชื่อเรียกปัญหา ๑๓ ชื่อ ในปฏิสัมภิตามรรค มีอยู่ ๑๑ ชื่อที่นับว่ามีอิทธิพลต่อพัฒนาการด้านคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา คือ

- (๔) ปัจจยปริคคหปัญญา หรือ ชัมมัญญุตินุญาณ
- (๕) วัตถถานปัญญา หรือ สัมมสนนุญาณ
- (๖) วิปริณามานุปัสสนาปัญญา หรือ อุทฺถัพพยานุปัสสนาณุญาณ
- (๗) กังคานุปัสสนาปัญญา หรือ วิปัสสนาณุญาณ
- (๘) กยตุปฏิฐานปัญญา หรือ อาทีนุญาณ
- (๙) มุญฺจิตุกัมมตปาปฏิสังขาสันตฺติฐานปัญญา หรือ สังขารุเปกขานุญาณ
- (๑๐) พหิทฺทาวุฐานวิวัฏฺเฐนปัญญา หรือ โคตรุณุญาณ
- (๑๑) ทุกโถวุฐานวิวัฏฺเฐนปัญญา หรือ มัคคณุญาณ
- (๑๒) ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา หรือ ผลณุญาณ
- (๑๓) ฉินนมนุปัสสนาปัญญา หรือ วิมุตติณุญาณ
- (๑๔) ตทาสมุปากตชัมมปัสสนาปัญญา หรือ ปัจจเวกขณณุญาณ

ที่กล่าวว่ามามีอิทธิพลต่อพัฒนาการด้านคัมภีร์ก็เพราะว่า ชื่อปัญญาเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์รุ่นหลังจากพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา มีอายุเก่าแก่กว่าคัมภีร์สัทธัมมปกาสิณี ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาโดยตรงของปฏิสัมภิตามรรค คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคได้แต่งอธิบายญาณเหล่านี้อย่างละเอียด และจัดแบ่งญาณ ๑๑ ชื่อนี้ออกเป็นญาณ ๑๖ มีรายละเอียดในการแบ่งดังอธิบายไว้ในบทที่ ๔

บรรดาชื่อญาณ ๑๑ ชื่อนี้ ชื่อวิปัสสนาณุญาณนับว่ามีอิทธิพลมาก เพราะนอกจากคำว่า “วิปัสสนา” จะใช้เป็นชื่อธรรมา ๑ หรือภารกิจ ๑ ที่พระภิกษุจะพึงปฏิบัติ เรียกว่า “วิปัสสนาธรรมา” คู่กับ คันธธรรมา ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาอาทิ อรรถกถาธรรมบท แล้ว และยังใช้เป็นชื่อเรียกวิธีปฏิบัติว่า วิปัสสนากัมมัญฐาน คู่กับ สมถกัมมัญฐาน แล้ว วิปัสสนาณุญาณก็ใช้เป็นชื่อรวม

ของญาณที่กำหนดพิจารณาลักษณะของสังขาร ตั้งแต่ข้อ (๔) ถึงข้อ (๕) รวมทั้งหมด ๕ ข้อ และเป็น ๖ ข้อ โดยรวมวิปัสสนาญาณเองเข้าไว้ด้วย ฉะนั้น จึงเกิดมืองค์ความรู้เน้นเรื่อง วิปัสสนาญาณ ๕ และวิปัสสนาญาณ ๑๐ ในคัมภีร์ชั้นฎีกา อย่างคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหฎีกาและคัมภีร์อภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา ซึ่งผู้วิจัยได้นำคำอธิบายมาวางเทียบไว้ให้เห็นพัฒนาการเชื่อมโยงจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา จนถึงคัมภีร์ชั้นฎีกา

กล่าวโดยสรุป ชื่อเรียกปัญญา ๗ ชื่อในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ได้พัฒนาการทั้งความหมายและชื่อเรียกมาเป็นญาณ ๗๓ อันเป็นทางพัฒนาการให้เกิดคัมภีร์สายปัญญา คือ ปฏิสัมภิทามรรค และอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค คือ สัทธัมมปกาสินี ญาณ ๗๓ ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น ส่วนที่มีอิทธิพลต่อการเกิดพัฒนาการทางคัมภีร์ก็คือญาณ ๘ หรือ ญาณ ๑๓ ซึ่งพัฒนาการมาเป็นญาณ ๑๖ ในวิสุทธิมรรค และพัฒนาการมาเป็นวิปัสสนาญาณ ๕ กับ วิปัสสนาญาณ ๑๐ ในอภิธรรมมัตตสังคหฎีกาและในอภิธรรมมัตตวิภา-วินีฎีกา ดังเป็นที่รู้จักกันในปัจจุบัน

๕.๒ อภิปราย

ในงานวิจัยนี้ มีประเด็นที่จะนำมาอภิปรายในที่นี้ ๔ ประเด็น คือ ๑. เหตุผลในการใช้ชื่อเรียกปัญญาเป็นกลุ่ม ๒. ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ชื่อปัญญาที่มีความหมายไม่ใช่แต่เฉพาะโสคาปัตติมรรค ๓. วิปัสสนาญาณ พัฒนาการจากชื่อเฉพาะมาเป็นชื่อกลุ่ม ๔. ญาณ ๗ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ : ศัพท์บัญญัติที่พระอรรถกถาจารย์ใช้สรุปลักษณ์ที่สสนะ ๓ รอบ ๑๒ อากาโร ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ในประเด็นทั้ง ๔ นี้ ผู้วิจัยจะได้อภิปรายไปตามลำดับทีละประเด็น

๑. เหตุผลในการใช้ชื่อเรียกปัญญาเป็นกลุ่ม

ชื่อเรียกปัญญาเป็นกลุ่ม คือ จักกัปปวัตตนสูตร ปัญญา วิชชา อาโลกะ ดังปรากฏอยู่ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงการตรัสรู้ธรรมของพระองค์ว่า “.... ปุพฺเพ อุตฺปาติ วิชชา อุตฺปาติ อาโลโก อุตฺปาติ = เกิดจักขุ เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา เกิดอาโลกะ ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยสดับมาก่อน”

พระพุทธเจ้ามิได้ทรงให้เหตุผลว่า เพราะเหตุใดจึงทรงใช้ชื่อเรียกปัญญาเป็นกลุ่มเช่นนั้น แต่ต่อมาได้มีการนำชื่อกลุ่มปัญญานี้ไปศึกษากัน เริ่มตั้งแต่พระสารีบุตร พระพุทธโฆสะ และพระมหา นามะ

พระสารีบุตร นำชื่อกลุ่มปัญญาไปอธิบายตามแนวปฏิสัมพันธ์ว่า จักขุเป็นธรรม มีสภาวะเห็น ญาณเป็นธรรม มีสภาวะรู้ ปัญญาเป็นธรรม มีสภาวะรู้ชัด(รู้ทั่ว) วิชชาเป็นธรรม มีสภาวะแทงตลอด อาโลกะเป็นธรรม มีสภาวะสว่าง^๑

พระพุทธโฆสะ พระอรธกถาจารย์ชาวชมพูทวีป ผู้มีอายุอยู่ราว พ.ศ. ๕๐๐-๑๐๐๐ ก็ศึกษาตามนัยที่พระสารีบุตรได้ให้ไว้ และสรุปว่าชื่อเหล่านี้เป็นไวยากรณ์กัน และอธิบายว่า ญาณ นั้นแหละชื่อว่าจักขุ เพราะมีสภาวะเห็น ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด ชื่อว่าวิชา เพราะมีสภาวะแทงตลอด ชื่อว่าอาโลกะ เพราะมีสภาวะสว่าง^๒

คำอธิบายของพระพุทธโฆสะให้ความรู้เพิ่มเติม ๒ ประการ คือ

๑. ชื่อทั้งหมดเป็นชื่อเรียกปัญญา ร้อยยัสจ ๔

๒. ชื่อทั้งหมดมีญาณ (สภาพรู้) เป็นชื่อหลัก เพราะในคำอธิบายของท่าน ท่านใช้คำว่า ญาณ (ญาณเมว) เป็นตัวเน้นนำ ซึ่งเท่ากับบอกให้รู้ว่า ญาณ นั้น จะเรียกว่า จักขุ ปัญญา วิชชา อาโลกะ หรือจะเรียกว่า ญาณ ก็ได้ แต่สภาวะหรือความหมายแท้จริงก็คือ รู้ นั่นเอง เป็นความรู้ร้อยยัสจ ๔

พระมหานามะ พระอรธกถาจารย์ชาวลังกา รุ่นหลังพระพุทธโฆสะ ผู้มีอายุอยู่ราว พ.ศ. ๑๑๔๔ ได้ศึกษาหาเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้ และอธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงอธิบาย ญาณ (สภาวะรู้) อย่างเดียวนั้นแหละว่า ทำหน้าที่ ๕ อย่าง คือ เพราะทำหน้าที่เห็นญะยธรรม (ธรรมที่ควรรู้=ร้อยยัสจ ๔) เหมือนตาเห็น จึงชื่อว่า จักขุ เพราะทำหน้าที่รู้ จึงชื่อว่า ญาณ เพราะทำหน้าที่รู้โดยประการต่าง ๆ (รู้ชัด) จึงชื่อว่า ปัญญา เพราะทำหน้าที่แทงตลอดไม่เหลือ จึงชื่อว่า วิชชา เพราะทำหน้าที่ให้ความสว่างทุกเมื่อ จึงชื่อว่า อาโลกะ^๓

การศึกษามาตามลำดับช่วยคลี่คลายให้ได้เห็นว่า ชื่อเรียกปัญญาเป็นกลุ่มนั้น แท้จริงแล้วก็มุ่งที่สภาวะรู้เป็นหลัก ซึ่งทำให้ผู้วิจัยมีความเห็นเพิ่มเติมว่า พระพุทธเจ้าทรงมีเหตุผลตรงที่ต้องการอธิบายความของญาณ (สภาวะรู้) ให้ชัดเจนว่า สภาวะรู้ (ญาณ) ก็คือ สภาวะเห็น (จักขุ) สภาวะเห็นก็คือสภาวะรู้โดยประการต่าง ๆ และแตกฉาน (ปัญญา) เป็นสภาวะรู้ชัดรู้แตกฉาน ทะลุตลอด ไม่ติดขัด (วิชา) และเป็นสภาวะรู้แบบสว่าง เพราะทำลายความมืดคือ โมหะ (กิเลสที่ปกปิดไม่ให้รู้ร้อยยัสจ)

^๑ บ. ปฏิ. ๓๑/๓๐/๓๘.

^๒ ส. อ. ๒/๔/๒๕.

เป็นอรธกถาอธิบายความวิปัสสิสูตร และโคตมสูตร ซึ่งมีชื่อเรียกปัญญากรณนี้อยู่ (ดูบทที่ ๑).

^๓ ปฏิ. อ. ๒/๓๐/๒๕๖.

เหตุผลต่อเรื่องที่นำพิจารณา คือ เพราะเหตุใด ในชื่อเรียกปัญญากลุ่มนี้ พระพุทธเจ้า จึงทรงวางจักขุ (สภาวะเห็น) ไว้เป็นอันดับแรก แล้ววาง ญาณ ปัญญา วิชชา และ อาโลกะ ไว้เป็นอันดับต่อมาตามลำดับ

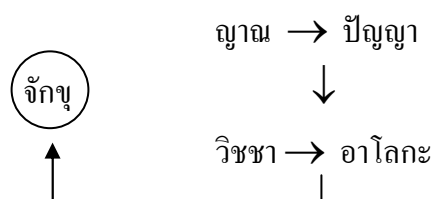
ในทัศนะของผู้วิจัย คำอธิบายของพระมหานามะข้างบนที่กล่าวถึงความหมายของญาณ และตอนหนึ่งอธิบายว่า เพราะทำหน้าที่เป็นอภิชัยธรรม (ธรรมที่ควรรู้ – อริยสัจ ๔) เหมือนตา เห็น เป็นคำอธิบายที่นำไปเชื่อมต่อกับทัศนะของผู้วิจัยที่กล่าวเสริมว่า สภาวะรู้ ก็คือสภาวะ เห็น ก็จะได้คำตอบเพิ่มเติมว่า สภาวะเห็นย่อมสื่อความหมายถึงการรู้แจ้งธรรมได้ชัดเจนว่า รู้ คือ เห็น หรือ รู้เหมือน เห็น และด้วยเหตุนี้เอง ในเวลาต่อมาจึงมีศัพท์สื่อความหมายถึงการรู้แจ้ง ธรรมในลักษณะนี้เกิดขึ้น เช่น ญาณทัสสนะ (รู้และเห็น, เห็น คือ รู้, รู้เหมือนเห็น) บ้าง ฌมมจักขุ (เห็นธรรม) บ้าง

ส่วนการวาง ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ ไว้เป็นอันดับต่อมาตามลำดับนั้น เมื่อพิจารณาดูสภาวะของชื่อเหล่านี้แล้วก็จะเห็นว่า ชื่อทั้ง ๔ นี้มีความสัมพันธ์เป็นคู่กัน คือ ญาณ คู่กับ ปัญญา และ วิชชา คู่กับ อาโลกะ ซึ่งอธิบายได้ว่า

ญาณ → ปัญญา : ญาณมีสภาวะรู้ ขยายออกไปเป็นปัญญา มีสภาวะรู้ทั่ว รู้ชัด โดยประการต่าง ๆ

วิชชา → อาโลกะ : วิชชามีสภาวะแทงตลอด แทะทะลุความมืด คือ โมหะ (โมหันธ์การ) ไปสู่อาโลกะ คือ สภาวะสว่าง

ทั้ง ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ นี้ เมื่อถ่ายทอดออกมาเป็นภาษาที่สื่อความหมายให้เข้าใจได้ชัดเจนที่สุดด้วยคำว่า จักขุ (สภาวะเห็น) ดังนี้

ฉะนั้น เหตุผลที่ทรงวาง จักขุ (สภาวะเห็น) ไว้เป็นอันดับแรกก็คือ เพื่อประโยชน์ ในการสื่อความหมายของการบรรลุธรรมให้เป็นที่เข้าใจง่าย

๒. **ธัมมจักขุ** : ชื่อปัญญาที่มีความหมายไม่ใช่ว่าเฉพาะ โสตาปัตติมรรค ?

คำว่า “ธัมมจักขุ” เป็นชื่อปัญญาชื่อหนึ่ง ที่มีอยู่ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แต่เป็นชื่อที่พระสังคีติศาจารย์บัญญัติขึ้นใช้เรียกปัญญาที่รู้แจ้งธรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะ และต่อมายังใช้เรียกปัญญาที่รู้แจ้งธรรมของบุคคลอื่น ๆ จนทำให้สามารถสรุปได้ว่า ปัญญาชื่อนี้ใช้เรียกการบรรลุธรรมของสาวกเท่านั้น ไม่ใช่กับพระพุทธเจ้า แต่ปัญหาก็มีอยู่ว่า ใช้เรียกการรู้ธรรมหรือการบรรลุธรรมระดับใดบ้าง

“ธัมมจักขุ” ตามรูปไวยากรณ์ภาษาบาลี แปลว่า ดวงตาแห่งธรรม แต่เมื่อแปลเอาความตามสถานะที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ว่า จักขุ มีสถานะเห็น ก็แปลได้ว่า การเห็นธรรม ส่วนนักวิชาการภาษาบาลีของไทยกำหนดให้แปลว่า “ดวงตาเห็นธรรม”

ธัมมจักขุ ปรากฏอยู่ในสูตรเหล่านี้คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อุปาสิวัตสูตร ที่นขสูตร สรทสูตร สีสสูตร พรหมายสูตร และจูพราหุโลวัตสูตร และมีการอธิบายความไว้ในปัญจสุทนีว่

หมายถึง	สูตร
โสตปาตติมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โสตปาตติมรรคญาณ ^๔	ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อุปาสิวัตสูตร ที่นขสูตร สรทสูตร สีหสูตร
ผล ๓ คือ โสตปาตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล ^๕	พรหมายสูตร
มรรค ๔ ผล ๔ คือ โสตปาตติมรรค + โสตปาตติผล สกทาคามีมรรค + สกทาคามีผล อนาคามีมรรค + อนาคามีผล อรหัตตมรรค + อรหัตตผล ^๖	จูพราหุโลวัตสูตร

^๔ ม. อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐, อจ. อ. ๒/๕๕/๒๔๘.

^๕ อ้างแล้ว, ม.อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

^๖ อ้างแล้ว, ม.อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

ความหมายนี้ ขอนำไปเทียบกับความหมายของัมมจักขุที่ให้ไว้ในอรรถกถาแหล่งอื่น
ดังนี้

อรรถกถา	หมายถึง
สมันตปาสาทิกา ^๓	มรรค ๓ คือ
สูมังกลวิลาสินี ^๔	โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค
สัทธัมมปกาสินี ^๕	มรรคญาณที่ ๔ คือ อรหัตตมัคคญาณ

ตามหลักฐานที่แสดงมานี้ จะเห็นว่า ัมมจักขุ มีความหมายกว้างไกลครอบคลุมไปถึง
ผล ๓ มรรค ๔ ผล ๔ ที่กล่าวไว้ในปัญญาสุทนี

คำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์นี้ เมื่อนำไปศึกษาเทียบกับหลักฐานที่ปรากฏอยู่ใน
สูตรต่าง ๆ ที่มีคำว่า ัมมจักขุ ปรากฏอยู่ ซึ่งผู้วิจัยได้นำมาแสดงไว้ในบทที่ ๓ ก็พบว่า ัมมจักขุ
ในทุกแห่งมีข้อความแวดล้อมเหมือนกันว่า

คำบาลี	คำแปล
.... วิรัช วิตมถ์ ธมฺมจกฺขุ อุตฺปาที “ขงฺกิลฺลจฺจ สฺมฺมุทฺถธมฺมํ, สพฺพนตํ นิโรธธมฺมนุ”ติ	เกิดธรรมจักขุ ที่ปราศจากกิเลสคุณุติ ปราศจากกิเลสคุณุมลทิน ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิด เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด ล้วนมีความดับเป็นธรรมดา”

ข้อความแวดล้อมนี้ มีคำขยายความชัดเจนอยู่ในสรวทสูตรว่า เมื่อเกิดัมมจักขุแล้วทำ
ให้ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพัทพรามาส^๖ และสรวัตถปกาสินีให้

^๓ วินย. อ. ๓/๓๖/๒๕.

^๔ ที. อ. ๑/๒๕๓/๒๑๔.

^๕ ปฏิ. อ. ๒/๓๐/๒๕๓.

^๖ ดูบทที่ ๓.

ความหมายขัมมจักขุว่า คือ โสตาปัตติมรรคจักขุ^{๑๑} และการเกิดขัมมจักขุ (เห็นธรรม) ที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ ก็คือเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาจึงทำให้สรุปได้ว่า ความหมายของขัมมจักขุที่ว่า หมายถึง โสตาปัตติมรรค ถูกต้อง เพราะมีความแวดล้อมสนับสนุน ส่วนที่ว่าหมายถึง ผล ๓ ในพรหมายูสูตร และมรรค ๔ ผล ๔ ในจูฬราหุโลวาทสูตร นั้น เมื่อตามไปศึกษาก็พบว่า

๑. **พรหมายูสูตร** เป็นเรื่องของพราหมณ์พรมายู ฟังพระพุทธเจ้าแสดงอนุปพพิททาและอริยสัจ ๔ โปรคแล้วเกิดขัมมจักขุ ซึ่งขัมมจักขุที่เกิดแก่พราหมณ์พรมายูนั้นก็เหมือนขัมมจักขุที่เกิดแก่คนอื่น ๆ คือ ปราศจากกิเลสจตุฐติ ปราศจากมลทิน ทำให้เข้าใจว่าสรรพสิ่งที่มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา รวมทั้งทำให้เกิดศรัทธา หมดความสงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า พราหมณ์พรมายูเกิดปีติโสมนัสเปล่งคำถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งตลอดชีวิต และถวายทานพระพุทธเจ้าอยู่ ๗ วัน จากนั้นพระพุทธเจ้าก็เสด็จจากไปยังแคว้นวิเทหะ ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จจากไปไม่นานพราหมณ์พรมายูก็ถึงแก่กรรมลง พระสาวกกลุ่มหนึ่งทราบความก็นำไปกราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ แล้วทูลถามถึงภพหน้าของเขว่าเป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า : ปณฺฑิตอ กิภูเว พุรหุมายู พุราหุโม ปจฺจปาติ ฌมฺมสฺसानุฌมฺมิ, เนว มํ ฌมฺมาธิกรณํ วิเหเสสิ, พุรหุมายู พุราหุโม ปณฺจนฺนิ โอรฺมภาคิยานํ สณฺโณชฺชานํ ปริกฺขยา โอปปาติโก โหติ ตตฺถ ปรีนิพฺพายิ, อนาวตฺติชฺชโม ตสฺมา โลกา-ภิกฺขุทั้งหลาย พราหมณ์พรมายูเป็นบัณฑิต มิได้ทำให้ลำบาก เพราะธรรมเป็นเหตุเลย พราหมณ์พรมายู เพราะสิ้นสังโยชน์ (กิเลสที่ผูกมัดตัวให้เวียนว่ายตายเกิดในภพต่าง ๆ ชั้นต่ำ ๕ อย่าง) จึง (เกิด) เป็นโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) และจะปรินิพพานในภพสุทธาวาสนั้น มีการไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา^{๑๒}

เนื้อหาของพรหมายูสูตรที่กล่าวมา พบว่า มีคำว่า เกิดขัมมจักขุ อยู่แห่งเดียวเท่านั้น และปัญจสุททนีอธิบายว่า ขัมมจักขุในพรหมายูสูตรนี้หมายถึงผล ๓ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล และอนาคามีผล คำสำคัญในพระพุทธะคำรัสที่ชวนให้มีการอธิบายอย่างนั้น ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงพราหมณ์พรมายูว่า เป็นบัณฑิต บรรลุธรรมานุธรรม เพราะสิ้นสังโยชน์

^{๑๑} อจ. อ. ๒/๕๕/๒๔๘.

เป็นอรรถกถาแห่งเดียวที่เติม จักขุ (จักขุ) ไว้ด้วย โสตาปัตติมรรค (โสตาปัตติมคฺค) เป็น โสตาปัตติมรรคจักขุ (โสตาปัตติมคฺคจักขุ)

^{๑๒} ม. ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๕.

(กิลตที่ผูกสัตว์ให้เวียนว่ายตายเกิดในภพต่าง ๆ) ขั้นต่ำ ๕ อย่าง จึง(เกิด)เป็นโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) และจะปรินิพพานในภพสุทธาวาสนั้น มีการไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา

คำสำคัญในพระพุทฺธพจน์ที่ยกมานั้นบอกให้รู้ว่า

๑. พราหมณ์พรหมายุเป็นพระอนาคามีก่อนถึงแก่กรรม เพราะละสังโยชน์ขั้นต่ำ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และภฺมิชเฌได้ ครั้นถึงแก่กรรมแล้วก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ซึ่งเป็นภูมิที่อยู่ของพระอนาคามีโดยเฉพาะ และจะบำเพ็ญเพียรต่อจนได้บรรลุอรหัตตมรรคอรหัตตผลและนิพพาน ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนั้นเลย

๒. ก่อนบรรลุอนาคามีมรรคอนาคามีผลนั้น พราหมณ์พรหมายุได้บรรลุธรรมานุธรรม ธรรมานุธรรมในพรหมายุสูตรนี้ แยกเป็น ธรรม + อนุธรรม มีความหมายว่า ธรรมคือ อรหัตตมรรค อนุธรรม ได้แก่ มรรคขั้นต่ำ ๓ และสามัญผลขั้นต่ำ ๓ พราหมณ์พรหมายุได้มรรค ๓ และผล ๓ เหล่านี้ตามลำดับ^{๑๑}

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ชัมมจักขุ ในพรหมายุสูตรนี้ เมื่อพิจารณาอุบริบทแล้วก็หมายถึง โสดาปัตติมรรค เท่านั้น เพราะมีบริบทเดียวกับบริบทที่พรรณนาถึงลักษณะการเกิดชัมมจักขุของคนอื่น ๆ ส่วนผล ๓ (ซึ่งรวมเอามรรค ๓ ไว้ด้วย) เป็นการตีความของพระอรรถกถาจารย์จากพระพุทฺธดำรัสที่ตรัสเล่า และจากคำว่า อนุธรรม (อนุชมฺม) ซึ่งเข้าสนธิอยู่กับคำว่าธรรม (ชมฺม) มีรูปคำเป็น ธรรมานุธรรม (ชมฺมานุชมฺม)

๒. ฐุพฺราหฺมโลวาทสูตร เป็นเรื่องพระพุทฺธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระราหุลที่ป่าอันธวัน โดยพระพุทฺธเจ้าทรงเห็นว่า บัดนี้พระราหุลมีธรรมเครื่องบ่มวิมุติ (ความหลุดพ้น) แก่กล้าแล้วจึงพาพระราหุลไปยังป่าอันธวันเพื่อแสดงธรรมโปรด ครั้งนั้นเทวดาหลายพันองค์ทราบว่พระพุทฺธเจ้าแสดงธรรมโปรดพระราหุลให้สิ้นอาสวะชั้นสูง จึงพากันตามเสด็จพระพุทฺธเจ้าไปที่ป่าอันธวันด้วย พระพุทฺธเจ้าแสดงธรรมโปรดแบบถามตอบเกี่ยวกับ อายุขณะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อายุขณะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐัพพะ (สิ่งสัมผัสทางกาย) และธรรมารมณฺ์ (สิ่งสัมผัสทางใจ) วิญญูณ ๖ คือ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ และมโนวิญญูณ สัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส และเวทนา ๖ คือ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส และเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ในทำนองถามตอบว่า เที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นทุกข์

^{๑๑} ม. อ. ๒/๓๕๕/๒๕๐.

หรือเป็นสุข ควรเห็นว่า เป็นของเรา เป็นอิตตาของเรา หรือไม่ จนพระราหุลเข้าใจตามสภาพเป็นจริงยิ่งขึ้นไปอีกว่า : อิมสมิณฺจ ปน เวยยากรณสมฺมึ ภูณฺณฺมาเน อายสมฺโต ราหุลสฺส อณุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิ. ตาสญฺจ อนเณกานํ เทวตาสหสฺसानํ วิรัชํ วิตมถํ ฆมฺมจกฺขุ อูทปาเท “ยงฺกิญฺจิสฺมุตฺถชมฺมํ สพุพฺพตํ นิโรธชมฺมน”ติ = ก็เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสอธิบายเรื่องนี้อยู่ จิตของพระราหุลก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่น และเทวดาหลายพันเหล่านั้นก็เกิดฉัมมจักขุ ที่ปราศจากกิเลสจุกฐิติ ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ^{๑๔}

ข้อความที่ยกมานี้บอกให้รู้ว่า ผู้ที่บรรลุธรรมครั้งนี้มี ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งคือ พระราหุล กับอีกฝ่ายหนึ่งคือ เทวดาหลายพัน สำหรับพระราหุลเมื่อศึกษาตามเนื้อหาของเรื่องที่ว่า จิตของท่านหลุดพ้นจาก อาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น แสดงว่าท่านฟังพระพุทธเจ้าตรัสสอนครั้งนี้แล้ว ได้บรรลุอรหัตตผลเพราะละอุปาทานได้หมดสิ้น เพราะยังมีพระพุทธคำรัสตรัสอธิบายถึงขั้นตอนขณะบรรลุอรหัตตผลของท่านอีกตอนหนึ่งว่า : เอวํ ปสฺสํ ราหุล สุตฺวา อริยสวโก นิพฺพุทฺทิตฺติ. นิพฺพุทฺทิตฺติ วิรัชชติ, วิราคา วิมุจฺจติ, วิมุตฺตสมฺมึ วิมุตฺตมิตฺติ ญฺาณํ โหติ, “จีณาชาติ, วุสิตํ พุทฺทมจฺจริยํ, กตํ กรณฺมียํ, นาปรี อิตฺถคฺคตฺยา”ติ ปชานาติ = (พระพุทธเจ้าตรัสว่า) ราหุล อริยสาวกผู้ได้ดับธรรมแล้ว เห็นอยู่อย่างว่ามานี้ เบื่อหน่ายอยู่.... ขณะเบื่อหน่ายอยู่ คลายความรักอยู่ เพราะคลายความรัก จึงหลุดพ้นอยู่ เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ที่อยู่ว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว ท่านรู้ชัดอยู่ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ต้องทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี^{๑๕} เนื้อหาที่บอกให้รู้ว่าสภาวะที่รู้แบบนี้ เป็นสภาวะของผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์อยู่ตรงที่ว่า รู้ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจต่าง ๆ ที่ต้องทำเกี่ยวกับอริยสัจ คือการกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งความดับทุกข์ และการทำมรรคคือวิธีดับทุกข์ให้เกิดขึ้น ก็เป็นอันเสร็จสิ้น ไม่มีกิจอื่นเพื่อละกิเลสให้ต้องทำอีก เมื่อสภาวะอยู่อย่างนี้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทุกรูป พระราหุลเมื่อจิตท่านหลุดพ้นแล้วก็ย่อมรู้อย่างนี้ด้วยเช่นกัน

สำหรับเหล่าเทวดาซึ่งมีจำนวนหลายพันที่ว่าได้เกิดฉัมมจักขุ ปปัญจสูทนีอธิบายว่า ฉัมมจักขุ ในสูตรนี้ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ ^{๑๖} แล้วยังอธิบายต่อไปว่า บรรดาเทวดาจำนวนหลายพันนั้น บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน (บรรลุโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล) บางพวกได้เป็น

^{๑๔} ม. อ. ๑๔/๔๑๕/๓๕๕ - ๓๖๐.

^{๑๕} อ้างแล้ว, ม.อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

^{๑๖} อ้างแล้ว, ม.อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

พระสกทาคามี (บรรลुสกทาคามีมรรค สกทาคามีผล) บางพวกได้เป็นพระอนาคามี (บรรลुอนาคามีมรรค อนาคามีผล) และบางพวกได้เป็นพระอรหันต์^{๑๑} (บรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล) ชัมมจักขุ ในจูฬราหุโลวาทสูตรนี้ เมื่อศึกษาคุบริบทแล้วก็เหมือนกับบริบทของ ชัมมจักขุในสูตรอื่น ๆ (ดูข้อ ๒. จูฬราหุโลวาทสูตร) ซึ่งในสูตรอื่น ๆ นั้น รวมทั้งในพรหมายสูตร ก็ล้วนตีความว่า ได้แก่ โสคาปัตติมรรค ขณะที่ในสูตรนี้และเป็นสูตรเดียวที่กลับตีความว่า ได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ อันเป็นความแตกต่างที่ทำให้ต้องศึกษาหาคำตอบต่อไป

๓. วิปัสสนาญาณ : พัฒนาการจากชื่อเฉพาะมาเป็นชื่อกลุ่ม

ในพระไตรปิฎก มีพระพุทธดำรัสตรัสถึงสมณะและวิปัสสนาว่าเป็นคุณนัทรธรรม คือ ธรรมเป็นคู่กัน หมายถึง เป็นธรรมที่เกิดขึ้นสนับสนุนกันและกัน สมณะ คือ สมာธิ ส่วนวิปัสสนา คือ ปัญญา

ต่อมา เมื่อพระสารีบุตรได้นำชื่อปัญญาในชัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาอธิบาย ขยายความ จนเป็นแนวทางให้เกิดชื่อญาณถึง ๗๓ ชื่อ ในบรรดาชื่อญาณ ๗๓ ชื่อนั้น ชื่อที่ ๗ คือ วิปัสสนาญาณ เป็นชื่อที่มีความสำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาการทางคัมภีร์สายปัญญา เพราะเดิมที่ปรากฏอยู่ในหมู่ญาณ ๗๓ วิปัสสนาญาณ (หรือ วิปัสสนาญาณ) เป็นชื่อเฉพาะชื่อหนึ่ง

แต่ต่อมาในชั้นฎีกา (อภิธรรมมัตตสังคหฎีกา และอภิธรรมมัตตวิภาวิณีฎีกา) วิปัสสนาญาณ ได้พัฒนาจากชื่อเฉพาะมาเป็นชื่อกลุ่ม เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๕ และวิปัสสนาญาณ ๑๐ ตามลำดับ โดยวิปัสสนาญาณ มีชื่อ กังคานุปัสสนาญาณ เข้ามาแทนที่ และวิปัสสนาญาณก็ได้ถูกนำไปใช้ในฐานะเป็นชื่อรวม หรือชื่อกลุ่ม การที่วิปัสสนาญาณมีพัฒนาการจากชื่อเฉพาะมาเป็นชื่อกลุ่มนั้น ก็เป็นเพราะลักษณะของการเป็นวิปัสสนาญาณมีเค้าปรากฏมาตั้งแต่ อุทฺธัพพยานุปัสสนาญาณ ในวิปัสสนาญาณ ๕ และสัมมสนญาณในวิปัสสนาญาณ ๑๐ และยังครอบคลุมภคภูมิกุศลญาณไปจนถึงอนุโลมญาณตามลำดับ

สภาวะที่บ่งบอกว่าเป็นลักษณะของการเป็นวิปัสสนาญาณ ศึกษาได้จากข้อความในปฏิสัมภิทามรรค ที่กล่าวว่า

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ว่า ภิกษุนั้นเห็นสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เห็นนิพพานว่า เป็นสุข จักประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ (ญาณ).....ผู้ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ (ญาณ) จักก้าวลงสู่ความถูกต้องแน่นอน

^{๑๑}อ้างแล้ว, ม.อ. ๓/๔๑๕/๒๕๐.

ผู้ก้าวลงสู่ความถูกต้องแน่นอน จักทำให้แจ้งได้ซึ่งโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรือ อรหัตตผล ...^{๑๘}

ข้อความนี้อ้างถึงพระพุทฺธพจน์ ตามพระพุทฺธพจน์บอกให้รู้ถึงลักษณะของวิปัสสนาว่า ได้แก่ (๑) เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (๒) เห็นธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา และ (๓) เห็นนิพพานเป็นสุข การเห็นดังกล่าวมานี้ทำให้ได้บรรลุ (๔) อนุโลมิกขันติ (ญาณ) และการได้อนุโลมิกขันติ (ญาณ) เป็นปัจจัยให้ได้บรรลุ (๕) โศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรือ อรหัตตผล

ในพระพุทฺธพจน์นี้มีข้อความแสดงนัยสำคัญอยู่ ๕ แห่ง ซึ่งนัยสำคัญ ๕ แห่งนั้น เมื่อทำเป็นตารางกระจายไปตามญาณ ๑๖ จะได้ภาพดังนี้

ญาณ ๑๖	พระพุทฺธพจน์
(๑) นามรูปปริจเฉทญาณ	
(๒) ปัจจัยปริคคหญาณ	
(๓) สัมมสนญาณ	(๑) เห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (๒) เห็นธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ↓
(๔) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ	
(๕) กังคานุปัสสนาญาณ	
(๖) ภยตูปัญฐานญาณ	
(๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ	
(๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ	
(๙) มุญฺจิตุกัมมตาญาณ	
(๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	
(๑๑) สังขารูปกขาญาณ	
(๑๒) โคตรญาณ	
(๑๓) สัจจานุโลมิกญาณ	(๔) ได้อนุโลมิกขันติ(ญาณ)
(๑๔) มัคคญาณ	
(๑๕) ผลญาณ	(๕) บรรลุโศคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรือ อรหัตตผล
(๑๖) ปัจจเวกขณญาณ	

^{๑๘} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๖/๔๔๔ - ๔๔๕.

ข้อ (๑) และ (๒) ในพระพุทธพจน์ มีความครอบคลุมญาณ ๑๖ ตั้งแต่ข้อ (๓) – (๑๑) ซึ่งทุกข้อนี้ต่อมาถูกจัดเป็นกลุ่มวิปัสสนาญาณ เรียกว่า “วิปัสสนาญาณ ๕” ส่วนข้อ (๓) ข้อ (๔) และข้อ (๕) จัดลงได้ใน โคตรภูญาณ สัจจานุโลมิกญาณ และผลญาณ ตามลำดับ ส่วนช่องที่ว่างไว้ซึ่งตรงกับข้อ (๑๔) และข้อ (๑๖) ในญาณ ๑๖ แม้ไม่ปรากฏข้อความในพระพุทธพจน์ ก็สามารถตีความได้ว่าทรงละไว้เป็นนัยให้รู้ว่า มัคคญาณ ย่อมเกิดขึ้นแน่นอนก่อนผลญาณ และเมื่อเกิดผลญาณแล้ว ปัจจเวกขณญาณ ก็เกิดตามมาอย่างแน่นอน

เมื่อศึกษาพระพุทธพจน์เทียบกับญาณ ๑๖ และเทียบกับวิปัสสนาญาณ ๕ แล้ว จะพบว่า พระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้อย่างกว้าง ๆ นี้ น่าจะเป็นต้นเค้าให้วิปัสสนาญาณมีพัฒนาการจากการเป็นชื่อเฉพาะไปเป็นชื่อกลุ่ม ซึ่งสามารถตีความตามญาณ ๑๖ วิปัสสนาญาณ ๕ และวิปัสสนาญาณ ๑๐ ได้

๔. ญาณ ๓ - สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ : ศัพท์บัญญัติที่พระอรรถกถาจารย์ใช้สรุป ญาณทัสสนะ ๓ รอบ ๑๒ อากาโร ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ศัพท์บัญญัตินี้ถือเป็นพัฒนาการชั้นอรรถกถา ที่พระอรรถกถาจารย์ เมื่อได้ศึกษาญาณทัสสนะ ๓ รอบ ๑๒ อากาโร ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้ว ก็อธิบายขยายความว่า คำว่า ๓ รอบ หมายถึง ครอบ ๓ รอบ ตามรอบ(ของญาณ) ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ บรรดาญาณทั้ง ๓ นี้ ญาณ คือความรู้ตามความเป็นจริงในสัจจะ ๔ อย่างนี้ว่า นี่คือทุกข์ของอริยสัจ นี่คือทุกข์สมุทัยอริยสัจ นี่คือทุกขนิโรธ-อริยสัจ นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ชื่อว่า สัจจญาณ ญาณคือความรู้กิจที่จะต้องทำในสัจจะ ๔ เหล่านี้แน่นอนแลอย่างนี้ว่า ทุกข์อริยสัจต้องรู้ให้ตลอด ทุกข์สมุทัยอริยสัจต้องละ ทุกขนิโรธอริยสัจต้องทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจต้องทำให้เกิดมี ชื่อว่า กิจจญาณ ญาณคือความรู้ว่าได้ทำกิจนั้น ๆ ในอริยสัจจะ ๔ เหล่านี้แล้วอย่างนี้คือ ทุกข์อริยสัจกำหนดรู้ได้ตลอดแล้ว ทุกข์สมุทัยอริยสัจละได้แล้ว ทุกขนิโรธอริยสัจทำให้แจ้งได้แล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจทำให้เกิดมีได้แล้ว ชื่อว่า กตญาณ คำว่า อากาโร ๑๒ หมายถึง อากาโร ๑๒ ที่เกิดจากอากาโร(คือ การรู้) ในสัจจะ (๔) แต่ละข้อข้อละ ๓ อากาโร^{๑๕}

จากการศึกษางานของพระอรรถกถาจารย์ ทำให้เรามองเห็นพัฒนาการในงานของท่าน ที่บัญญัติศัพท์ขึ้นใช้เรียกความรู้ในอริยสัจ ๔ ทั้ง ๓ ขั้นตอนได้อย่างสละสลวย กระตัดรัด และครอบคลุมความ นั่นคือ เรียกความรู้ขั้นที่ ๑ ว่า สัจจญาณ เพราะเป็นขั้นรู้สัจจะ เรียกความรู้ขั้นที่ ๒ ว่า กิจจญาณ เพราะเป็นขั้นรู้ว่าจะต้องทำอย่างไรกับอริยสัจแต่ละข้อ และเรียกความรู้ขั้นที่ ๓ ว่า กตญาณ เพราะเป็นขั้นรู้ว่าได้ทำกิจที่ต้องทำกับอริยสัจแต่ละข้อเสร็จสิ้นแล้ว

^{๑๕} ส. อ. ๓/๑๐๘๑/๓๘๐.

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ในการบัญญัติศัพท์ขั้นใช้เรียกความรู้ในอริยสัจ ๔ ทั้ง ๓ ขั้นตอน นั้น พระอรรถกถาจารย์คงตกลงให้ใช้คำสำคัญที่ปรากฏในความรู้แต่ละขั้นเป็นตัวตั้ง แล้วนำคำว่า ญาณ ไปต่อท้าย คำสำคัญที่ว่านั่นก็คือ สัจ- กิจ- และ กต-

สัจ- ได้มาจากความรู้ขั้นที่ ๑ ที่ว่า นี้คือ ทุกขอริยสัจ (อิทัมฺหิ ทุกฺขํ อริยสัจ) นี้คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ (อิทัมฺหิ ทุกฺขสมุทฺโท อริยสัจ) นี้คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ (อิทัมฺหิ ทุกฺขนิโรธอริยสัจ) นี้คือ ทุกขนิโรธ-คามินีปฏิปทาอริยสัจ (อิทัมฺหิ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจ)

กิจ- ได้มาจากความรู้ขั้นที่ ๒ ที่ว่า ทุกขอริยสัจต้องกำหนดรู้ให้ตลอด (ทุกฺขํ อริยสัจํ ปริณฺเฑยฺย) ทุกขสมุทัยอริยสัจต้องละ (ทุกฺขสมุทฺโท อริยสัจํ ปหาตพฺพ) ทุกขนิโรธอริยสัจต้องทำให้แจ้ง (ทุกฺขนิโรธอริยสัจํ สจฺฉิกถตพฺพ) และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจต้องทำให้เกิดมี (ทุกฺขนิโรธคามินี อริยสัจํ ภาเวตพฺพ)

พระอรรถกถาจารย์คงเห็นว่า รูปกิริยาทุกตัวลงปัจจัยคือ ตพฺพ กับ อนฺนํ ในกลุ่มกิจ ปัจจัยในกิตก์ ซึ่งบอกความรู้สึก(mood)ว่า พึง หรือ ควร หรือ ต้อง ฉะนั้นจึงกำหนดให้ใช้รูปกิริยาว่า กิจ (มาจากธาตุ กรฺ ลง ริจ ปัจจัย) ที่แปลว่า พึงทำ ควรทำ หรือ ต้องทำ มาแทนกิริยาทั้ง ๔ ตัว ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงความหมายที่กว้างขวางของธาตุ กรฺ ซึ่งแปลว่า ทำ ซึ่งเมื่อนำมาใช้ในที่นี้ก็มีความหมายครอบคลุมทั้งหมด คือ ครอบคลุมกิริยาว่า ต้องกำหนดรู้ให้ตลอด (ปริณฺเฑยฺย) ต้องละ (ปหาตพฺพ) ต้องทำให้แจ้ง (สจฺฉิกถตพฺพ) และ ต้องทำให้เกิดมี (ภาเวตพฺพ)

กต- ได้มาจากความรู้ขั้นที่ ๓ ที่ว่า ทุกขอริยสัจกำหนดรู้ได้ตลอดแล้ว (ทุกฺขํ อริยสัจํ ปริณฺ-ญาต) ทุกขสมุทัยอริยสัจจะได้แล้ว (ทุกฺขํ อริยสัจํ ปหีน) ทุกขสมุทัยนิโรธทำให้แจ้งได้แล้ว (ทุกฺขสมุทฺทยนิโรธอริยสัจํ สจฺฉิกถ) และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจทำให้เกิดมีได้แล้ว (ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจํ ภาวิต)

พระอรรถกถาจารย์ก็คงเห็นเหมือนกันอีกว่า รูปกิริยาทุกตัวลง ต ปัจจัยในกลุ่ม กิต ปัจจัยในกิตก์ ซึ่งบอกความหมายว่า แล้ว ฉะนั้นจึงกำหนดให้ใช้รูปกิริยาว่า กต ที่แปลว่า ทำแล้ว มาแทนกิริยาทั้ง ๔ ตัว โดยเห็นเหมือนเดิมว่า กรฺ ธาตุมีความหมายครอบคลุมกิริยาทั้ง ๔ ตัวได้

คำสำคัญทั้ง ๓ นี้ เมื่อนำคำว่า ญาณ ไปต่อท้ายจึงมีรูปเป็น สัจญาณ (สัจญาณ) กิจญาณ (กิจญาณ) และกตญาณ (กตญาณ) ดังกล่าวแล้ว

สัจญาณ ปรึกษาหยั่งรู้อริยสัจ

กิจญาณ ปรึกษาหยั่งรู้กิจอันควรทำ

กตญาณ ปรึกษาหยั่งรู้กิจอันทำแล้ว

อนึ่ง ในการเลือกใช้ธาตุ กรฺ ที่ลงปัจจัยกลุ่มกิตปัจจัยและกลุ่มกิจปัจจัยมาใช้เป็นหลักในการบัญญัติศัพท์นั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า พระอรรถกถาจารย์คงได้เค้ามาจากข้อความที่

ปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ตอนกล่าวถึงการบรรลุนิพพานระดับอรหัตตมรรคอรหัตตผลว่า สุตวา อริยสาวโก วิมุตตสฺมี “วิมุตตมี”ติ ญาณ โหติ “จิณา ชาติ วุสิตํ พรหมจรรย์ กตํ กรรมิยํ นานปริ อิตถตฺตายา”ติ ปชานาติ. = พระอริยสาวก ผู้ได้สดับ เมื่อ(จิต)หลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณ (ความรู้ว่า) (จิต) หลุดพ้นแล้ว คือ รู้แจ้งชัดว่า ชาติ (การเกิด) สิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ต้องทำสำเร็จแล้ว กิจที่ต้องทำอย่างอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี.

ข้อความว่า กตํ กรรมิยํ ซึ่งแปลว่า กิจที่ต้องทำ (กรรมิยํ) ทำเสร็จแล้ว (กตํ) น่าจะเป็นนัยสำคัญสำหรับการบัญญัติศัพท์ว่า กิจจ- และ กต- ในกิจจญาณและกตญาณ

หลายท่านอาจแสดงความเห็นว่า คำว่า กต- ในกตญาณ มาจากรูปกิริยา กตํ นั้น เห็นด้วย แต่คำว่า กิจจ- ในกิจจญาณ มาจากรูปคำว่า กรรมิยํ นั้น ยังมีข้อสงสัยว่าเป็นไปได้อย่างไร เรื่องนี้สามารถชี้แจงให้เข้าใจได้ด้วยหลักไวยากรณ์ของภาษาบาลีว่า กิจจ กับ กรรมิยํ นั้น อยู่ในกลุ่มลงกิจจปัจจัยด้วยกัน คือ กิจจ มาจากธาตุ กรฺ ลง ริจฺ ปัจจัย มีรูปสำเร็จเป็น กิจจ ในภาษาบาลี หรือ กิจจ ในรูปภาษาไทย ส่วน กรรมิยํ ก็มาจากธาตุ กรฺ ด้วยเช่นกัน ลง อนิย ปัจจัย มีรูปสำเร็จเป็น กรรมิยํ ทั้ง ๒ คำนี้ทำหน้าที่เสมอเหมือนกัน คือ เป็นกิริยาที่ได้ เป็นนาม นามก็ได้ หากเป็นกิริยาใช้ในประโยคกัมมวาจก แปลว่า อันบุคคล พึงทำ (ควรทำ, ต้องทำ) แต่ถ้าเป็นนามแปลว่า สิ่งอันบุคคล พึงทำ (ควรทำ, ต้องทำ) เมื่อเป็นเช่นนี้ กรรมิยํ กับ กิจจ จึงใช้แทนกันได้ ทั้งในด้านเป็นกิริยาและเป็นนาม แต่ที่พระอรหันตถาจารย์เลือกใช้ กิจจ ไม่ใช่ กรรมิยํ ในบทสมาสเช่นนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะขึ้นอยู่กับความสละสลวยของภาษาและการออกเสียงได้ง่ายกว่าเป็นหลัก.

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

ชื่อเรียกปัญญายังมีเรื่องที่ต้องศึกษาวิเคราะห์อีกมากมาย โดยเฉพาะเรื่องไวพจน์ต่าง ๆ ของปัญญานั้น น่าศึกษาเป็นอย่างมาก เพราะจะทำให้รู้ความหมายของศัพท์ การใช้ และพัฒนาการ อันจะเป็นประโยชน์ทั้งในด้านการศึกษาภาษาบาลี และศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในพระไตรปิฎก.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

วิสุทธิมงคล นาม ปกรณ์เสถียร ปฐโม ภาโค. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๑๔.

วิสุทธิมงคล นาม ปกรณ์เสถียร ทุติโย ภาโค. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๑๔.

อภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖.

อภิธรรมตถสงคหฎีกา. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

อภิธานปทีปกาสุจิ. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท บรรจบ บรรณรุจิ
วัน เดือน ปีเกิด ๑๒ มกราคม ๒๔๙๖
สถานที่เกิด บ้านเลขที่ ๑๘ หมู่ ๒ ต.ธรรมเสน อ.โพธาราม จ.ราชบุรี

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๑๖ เปรียญธรรม ๙ ประโยค (ป.ธ.๙)
พ.ศ. ๒๕๒๑ ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต ม.มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พธ.บ.)
พ.ศ. ๒๕๓๒ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อ.ม.)
พ.ศ. ๒๕๔๐ ปริญญาเอก สาขาพุทธปรัชญา มหาวิทยาลัยมคอช ประเทศอินเดีย (Ph.D.)

หน้าที่การงานปัจจุบัน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

งานวิชาการ

ตำรา จิต มโน วิญญาน, ปฏิจจสมุปบาท, อตีตมหาสาวก, ภิกษุณี : พุทธสาวิกา
ครั้งพุทธกาล, พุทธประวัติ : ประสูติ-ตรัสรู้, พระเวสสันดร : มหานุรุช
แห่งหิมพานต์, ไวยากรณ์ภาษาบาลี, ไวยากรณ์ภาษาบาลีเบื้องต้น ฯลฯ
งานวิจัย ปัญญาในชั้นมจกักปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ
โสดตถกั มหานิทาน : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์
บทความ บวช : ที่มา ความหมาย และอิทธิพล โคลนนิ่งแล้วได้อะไร คำถามจาก
วิทยาศาสตร์ –คำตอบจากพุทธศาสนา ฯลฯ
งานแปล พระพุทธศาสนาสำหรับคนยุคใหม่ (แปลจาก Buddhism for Today by
Nykyo Niwano), ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ (แปลจาก Ancient India
by V. Mahajan)

งานบริการวิชาการ

กรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก ราชบัณฑิตยสถาน
กรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก ราชบัณฑิตยสถาน ฯลฯ